

En els marges de la ciència ?
Frenologia i mesmerisme en una cultura
industrial, Barcelona 1842-1845.

Autor: David Nofre i Mateo

Director: Agustí Nieto-Galan

Centre d'Estudis d'Història de les Ciències

Universitat Autònoma de Barcelona

Maig de 2004

« Lo decisivo es el saber torcido y, sobretodo, lateral. »

Elias Canetti, *El suplicio de las moscas*, ix.

« El día de su santo recibió como regalo un hermoso busto frenológico plagado de números hasta el tórax y pintado de color azul. Se lo mandaba el pasante del notario. »

Gustave Flaubert, *Madame Bovary*

ÍNDEX

Pròleg

Part I. Introducció

1. La frenologia i els nous corrents historiogràfics	9
2. El mesmerisme i la història de la ciència	25
3. Una presència oblidada: les noves ciències i la historiografia espanyola	42
4. Objectius del present treball	45

Part II. La frenologia i el mesmerisme a Barcelona, 1842-1845

<i>Capítol 1.</i> Marià Cubí a Barcelona: l'inici de la divulgació de la frenologia	46
---	----

Els anys 'americans': 1821-1842

L'arribada a Barcelona. Primers articles a la premsa

El primer 'avís': la resposta de Jaume Balmes

La presentació en societat: el curs a la Casa de Convalescència

Religió versus frenologia: la segona sèrie d'articles de Jaume Balmes

Conclusions

<i>Capítol 2.</i> Les noves ciències i el nou context polític i cultural	74
--	----

Els fets de 1843 i l'inici de l'època moderada: l'aïllament de Cubí a Barcelona

Primer semestre de 1844: campanya per Catalunya. Les visites a les presons

Segon semestre de 1844: els primers experiments de magnetisme animal

Conclusions

<i>Capítol 3.</i> Barcelona 'magnetitzada'	97
--	----

La popularització del magnetisme animal a Catalunya

Barcelona 'magnetitzada': la tardor de 1844

On són els metges? El 'silenci públic' de la classe mèdica

La polèmica a la premsa: primavera de 1845

Els cursos de Tarragona i Reus: la polèmica continua

Conclusions

Conclusions 122

Apèndix 124

Bibliografia 131

Pròleg

Al llarg de les últimes dècades ha esdevingut un tòpic afirmar que les ciències i la tecnologia són omnipresents en el món actual, o almenys en les societats occidentals. Aquest tòpic, però, amaga el nostre desconeixement dels processos pels quals la ciència i també la tecnologia han arribat a gaudir avui dia d'aquesta preeminència. Un d'aquests processos és la construcció d'allò que avui dia considerem com a ortodòxia científica i mèdica, el qual ha atret l'atenció dels historiadors de la ciència i de la medicina anglosaxons durant les últimes tres dècades. La delimitació d'un cos legítim de coneixement científic i mèdic va ser un procés que es va desenvolupar al llarg del segle XIX i la seva comprensió és fonamental per a entendre el prestigi del que gaudeix la ciència en la nostra societat. Aquest procés va estar íntimament relacionat amb altres processos contemporanis com l'emergència de la professió de 'científic', la classificació actual de les disciplines científiques o l'aparició de canvis profunds en la concepció de la medicina i del cos humà.

L'objectiu general d'aquest treball és aportar nous elements que permetin comprendre millor el procés pel qual algunes pràctiques han estat considerades com a 'científiques', mentre que d'altres s'han titllat de 'pseudo-científiques' o, senzillament, 'falses'. Tal i com han demostrat un gran nombre de treballs realitzats en les últimes tres dècades, en la construcció de les fronteres entre el que podríem denominar el 'centre' i els 'marges' de la ciència intervenen altres consideracions apart de les estrictament epistemològiques. És per això, que el punt de partida d'aquest treball és evitar l'ús de la dicotomia ciència/pseudociència, o d'altres similars, amb el propòsit d'aconseguir una narració el més simètrica possible.

Amb aquest objectiu de fons, em centro en estudiar el cas de la popularització a Catalunya de la frenologia i el mesmerisme. Aquestes noves ciències van sorgir a finals del segle XVIII i les seves contribucions van ser fonamentals per a consolidar una concepció materialista de la ment. A Catalunya, el procés de popularització d'aquestes

ciències va tenir el seu punt àlgid durant la primera meitat de la dècada de 1840 i va coincidir amb un dels períodes més convulsos que va viure la societat catalana durant la primera meitat del XIX. Com es demostra en el treball, la importància del nou context polític i cultural que emergí a Catalunya a partir de 1844, així com la incomoditat que generaven les pràctiques mesmèriques, són elements claus per entendre les actituds de l'elit intel·lectual catalana vers la introducció de les noves ciències. Malgrat que el treball segueix les activitats del principal divulgador de la frenologia i el mesmerisme a Catalunya, el frenòleg Marià Cubí (1801-1875), aquest treball no és una biografia del personatge ni tampoc té com a objectiu centrar-se única i exclusivament en la seva figura.

Per tal de portar a bon terme l'objectiu d'aquest treball, hem cregut que el més convenient era usar com a font principal la premsa de Barcelona. El gran nombre d'articles, avisos, cartes i anuncis que van aparèixer publicats en els principals diaris de la ciutat durant el període estudiat mostren l'entusiasme que la frenologia i el mesmerisme van desvetllar entre amplis sectors de la població. L'estudi a fons dels diaris de Barcelona entre la tardor de 1842 i l'estiu de 1845 ens confirma que tant la frenologia com el mesmerisme, lluny de situar-se en els 'marges' de la cultura catalana, van esdevenir el 'centre' d'atenció d'amplis sectors de la societat catalana. Altres fonts utilitzades, com els llibres de Cubí o les traduccions de manuals francesos de mesmerisme, ens confirmen aquesta visió.

El 'silenci públic' que van mantenir els membres de la comunitat mèdica i científica catalana en relació a les noves ciències dificulta enormement l'estudi de les seves actituds vers les noves ciències. De nou, la premsa de l'època es converteix pràcticament en la font més important per tal d'esbrinar quin va ser l'impacte de les activitats dels frenòlegs i mesmeristes a Catalunya durant la dècada de 1840. Per últim, cal esmentar que he optat per no usar com a fonts les publicacions frenològiques catalanes, les quals van aparèixer totes amb posterioritat a 1845. Aquesta elecció obeeix a la voluntat d'usar com a fonts només aquelles que eren contemporànies al període escollit i evitar d'usar en la mesura del possible narracions retrospectives.

Les limitacions d'aquest treball són moltes i segurament més de les que l'autor hauria acceptat abans de començar-lo. De totes maneres, aquestes mancances permeten

delimitar millor quins són els objectius. Una de les limitacions més evidents és el període escollit, el qual en un treball posterior caldria estendre fins a les dècades finals del segle. En aquest sentit, seria necessari treballar a fons les dècades de 1850 i 1860 per tal de veure quina era la presència de la frenologia i el magnetisme animal a Catalunya en aquell període. Aquesta recerca permetria comprovar fins a quin punt continua sent vàlida la tesi de la desaparició de la frenologia i el mesmerisme a partir de la dècada de 1860.

L'elecció de l'àmbit geogràfic d'estudi, Catalunya i no tota Espanya, és també una limitació. De totes maneres, en tractar-se aquest treball d'una primera aproximació m'ha semblat important centrar-lo en un context no excessivament extens. Caldria, però, fer una recerca molt més exhaustiva a nivell local català. Els casos de Reus i Tarragona, analitzats breument en aquest treball, demostren que és necessari portar a terme una recerca a un nivell molt més local per tal de veure si és possible establir una connexió entre la tradició política i cultural de centres urbans com Figueres, Girona, Reus o Tarragona i les actituds de les elits locals vers la frenologia i el magnetisme animal.

Restava també pendent de realitzar un estudi molt més aprofundit de la recepció que aquestes pràctiques van tenir entre la comunitat mèdica catalana i de les relacions, segurament que complexes i plurals, que aquesta comunitat va mantenir amb els frenòlegs i mesmeristes –metges o no. Per tal de portar a terme aquest estudi, caldria, però, estudiar a fons la resta de frenòlegs catalans i les seves publicacions. Aquesta anàlisi, juntament amb l'estudi de la comunitat mèdica, permetria descentrar encara més la narració de la figura de Marià Cubí.

Pel que fa a qüestions metodològiques, només esmentar que he optat per transcriure els textos usant l'ortografia actual i no pas l'original, fins i tot els textos de Cubí, el qual defensava i utilitzava una ortografia castellana 'reformada'. Amb el propòsit d'aconseguir una lectura més àgil del text i evitar reiteracions, també he usat indistintament les denominacions 'mesmerisme' i 'magnetisme animal', així com 'mesmeristes' i 'magnetitzadors'. Cal dir, però, que els mots 'mesmerisme' i 'mesmerista' no van ser usats pràcticament mai en els textos escrits o traduïts per

autors catalans, els quals van optar per usar les expressions “magnetismo animal” i “magnetizador/es”.

Només em queda donar les gràcies a aquelles persones sense les quals aquest treball no seria una realitat. Als meus pares, que m’han recolzat en tot moment malgrat que en algunes vegades no han compartit les meves decisions. A John Pickstone, gràcies a ell vaig poder realitzar una estada de cinc mesos al Centre for the History of Science, Technology and Medicine de la University of Manchester que m’ha permès completar la meua formació com a historiador. Al Pepe Pardo i a l’Àlvar Martínez, que han estat generosos amb el seu temps, dedicació i coneixements sempre que els he necessitat. A l’Agustí Nieto-Galan, en qui he trobat tot el que un alumne de doctorat desitja trobar en un director de tesi. Sobretot voldria destacar la seva vàlua com a persona i agrair-li molt especialment, apart de l’esforç i dedicació que m’ha prestat, el fet que en tot moment ha cregut en mi i en la meua capacitat. A l’Ana Trallero, qui en els últims anys ha estat una persona clau en el meu creixement com a persona i sense la qual no hauria iniciat aquesta recerca. I a totes aquelles persones que han compartit en un moment o altre els meus dubtes i incerteses. Gràcies a totes i tots.

Barcelona, 24 d’abril de 2004.

PART I

Introducció

1. La frenologia i els nous corrents historiogràfics

L'extensió dels successius imperis colonials europeus durant els segles XVI i XVII va suposar el descobriment d'un gran nombre de noves espècies animals i vegetals. Les noves espècies, portades d'Amèrica i Àfrica, ja no podien ser classificades segons els vells esquemes europeus que provenien de la ciència medieval. La necessitat de recollir, descriure, identificar i classificar va esdevenir urgent. En aquest context, la Història Natural es va convertir juntament amb la Filosofia Natural en el model hegemònic de fer ciència durant bona part del segle XVIII.

Mentre que l'interès per la classificació i la descripció va caracteritzar la manera de fer ciència fins a finals del segle XVIII, cap a finals de segle s'estenia una nova manera d'estudiar la Natura basada en l'anàlisi i la quantificació. Els anys que transcorren entre 1780 i 1850 han estat caracteritzats pels historiadors com l'Era de les Revolucions.¹ Al llarg d'aquest període, les societats europees i americanes van viure profundes transformacions que van modificar, entre altres aspectes, la manera que tenien els homes de ciència de 'mirar' la Natura. La mecànica newtoniana va servir com a model per a l'aparició d'una nova manera d'estudiar la Natura basada en l'anàlisi dels 'objectes' en funció dels seus elements constituents.

L'expansió de les anomenades ciències analítiques va anar acompanyada de canvis en l'educació i en la pràctica mèdica i científica, alhora que van aparèixer nous espais on aprendre i practicar el nou coneixement. És durant aquest període que van crear-se les noves escoles professionals a França, van crear-se museus arreu d'Europa, es van reformar les universitats alemanyes i els hospitals es van transformar en aules on divulgar les noves formes d'examinar el cos humà.² Dins d'aquest context de transició, la frenologia apareix com una 'ciència pont'. Malgrat que la seva metodologia era la pròpia de la Història Natural -classificació i descripció de cranis i cervells-, defensava una concepció del cervell que l'allunyava de la Història Natural. La visió del cervell com a conjunt d'òrgans era molt més propera a les formes de fer de les altres ciències analítiques, com ara la química, que no pas als plantejaments naturalistes.

---

¹ Veure per exemple, Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1961 [trad. en castellà: *La era de la revolució, 1789-1848*, Barcelona, Crítica, 2001].

² El model de "ways of knowing" que proposa Pickstone inspira aquest paràgraf. John V. Pickstone, *Ways of knowing. A new history of science, technology and medicine*, Manchester, Manchester University Press, 2000.

La frenologia va néixer durant l'última dècada del segle XVIII de la mà del metge alemany Franz Joseph Gall (1758-1828).³ L'àmbit cultural alemany de finals del XVIII era propici per a la difusió de la nova ciència de Gall. La comunitat mèdica de parla alemanya es mostrava interessada per la fisiognomonia i, en general, per qualsevol teoria que relacionés les característiques de la cara i el cap amb les disposicions innates dels individus.⁴ No és d'estranyar, per tant, que les teories de Gall presentessin força connexions amb la fisiognomonia, sobretot amb la versió d'aquesta última que va difondre el metge i pastor evangelista Johann Kaspar Lavater (1741-1801). Malgrat que tant la frenologia com la fisiognomonia compartien els mètodes descriptius de la Història Natural, les diferenciava el caràcter analític i quantitatiu de la primera. En aquest sentit, no es pot veure en la frenologia una continuïtat o desenvolupament de la fisiognomonia de Lavater.⁵

Franz Joseph Gall va néixer el 9 de març de 1758 a la localitat alemanya de Tiefenbrunn, dins del ducat de Baden. De jove es traslladà a Estrasburg on realitzà els seus estudis de medicina entre els anys 1774 i 1781. Als vint-i-tres anys marxà a Viena, aleshores un dels centres capdavaners en l'estudi de la medicina a Europa, per continuar els seus estudis i on es doctorà el 1785. Durant els anys de formació a Estrasburg, el jove Gall es va mostrar força interessat pels ensenyaments del metge i naturalista Johann Hermann (1738-1800). Els treballs de Hermann sobre l'anatomia comparada dels animals i les seves idees sobre les similituds entre l'Home i els simis van influir en les posteriors recerques de Gall sobre el cervell humà.⁶

La lectura de les obres del filòsof alemany Johann Gottfried von Herder (1744-1803) també va inspirar el jove Gall. La defensa de Herder d'una teoria vital de la ment

---

³ La major part d'estudis biogràfics de Gall estan publicats en alemany. Una bona referència és l'article de Robert M. Young, "Gall", a C.C. Gillespie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, New York, 1970-1976. L'article de John van Wyhe és el primer treball publicat en anglès que estudia la figura de Gall i els orígens de la frenologia, John van Wyhe, "The authority of human nature: the *Schädellehre* of Franz Joseph Gall", *British Journal of History of Science*, 35 (2002): 17-42. Una llista d'estudis bibliogràfics sobre Gall es pot trobar a la següent pàgina web creada per John van Wyhe: <http://pages.britishlibrary.net/phrenology>.

⁴ John van Wyhe cita com a 'predecessors' de Gall, les teories de Hermann Samuel Reimarus sobre la psicologia animal, els treballs de l'estudiós de l'educació Joachim Heinrich Campe i la teoria fisiognòmica de "l'angle facial" del naturalista holandès Pieter Camper (1722-1789). John van Wyhe (2002), pp. 19-20, 24.

⁵ Una prova de com de diferents eren percebudes les dues ciències pels seus comentaris és la diferent consideració que van rebre per part dels Naturphilosophen. Owsei Temkin comenta l'hostilitat amb què va ser rebuda la frenologia entre alguns dels Naturphilosophen; en canvi, la fisiognomonia era molt ben rebuda i, fins i tot, celebrada. Owsei Temkin, "Gall and the Phrenological Movement", *Bulletin of the History of Medicine*, vol. xxi, núm. 3 (1947): 25-321, p. 278, nota 11.

⁶ John van Wyhe (2002), p. 18.

i el cos, a través de la qual superar la distinció cartesiana entre ment i cos va ser adoptada per Gall com a filosofia i guia en la creació de la nova ciència del cervell.⁷ Un últim aspecte que cal destacar dels anys d'estudiant de Gall a Viena és el de les repetides visites que va poder fer a l'hospital general de la ciutat, així com a l'asil de malalts mentals. Segons John van Wyhe, l'estatus social de Gall i els seus contactes li van permetre moure's lliurement dins d'aquestes institucions; allà, va poder observar un gran nombre de desordres mentals de tot tipus i comparar els símptomes amb les disseccions post-mortem.⁸

Acabats els seus estudis, Gall va exercir amb força èxit la medicina privada a Viena. Al mateix temps, iniciava els seus estudis sobre les funcions cerebrals de l'home i de les diferents espècies animals. Aquestes primeres recerques de Gall tenien com a objectiu l'estudi de la formació del crani i la localització de signes externs en el cervell que tinguessin alguna correspondència amb les facultats mentals de les que parlaven els filòsofs. El resultat d'aquestes recerques fou un treball publicat el 1791 a Viena en el qual ja es troben les principals idees de la seva 'fisiologia del cervell' i que després desenvoluparia amb més profunditat en les seves obres posteriors.⁹

A partir de 1800, Gall amb l'ajuda de Johann Kaspar Spurzheim (1776-1832), aleshores un jove estudiant de medicina, va iniciar una recerca sistemàtica sobre l'anatomia del cervell humà. Les contribucions de Gall i Spurzheim al coneixement de l'anatomia i fisiologia del cervell foren de gran vàlua, així com les innovacions que van introduir en els mètodes de dissecció. A diferència dels seus contemporanis, Gall i Spurzheim no disseccionaven el cervell tallant-lo des de dalt fins a baix amb el que evitaven destruir-ne les connexions entre les diferents parts.¹⁰

La doctrina de Gall és una combinació de teoria del cervell i de ciència del caràcter i es pot resumir en els següents postulats:

- 1.- El cervell és l'òrgan de la ment.
- 2.- El cervell està format per un conjunt d'òrgans.
- 3.- Aquests òrgans o facultats mentals es troben localitzades en diferents àrees del cervell i cadascuna d'elles realitza una funció específica.

---

⁷ *Ibidem*, p. 19.

⁸ *Ibidem*, p. 20.

⁹ F.J.Gall, *Philosophische-medizinische Untersuchungen über Natur und Kunst im kranken und gesunden Zustande des Menschen*, 1791.

¹⁰ Sobre els mètodes de dissecció de Gall, veure Temkin (1947).

4.- Ja que el crani s'ossifica sobre el cervell durant la seva formació, l'anàlisi extern del crani (examen craneoscòpic) proporciona un mètode per a diagnosticar l'estat de les facultats mentals.

El procés que va seguir Gall per 'descobrir' les facultats del cervell humà és prou il·lustratiu de la seva concepció del lloc de l'Home a la Natura. A l'igual que molts naturalistes de l'època, Gall creia que les formes de vida superiors contenien les característiques de les formes de vida inferiors. En conseqüència, si l'home i els animals estaven sotmesos a les mateixes lleis naturals, tots els òrgans cerebrals animals haurien d'estar presents en el cervell humà. Gall va arribar a la conclusió que dels vint-i-set òrgans del cervell humà, dinou eren compartits pels animals. A més, el cervell també hauria de contenir tots aquells òrgans propis de les facultats intrínsecament humanes. Seguint aquest raonament, Gall va establir els vint-i-set òrgans cerebrals que segons ells reunien les facultats animals, intel·lectuals i morals de l'home.¹¹

Gall i Spurzheim van marxar de Viena l'any 1805, quatre anys després que és promulgat un decret de l'emperador Francesc II pel qual es prohibia a Gall realitzar més conferències. El decret també prohibia a Gall la publicació de qualsevol escrit sobre les seves teories. El contingut del decret acusava Gall de difondre a través de les seves conferències públiques continguts contraris a la moralitat i la religió –una de les acusacions era difondre el materialisme.¹² Després de deixar Viena el març de 1805, Gall i Spurzheim van estar viatjant i divulgant els seus coneixements per les principals ciutats de l'àmbit cultural alemany: Berlín, Hamburg, Dresde, Francfort, Munich, Zurich, etc. El novembre de 1807 van arribar a París, aleshores un dels principals centres europeus de difusió cultural.

Els viatges per terres alemanyes van proporcionar a Gall un reconeixement que anava més enllà del que havia obtingut a Viena. Pocs mesos abans que Gall arribés a París, la comunitat mèdica parisenca ja havia tingut notícies de les seves teories.¹³ A la capital francesa, les idees de Gall van gaudir d'una bona acollida per una part important

---

¹¹ Robert Young ofereix un estudi més detallat dels mètodes de Gall per trobar totes les facultats humanes i John van Wyhe discuteix molt breument la possibilitat que Gall inicialment formulés trenta-dos òrgans cerebrals. Veure: Robert Young *Mind, Brain and Adaptation in the Nineteenth Century*, London, Oxford University Press, 1970, pp. 33-37; John van Wyhe (2002), p. 23.

¹² No hi ha acord entre els historiadors sobre la causa de la marxa de Gall de Viena. Alguns l'han volgut veure com una conseqüència directa del decret. John van Wyhe nega aquesta possibilitat i atribueix el decret a les maniobres del metge personal de l'emperador. Per a una discussió més detallada. *Ibidem*, p. 25.

¹³ Marc Renneville, *Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie*, Paris, Institut d'Édition Sanofi-Synthelabo, 2000, pp. 36-37.

de la comunitat científica i mèdica. Especialment entre molts naturalistes, com Lamarck i Geoffroy Saint-Hilaire, i entre alguns metges de reconegut prestigi, com Broussais i Flourens. La primera demostració pública de Gall a París va tenir lloc en el Museu d'Història Natural, on davant l'atenta mirada de Cuvier, Fourcroy, Duméril i Geoffroy Saint-Hilaire va realitzar una dissecció d'un cervell humà.¹⁴ Gall va romandre a París fins al final de la seva vida. Durant els seus últims anys va posar per escrit els seus coneixements i el resultat va ser la publicació de voluminoses obres sobre l'anatomia i la fisiologia del cervell. Després d'assolir un cert reconeixement oficial, morí el 22 d'agost de 1828.

La tasca divulgativa d'Spurzheim a Gran Bretanya i als Estats Units va ser fonamental per a la popularització de la frenologia en el món anglosaxó. De la mà d'Spurzheim, la fisiologia del cervell de Gall es va convertir en 'frenologia' i la nova doctrina es va estendre amb força per les ciutats britàniques i la costa est dels Estats Units. Spurzheim va popularitzar la denominació de 'frenologia' per a designar les teories de Gall,¹⁵ va afegir un nou postulat que relacionava la mida relativa d'un òrgan amb la mesura de la seva potència, va crear la nomenclatura frenològica que designa les facultats mentals i va ser el primer en aplicar la frenologia amb finalitats terapèutiques i educatives.

Un dels principals deixebles britànics d'Spurzheim fou l'advocat escocès Georges Combe (1788-1858). L'obra divulgativa de George Combe fou fonamental per a la difusió de la frenologia entre àmplies capes de les societats britànica i nord-americana entre 1830 i 1850. Concretament, el seu text *The Constitution of Man Considered in Relation to External Objects* (1828) es va convertir en un dels llibres més populars del segon terç del segle. En l'àmbit anglosaxó, la popularitat i difusió del *Constitution* només és comparable a la que van tenir posteriorment el *Vestiges of the*

---

¹⁴ *Ibidem*, p. 37.

¹⁵ Spurzheim va adoptar el mot "frenologia" sense l'aprovació de Gall després de llegir l'escrit de Thomas Forster de *Sketch of the phrenology of Gall and Spurzheim* (1816). *Ibidem*, p.22. El mot frenologia prové de l'arrel grega "fren" que significa "ment" i havia estat usat anteriorment pel metge americà Benjamin Rush (1745-1813) en les seves conferències. Veure E.T. Carlson, P.S. Noel, "Origins of the word phrenology", *American Journal of Psychiatry*, 127 (1970): 694-697. Gall mai va acceptar el mot 'frenologia' per designar les seves teories sobre la fisiologia del cervell. De fet, ell sempre usà l'expressió 'fisiologia del cervell' en els títols de totes les seves obres: *Anatomie et physiologie du système nerveux en général, et du cerveau en particulier, avec des observations sur la possibilité de reconnoître plusieurs dispositions intellectuelles et morales de l'homme et des animaux, par la configuration de leurs têtes*, 1810-1819; *Sur les fonctions du cerveau et sur celles de chacune de ses parties*, 1822.

Natural History of Creation (1846) de Robert Chambers,¹⁶ el *Pilgrim's Progress* (1853) de John Bunyan o l'*Origin of Species* (1855) de Darwin, i amb la que havien assolit anteriorment llibres com el *Rights of Man* (1793) de Tom Paine, el *Robinson Crusoe* (1719) de Daniel Defoe o la mateixa Bíblia.¹⁷

L'obra de Combe va convertir-se en el veritable vehicle de popularització de la frenologia en el món anglosaxó. En una època de canvis profunds en les estructures socials, el llibre va ser l'expressió de les inseguretats pròpies de les dones i homes del seu temps, alhora que proporcionava una guia per a viure en la nova societat. El *Constitution* era el 'manual' per a trobar mitjançant la ciència el nou lloc de l'Home a la Natura i a la Societat. El llibre és una autèntica 'constitució' que pretenia regular el comportament social i individual basant-se en un simbolisme de l'organització mental amb connotacions clarament polítiques i assegurava la felicitat si es complien una sèrie de prescripcions morals que estaven d'acord amb la frenologia i, per tant, amb les lleis naturals.¹⁸

En l'àmbit social, Combe defensava la família nuclear, la propietat privada i el lliure comerç i advocava per millorar les condicions de treball en les fàbriques, però a la vegada certificava com a naturals les desigualtats socials i econòmiques. Per a Combe, la pobresa tenia el seu origen en les ments i la moral de les persones. Això sí, mitjançant la frenologia i l'autodisciplina, els pobres podien millorar la seva situació econòmica i social. Les interpretacions de l'obra de Combe han estat variades. Alguns autors han volgut veure en l'obra de Combe el medi pel qual es va 'secularitzar' el pensament il·lustrat de les elits del segle XVIII. Altres, en canvi, sense excloure la interpretació anterior, hi veuen també un mitjà propagador d'una versió secularitzada del calvinisme.

Considerada una pseudociència fins fa relativament poc, la frenologia es trobava situada fora dels àmbits de recerca de la història de la ciència i de la medicina. No ha estat fins a les últimes dècades que els historiadors hi han dirigit la seva mirada. El gir

---

¹⁶ L'últim llibre de James Secord és un esplèndid estudi sobre la divulgació i popularització del *Vestiges* a Gran Bretanya. James Secord, *Victorian Sensation. The Extraordinary Publication, Reception, and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2000.

¹⁷ Mentre que el text de Combe havia venut 80,500 còpies l'any 1847, gairebé vint anys després de la seva publicació, de l'*Origin* només s'havien venut 50,000 còpies a finals del segle. Cap el 1860, del llibre de Combe s'havien venut unes 100,000 còpies a Gran Bretanya i unes 200,000 als Estats Units. Roger Cooter, *The cultural meaning of popular science: Phrenology and the organization of consent in nineteenth-century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, p.120.

¹⁸ Cooter (1984), p. 121.

social que es va produir durant la dècada de 1970 en la història de la ciència i de la medicina, amb importants aportacions de l'antropologia i de la sociologia, va possibilitar un canvi en la percepció que es tenia de les pseudociències i, en particular, de la frenologia. Fins aleshores, les aportacions més importants a l'estudi històric de la frenologia les havien realitzat els dos principals historiadors de la medicina dels anys 1940 i 1950, Erwin H. Ackerknecht i Owsei Temkin, i per al cas nord-americà cal destacar el treball de John D. Davies.¹⁹

Els treballs d'Ackerknecht i Temkin, i en menor mesura el de Davies, van posar de relleu les aportacions de la frenologia al coneixement de l'anatomia i fisiologia del cervell, i van representar un primer intent d'aproximació a la frenologia en el seu context cultural. Aquests treballs s'inscriuen dins de la tradició de la història intel·lectual i s'allunyen dels plantejaments que consideraven la frenologia com a una pseudociència practicada per xarlatans i amb poca incidència entre la comunitat científica del seu temps. En aquest sentit, cal destacar la seva vàlua, encara que presenten algunes limitacions. Potser la més significativa és que dediquen poca atenció al rol social que la frenologia va desenvolupar durant la primera meitat del segle XIX.

Un dels primers treballs en què es pot percebre l'inici d'un trencament amb els plantejaments d'Ackerknecht i Temkin és el llibre de Robert Young *Mind, Brain and Adaptation in the Nineteenth Century* (1970).²⁰ Encara que des d'una òptica lleugerament presentista, el llibre de Young va obrir la porta cap a la valorització de les aportacions de la frenologia al coneixement de l'estructura del cervell. En treballs posteriors, Young va anar més enllà en els seus plantejaments. En un assaig publicat tres anys després, defensava, ja d'una forma oberta, una nova manera d'entendre les relacions existents entre el coneixement científic i les estructures socials que s'allunyava tant de les interpretacions marxistes vulgars com dels plantejaments de la història internalista.²¹ En concret, Young apostava per deixar de banda l'ús de

---

¹⁹ Erwin H. Ackerknecht, Henri Vallois, "F. J. Gall et sa collection", París, ed. du Museum, 1955; Temkin (1947); John D. Davies, *Phrenology: fad and science. A 19th-Century American Crusade*, New Haven, Yale University Press, 1955.

²⁰ Young (1970).

²¹ Robert Young, "The historiographic and ideological contexts of the nineteenth-century debate on Man's place in Nature", a Mikulás Teich, Robert Young (eds.), *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*, London, Heinemann, 1973: 344-438, pp. 352-361.

dicotomies com ciència/pseudociència o ciència/ideologia que, segons ell, no permeten entendre el paper que la ciència tenia (i té) a la societat.²²

A Young, en part, cal atribuir la insistència en concebre la ciència com una activitat social, així com la importància d'estudiar les 'mediacions' entre els factors socioeconòmics i les teories científiques. Els plantejaments de Young van inspirar el conjunt de treballs que van aparèixer a la meitat de la dècada de 1970 i que conformen el gros de la renovació historiogràfica en l'estudi de la frenologia.²³ Les contribucions de Steven Shapin i Barry Barnes amb plantejaments provinents de la sociologia del coneixement, els treballs dels historiadors socials David de Giustino, Angus McLaren i Terry Parsinnen, i, sobretot, el treball del seu deixeble Roger Cooter són, en major o menor mesura, deutors de les idees de Robert Young.

a) Aportacions des de la història de la ciència

L'anàlisi de l'interessant debat que van mantenir Steven Shapin i Geoffrey Cantor a la revista *Annals of Science* l'any 1975, ens permet introduir la renovació que van suposar els plantejaments basats en la sociologia del coneixement.²⁴ La disputa es va produir entorn les diferents interpretacions de Cantor i Shapin d'un mateix estudi de cas: la polèmica al voltant de la frenologia a Edinburg a principis del segle XIX. El període escollit va des de 1803, any de l'aparició del primer article contrari a la frenologia a la premsa d'Edinburg, i 1828, any de la publicació del *Constitution of Man*. Durant aquest període els frenòlegs van intentar establir la seva doctrina com la vertadera ciència de la ment. El debat va involucrar els frenòlegs, els membres de

---

²² "(...) it is difficult, and ultimately impossible, to maintain the conventional distinction between the science of the period and the interacting factors which are usually considered to provide its context. This is a true of the boundaries between science and pseudosciences as it is of the putative boundaries between the internal history of scientific findings and ideas on the one hand, and so-called 'non-scientific factors' on the other." *Ibidem*, pp. 348-349.

²³ Seymour H. Mauskopf, "Marginal Science", a G.N. Cantor, J.R.R. Christie, M.J.S. Hodge (eds.), *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1990, p. 874.

²⁴ La sèrie de tres articles que es va publicar a *Annals of Science* l'any 1975 reproduceix les discussions que havien mantingut els dos autors l'agost de 1974 en una trobada celebrada a la University of Edinburg sota el títol "History of Science and the Sociology of Knowledge". Els articles són: G.N. Cantor, "Phrenology in Early Nineteenth-Century Edinburgh: an Historiographical Discussion", *Annals of Science*, 32 (1975): 195-218; Steven Shapin, "Phrenological Knowledge and the Social Structure of Early Nineteenth-Century Edinburgh", *Annals of Science*, 32 (1975): 219-243; G.N. Cantor, "A Critique of Shapin's Social Interpretation of the Edinburgh Phrenology Debate", *Annals of Science*, 32 (1975): 245-256. Altres aproximacions de Steven Shapin al mateix tema són: Steven Shapin, "Homo Phrenologicus: anthropological perspectives on an historical problem", a Barry Barnes, Steven Shapin (eds.), *Natural Order. Historical Studies of Scientific Ideas*, Beverly Hills & London, Sage Publications, 1979: 41-71; Steven Shapin, Barry Barnes, "Head and Hand: Rhetorical Resources in British Pedagogical Writing, 1770-1850", *Oxford Review of Education*, vol.2, no.3 (1976): 231-254.

l'escola de filosofia escocesa del "common sense" -tots ells professors de la University of Edinburgh- i la classe mèdica. Cantor interpreta que el conflicte entre partidaris i detractors de la frenologia va produir-se entre dues "incommensurable worldviews" i va involucrar aspectes científics i extra-científics. Cantor diferencia entre els factors externs i els interns del conflicte i considera que els factors externs van ser els que van originar la incommensurabilitat.

El punt de partida de Steven Shapin és radicalment diferent del de Cantor.²⁵ Shapin defensa la necessitat d'un enfocament sociològic del coneixement científic, enfront d'aquells -com Cantor- que creuen en l'autonomia del coneixement. Segons Shapin, només si es tenen en compte les funcions que les idees científiques desenvolupen en un context social i cultural determinat, es pot donar una explicació satisfactòria de per què el conflicte va prendre el curs que va prendre. En aquest sentit, Shapin va més enllà dels plantejaments marxistes de Young i entén que la tasca de l'historiador és intentar explicar el conflicte que es produeix en l'àmbit de les idees com l'expressió d'un conflicte entre diferents grups socials. En paraules de Jack Morrell:

"[Shapin] sees scientific theories, and indeed the scientific enterprise, as cultural creations which reflect social interests and which can be used to do social work for the scientist and for any group to which he or she might belong."²⁶

La insistència de Shapin d'assignar a cada grup social una única posició respecte un mateix cos de coneixement pot caure en el que alguns historiadors han titllat de *reduccionisme sociològic*. De fet, l'estudi històric de la frenologia demostra com diferents grups socials poden compartir un mateix cos de coneixement i realitzar-ne lectures diferents segons els seus interessos. Alhora, la lectura d'un determinat grup social pot variar en funció dels canvis socials i polítics. L'estudi del cas català que portem a terme en aquest treball ens proporciona un bon exemple d'aquest fet. L'actitud positiva amb què les classes dominants barcelonines inicialment van rebre la frenologia va canviar quan, a partir de 1844, les mateixes classes dominants van optar per defensar polítiques marcadament conservadores. En aquest sentit, un enfocament més flexible de les tesis de Shapin i un anàlisi més fi de les diferents lectures que la frenologia va tenir entre els diferents grups socials posaria remei a una de les febleses del plantejament de

---

²⁵ Per a una contextualització d'aquest treball feta pel mateix Shapin, veure Steven Shapin, "Discipline and bounding: the history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate", *History of Science*, 30 (1992): 333-369, p. 344, nota 46.

²⁶ Jack Morrell, "Brains of Britain", *Social Studies of Science*, vol. 16 (1986): 735-745, p. 736.

Shapin: la dificultat per establir una correlació unívoca entre els diferents grups socials i els diferents sistemes de creences.

L'última aportació a l'estudi de la frenologia britànica és el llibre de Roger Cooter *The cultural meaning of popular science. Phrenology and the organization of consent in nineteenth-century Britain* (1984). El llibre és, excepte alguns petits afegits, la tesi doctoral que Cooter va realitzar a Cambridge entre 1974 i 1978 sota la direcció de Robert Young i és l'estudi més exhaustiu que s'ha realitzat sobre el 'moviment frenològic' britànic fins al dia d'avui.²⁷ Però l'obra de Cooter és molt més que l'estudi històric de la frenologia a Gran Bretanya. És també una molt valuosa aproximació a la cultura popular científica de principis del segle XIX i suposa una guia per a tots aquells historiadors que estan interessats en escriure una història de la ciència "from below".²⁸

Cooter pren la frenologia com la 'lent' ideal que li permet estudiar les relacions entre poder i coneixement en l'emergent societat industrial i es declara influït per l'anàlisi que Antonio Gramsci va fer de la cultura liberal burgesa del segle XIX i, sobretot, per les tesis del seu mestre Robert Young.²⁹ En la línia ja apuntada per Young, Cooter considera la frenologia com un cos de coneixement intrínsecament inseparable de la societat en què actua.³⁰ A través de l'anàlisi de les concepcions de l'Home, la Ment i la Natura que els frenòlegs divulgaven, Cooter explora la naturalesa de les relacions que es van establir entre aquestes concepcions i els àmbits econòmic, polític i religiós de la societat.³¹

---

²⁷ Tot i que han transcorregut vint anys des de la seva aparició, el llibre de Cooter continua sent la referència fonamental per a tots aquells que vulguin comprendre i valorar la importància que la frenologia va tenir a la Gran Bretanya Victoriana. Des de la publicació del llibre de Cooter, no s'ha publicat cap altre llibre sobre el tema en l'àmbit anglosaxó. En canvi, tenim coneixement de la propera aparició del llibre de John Van Wyhe *Phrenology and the Origins of Victorian Scientific Naturalism*, Ashgate, 2004.

²⁸ Els altres treballs de Roger Cooter que tracten també la frenologia són: Roger Cooter, "Phrenology: the provocation of progress", *History of Science*, xiv (1976), 211-234. Es tracta d'un assaig historiogràfic en què s'analitzen principalment la controvèrsia de S. Shapin i G. Cantor, així com les aportacions de David de Giustino, Terry Parsinnen i Angus McLaren. Roger Cooter, "Phrenology and British Alienists, c. 1825-1845", *Medical History*, vol. 20, 1 (1976): 1-134, 135-151. En aquest llarg article, Roger Cooter analitza la relació dels metges alienistes britànics amb la frenologia. Els volums *Phrenology in the British Isles: An annotated, historical biobibliography and index*, Metuchen, N.J., Scarecrow Press, 1989 i *Phrenology in Europe and America*, London, Routledge/Thoemmes Press, 2001, són reculls biobibliogràfics i de textos frenològics britànics i nord-americans i no suposen cap nova aportació a la seva tesi doctoral.

²⁹ Cooter (1984), p. 1.

³⁰ *Ibidem*, p. 8.

³¹ Segons Golinski, "Cooter focuses on a more multivalent discourse, dispersed among largely nonspecialist communities at various levels of society. He adopts what we can call a semiotic approach, aiming to discern the symbolic meanings of phrenological concepts and images for those who used them." Jan Golinski, *Making Natural Knowledge. Constructivism and the History of Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, p. 128.

La postura que adopta Cooter es basa en el principi de simetria que postula la sociologia del coneixement. Cooter opta per no atorgar cap privilegi epistemològic ni als defensors ni als detractors de la frenologia i planteja un enfocament estrictament sociològic al problema de la demarcació entre ciència i pseudociència. Seguint a George Lukács i Robert Young, considera que la dicotomia ciència/pseudociència fou una creació dels intel·lectuals en el context de l'emergència de la societat industrial.³²

El tema central del llibre és l'estudi de les diferents funcions socials i ideològiques que la frenologia va tenir a Gran Bretanya durant el període posterior a les guerres napoleòniques. Amb aquest objectiu, Cooter analitza els motius pels quals certs sectors de les classes mitjanes es van sentir atrets per la 'nova ciència'. Durant la dècada de 1820 i 1830, la societat britànica va experimentar una ràpida transformació, abandonant les estructures del passat. En aquest context de canvi, van sorgir nous valors utilitaris i meritocràtics que van tenir gran predicament entre aquells sectors de les classes mitjanes que, com els joves professionals, buscaven fer-se un lloc entre els grups més afavorits de la societat. Concretament, Cooter estudia la recepció de la frenologia entre el col·lectiu de metges durant la dècada de 1820. Segons Cooter, la frenologia era percebuda pels joves practicants com a heterodoxa, dissident i contrària als esquemes filosòfics tradicionals; per tant, implicava una idea de canvi i, fins i tot, de desafiament cap els grups que ostentaven el poder i l'autoritat dins de la classe mèdica.

Cooter no explica, però, per què les teories de Gall eren percebudes com a desafiants de l'status quo. Com ha demostrat John van Wyhe, la concepció de Gall com a reformador social, o del seu sistema com a sinònim de dissidència, és difícil de defensar. Ni Gall tenia cap intenció de reformar la societat ni les seves idees eren percebudes d'aquesta manera en el context en què es van originar.³³ A més, com bé afirma Steven Shapin, el sistema de Gall no contenia cap element que es pogués caracteritzar com a legitimador de cap idea de canvi social.³⁴ Lamentablement, aquest *cliché* es repeteix al llarg de la historiografia britànica de les últimes dècades i, segons John van Wyhe, és conseqüència del desconeixement que els historiadors britànics tenen de la historiografia alemanya sobre Gall i les seves activitats.³⁵

---

³² Cooter (1984), p. 19.

³³ John van Wyhe (2002), p. 35.

³⁴ Shapin (1975), p. 242.

³⁵ John van Wyhe (2002), pp. 17-18.

Per últim, Cooter estudia el paper que la frenologia va desenvolupar entre els sectors de la classe obrera. A partir de la publicació del *Constitution* de Combe l'any 1828 i al llarg de la dècada de 1830, la frenologia es va estendre entre els sectors més desfavorits de la societat. El públic obrer que assistia a escoltar els frenòlegs estava format per artesans i mecànics alfabetitzats, majoritàriament homes joves, amb voluntat d'ascens social. En la frenologia, hi veien una ciència que era pràctica, accessible, que els proporcionava l'autoajuda necessària per assolir l'èxit i que, alhora, era una guia per assolir un nou status a partir dels propis mèrits. Davant l'entusiasme popular que despertava la nova ciència, els educadors burgesos van optar per no resistir-se a la demanda; tot el contrari, van adoptar-la i explotar-la per als seus propòsits –per exemple, en els Mechanics' Institutes. Al cap i a la fi, la frenologia era racional, intel·lectual, moral i accentuava l'interès en la millora de l'individu. En definitiva, era un bon mitjà per augmentar el control social.

Ara bé, si la frenologia funcionava com a eina de l'opressió burgesa, fomentant el consens i desestimant la revolta, com i per què va despertar tan entusiasme entre els sectors més radicals del moviment obrer? El mateix Cooter és conscient d'aquesta paradoxa. De fet, en els últims capítols del llibre ens trobem que allò que ha estat etiquetat com a eina de repressió al servei de la burgesia liberal, resulta que havia estat calorosament acollit per la classe obrera.³⁶ Cooter se'n surt d'aquest atzucac adoptant una aproximació basada en els plantejaments de Gramsci i en els estudis marxistes sobre el paper de la religió en la societat capitalista. Segons Cooter, l'acceptació per part de la classe obrera de l'hegemonia burgesa (o, almenys, l'acomodació a les rutines que aquesta imposava) només es pot entendre si considerem el paper fonamental que va desenvolupar la frenologia.

Cooter comparteix la postura de Georges Lukács i Robert Young que considera que la ciència fou el principal instrument de la burgesia per disfressar les relacions de poder en el si de la societat capitalista.³⁷ D'acord amb aquesta anàlisi, la frenologia hauria actuat com una 'religió secular' en mans de la burgesia liberal que hauria contribuït a augmentar el control social i hauria inhibit la formació d'una lògica anticapitalista basada en la solidaritat. D'altra banda, la coincidència d'interessos entre la burgesia i els sectors artesanals de la classe obrera també hauria contribuït a construir

---

³⁶ Morrell (1986), p. 739.

³⁷ *Ibidem*, p. 737.

el consens i, per tant, la relativa pau social que va caracteritzar les dècades centrals del segle XIX britànic.

Malgrat que el llibre de Cooter han rebut excel·lents i merescudes crítiques, el plantejament del llibre presenta algunes dificultats. Un dels punts més febles del llibre és, com apunta Jan Golinski, que algunes de les tesis de Cooter es basen en conjectures que, malgrat ser força suggeridores, són difícilment demostrables i atorga a la frenologia un significat i un simbolisme que cap dels frenòlegs hi reconeixia.³⁸ El mateix autor, anticipant-se a aquesta crítica, ho considera com una característica inherent al propi discurs frenològic, ja que els significats codificats en un cos de coneixement que actua com a una religió secular no poden ser descodificats pels mateixos actors -només pels historiadors.

Per a Jack Morrell, el plantejament de Cooter cau en el reduccionisme sociològic des del moment en què menysprea les aportacions que provenen de la història intel·lectual, alhora que assenyala –en la mateixa línia argumental que Golinski- les dificultats per trobar evidències empíriques que recolzin les explicacions estrictament socials.³⁹ Malgrat que el nostre treball també adopta una òptica sociologista, creiem que aquesta aproximació, tot i ser molt fructífera, té algunes limitacions. Si volem aconseguir una narració més equilibrada, caldrà realitzar una aproximació que atorgui més pes als aspectes intel·lectuals de la frenologia i a la seva evolució temporal.

L'article de Michael Shortland (1987) sobre les diferents visions de la sexualitat humana en les obres de Gall, Spurzheim i Combe creiem que és un bon punt de partida per a un aproximació més completa a la frenologia.⁴⁰ El plantejament de Shortland és diferent del de Cooter i atorga força pes al contingut de les controvèrsies científiques. En concret, no defuig una discussió a fons de la controvèrsia entre els frenòlegs i els membres de l'escola francesa de fisiologia entorn la funció o funcions del cerebel. Mentre que per a Gall el cerebel era l'òrgan on es localitzava l'instint sexual, altres fisiòlegs francesos, com Pierre Flourens o François Magendie, consideraven que el cerebel era l'òrgan de les funcions motrius. El motiu fonamental que provocava la falta

---

³⁸ Golinski (1998), p. 129.

³⁹ Morrell (1986), p. 742.

⁴⁰ Michael Shortland, "Courting the Cerebellum: Early Organological and Phrenological Views of Sexuality", *British Journal of History of Science*, 20 (1987):173-199.

de consens era l'absència d'evidències experimentals, ja que els resultats dels experiments realitzats per uns i altres no eren conclusius.⁴¹

Shortland demostra com Spurzheim i Combe van modificar parcialment els continguts de l'organologia de Gall per tal de fer-la més assequible a un públic més ampli. L'objectiu era guanyar el suport popular per tal de contrarestar el rebuig que la doctrina patia en certs sectors de l'elit científica a París i Edinburgh. En mans de Spurzheim i Combe, l'organologia es va transformar en frenologia. Les diferents visions de la sexualitat humana que sostenien Gall i Combe són un bon exemple per veure com Combe va modificar les idees de Gall. Per a Gall, homes i dones, independentment del seu status social, experimenten desigs sexuals els quals són naturals, necessaris, decents i positius per a la salut. En canvi, Combe va suavitzar les afirmacions de Gall sobre l'existència d'una sexualitat en la infància i d'una sexualitat femenina, i va ometre les pàgines dels textos de Gall on s'explica el goig del plaer sexual i l'orgasme.⁴²

El treball de John van Wyhe (2002) contextualitza l'obra de Gall i la seva activitat com a conferenciant itinerant en l'àmbit cultural alemany de finals del segle XVIII i posa de manifest les diferències existents entre les estratègies de popularització dels frenòlegs i les intencions de Gall. Gall mai va voler divulgar les seves idees entre amplis sectors de la societat, sinó tan sols guanyar prestigi social i intel·lectual. Els articles de Shortland i van Wyhe obren noves perspectives i són una primera mostra del que podrien ser els nous enfocaments en l'estudi de la frenologia des de la història de la ciència i de la medicina.

b) La frenologia i la història social

Els historiadors socials britànics, a l'igual que els seus col·legues historiadors de la ciència i la medicina, no van començar a tenir en compte la frenologia fins la dècada de 1970. L'única excepció fou J.F.C. Harrison qui durant la dècada de 1960 havia deixat entreveure en els seus treballs sobre el moviment obrer la importància que calia donar a la frenologia si es volia entendre bé l'era victoriana.⁴³ De fet, la influència de

---

⁴¹ "The decision as to whether or not to support Gall's claims—or whether to accept them only in part—could not be made on the basis of *experimental* evidence." *Ibidem*, p. 186.

⁴² *Ibidem*, pp. 187-189.

⁴³ Per exemple, a l'estudi de J.F.C. Harrison sobre Robert Owen i el moviment owenita les referències a la relació entre l'owenisme i la frenologia són abundants. Harrison també comenta la manca en aquell moment d'un estudi satisfactori de la frenologia a la Gran Bretanya. J.F.C. Harrison, *Robert Owen and the owenites in Britain and in America. The Quest for the New Moral World*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969, p.239, nota.

Harrison és palesa en les contribucions que es comenten a continuació. Ens referim al llibre de David de Giustino *Conquest of Mind. Phrenology and Victorian Social Thought* (1975) i als articles d'Angus McLaren (1974) i Terry Parsinnen (1974).⁴⁴ Aquests treballs van contribuir a reforçar el plantejament inicial que havia fet Young i van suposar una gran contribució per a entendre la divulgació i recepció de la frenologia entre els diferents sectors de la societat britànica.

D'entrada aquests treballs posen l'accent en demostrar l'ampli espectre ideològic de persones i grups socials que van recolzar el que els historiadors han caracteritzat com a 'moviment frenològic'. El ventall abastava membres de l'Església Anglicana, advocats i comerciants (George Combe), filòsofs positivistes (Auguste Comte i Herbert Spencer), agitadors polítics radicals (Richard Carlile), líders del moviment obrer (Robert Owen i George Jacob Hoyoake), defensors de les teories evolucionistes (Robert Chambers i Alfred Russell Wallace), escriptors (Edgar Allan Poe, Charlotte Brönte, George Eliot, Honoré Balzac i Mark Twain), polítics (Metternich), i, fins i tot, el mateix Karl Marx, la reina Victòria i el príncep Albert.⁴⁵

L'interès per la frenologia també es va estendre entre les classes mitjanes-baixes i les classes treballadores, sobretot entre els estrats més qualificats: els artesans i treballadors mecànics.⁴⁶ L'èxit de la frenologia va ser conseqüència del seu caràcter plural: nova ciència de la ment, proveïdora d'una nova filosofia social i guia per a la millora individual.⁴⁷ Els canvis socials de les primeres dècades del segle XIX van comportar per a moltes persones enfrontar-se a nous problemes i noves decisions que en la societat pre-industrial no es plantejaven. Els calia, per tant, una guia per adaptar-se amb 'èxit' a la nova societat industrial i la frenologia va desenvolupar aquest paper.

Si el caràcter de la frenologia era plural, com assegura Parsinnen, també ho eren les lectures que en feien els diferents grups socials. Més enllà de la recepció que va tenir entre la burgesia liberal i les classes mitjanes, McLaren demostra com la frenologia va ser molt ben benvinguda pels "leaders of popular free thought" en la qual veien una

---

⁴⁴ David de Giustino, *Conquest of mind. Phrenology and Victorian social thought*, London, Croom Helm, 1975; Terry Parsinnen, "Popular Science and Society: the phrenology movement in early Victorian Britain", *Journal of Social History*, 7 (1974):1-20; Angus McLaren, "Phrenology: medium and message", *Journal of Modern History*, 46 (1974): 86-97.

⁴⁵ Parsinnen (1974), pp. 1-2.

⁴⁶ En aquest sentit, el millor treball sobre la recepció de la frenologia entre la classe obrera és el breu i brillant article d'Angus McLaren.

⁴⁷ Sobre el caràcter plural de la frenologia, veure l'article de Parsinnen.

doctrina naturalista i atea que podien usar en la seva lluita contra la religió.⁴⁸ Certament, l'ambigüitat -que no la neutralitat- estava present en el mateix cos de coneixement. Segons Parsinnen, malgrat que la filosofia social associada a la frenologia tenia un caire liberal, la mateixa doctrina ofería un fre a les interpretacions més radicals. La frenologia emfatitzava els trets individuals del caràcter més que la seva homogeneïtat i aquesta idea obria les portes a una lectura classista: donat que les persones són diferents des del naixement, com bé demostra la ciència frenològica, era natural que la societat estigués dividida en classes socials. Aquesta tesi, que és compartida per Roger Cooter, no explica, però, l'atracció que la frenologia tenia per a molts líders polítics radicals.

Per últim, cal comentar com els treballs de la dècada de 1970 van posar de manifest que l'impacte de la frenologia fou comparable al que van tenir les teories de Darwin durant la segona meitat de segle. Si prenem realment en consideració el rol (o rols) que va desenvolupar la frenologia durant les primeres dècades del segle, ens apareix una nova visió del període predarwinianà molt allunyada d'aquella que tradicionalment ha descrit la Història de la Ciència. La visió tradicional és hereva dels punts de vista dels defensors del darwinisme i menysvalora les aportacions de les dècades anteriors a l'aparició de l'*Origins*. Des de les polèmiques mantingudes pels darwinistes a finals de segle, la primera meitat del segle XIX havia estat considerada una època en què la ciència tenia poca o cap presència en la societat. Com bé afirma Roger Cooter, amb l'estudi aprofundit de la frenologia aquesta visió entra en crisi:

“Phrenology’s extensive popularization and popularity among common people in the nineteenth century (including popularity among not-so-common artisan radicals) allows the condescensions wrought by the entrepreneurs of the “Darwin industry” to be undermined.”⁴⁹

Amb aquest nou enfocament, Darwin apareix més com el punt d'arribada que no pas com el punt de partida dels debats sobre el lloc de l'Home i de Déu a la Natura i a la Societat. La frenologia va connectar amb la fascinació popular per l'estudi de la Natura que va caracteritzar la primera meitat del segle i, molt especialment, les dècades de 1830 i 1840. Per als naturalistes –tan professionals com amateurs-, l'aspecte més seductor de la nova ciència era la creença en la contínua millora de la naturalesa humana des de la Creació. Els frenòlegs britànics no van ser només uns bons receptors i divulgadors de les teories evolucionistes de moda al Continent, sinó que molts d'ells

---

⁴⁸ McLaren (1974), p. 92.

⁴⁹ Cooter (1984), p. 9.

van contribuir decididament a produir-ne de noves. Tal i com subratlla MacLaren, la frenologia va preparar el camí per a l'acceptació popular de les teories evolucionistes:

“The churchmen would have been more concerned if they had realized that, in addition to introducing the artisan to materialistic doctrines, phrenology was preparing his mind for an acceptance of the revolutionary biological theories of the second half of the century. Phrenological charts comparing the skulls of monkeys and men could not fail to popularize a crude conception of evolution.”⁵⁰

2. El mesmerisme i la història de la ciència

L'objectiu d'aquest apartat no és oferir un repàs exhaustiu de l'evolució i recepció del mesmerisme o magnetisme animal en els diferents contextos nacionals europeus, ni tan sols oferir un estudi biogràfic de qui és considerat el seu ‘descobridor’, Franz Anton Mesmer (1734-1815). Tant sols es pretén presentar un breu esbós de les característiques principals de les pràctiques de Mesmer i dibuixar un panorama general, òbviament incomplet, de la recepció del mesmerisme en alguns contextos locals, principalment a França i Gran Bretanya. Em basaré bàsicament, per tant, en fonts secundàries, especialment en les abundants dades que proporcionen els treballs d'Alan Gauld i Henry Ellenberger, i, en menor mesura, en els treballs de Robert Darnton, Patricia Fara i Alison Winter.⁵¹

El mesmerisme va aparèixer en el mateix període en què ho feien la frenologia, la fisiognomonia, l'antropologia i l'etnologia i, posteriorment, la sociologia. Des de principis del segle XIX, l'estudi de la ment s'havia convertit en una activitat empírica i els plantejaments filosòfics s'havien transformat en qüestions psicològiques i, ulteriorment, fisiològiques. La unitat cartesiana de la ment i la dualitat ment-cos eren abandonades en benefici d'una nova ‘fisiologia del cervell’ que considerava la ment com un conjunt d'òrgans. Els asils es van convertir en ‘museus de bojos’ i els metges col·leccionaven casos d'estats alterats de la ment, de la mateixa manera en què els naturalistes del segle XVIII col·leccionaven curiositats. Mentre la frenologia i la

---

⁵⁰ McLaren (1974), p. 94.

⁵¹ Alan Gauld, *A history of hypnotism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Henry F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*, New York, Basic Books, 1970 [trad. espanyola: *El descubrimiento del inconsciente. Historia y evolución de la psiquiatría dinámica*, Madrid, Editorial Gredos, 1976]; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Massachusetts, Harvard University Press, 1968; Patricia Fara, “An attractive therapy: Animal Magnetism in Eighteenth-Century England”, *History of Science*, 33 (1995): 127-177; Alison Winter, “Mesmerism and Popular Culture in Early Victorian England”, *History of Science*, 32 (1994): 317-343 i Alison Winter, *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1998. Més endavant es realitza un comentari extens d'aquests i altres treballs.

fisiognomonia permetien classificar els diferents tipus de ments, l'antropologia i l'etnologia comparaven pobles i races segons les seves característiques mentals i la sociologia estudiava la societat considerada com un agregat de ments individuals.⁵²

La creença en el poder curatiu dels imants té una llarga tradició i és molt anterior al 'descobriment' de Franz Anton Mesmer. Les creences magnètiques havien format part de la tradició ocultista europea des de feia segles, així com de moltes pràctiques mèdiques. Fara ha recopilat algunes d'aquestes pràctiques i guariments que es poden trobar a les enciclopèdies i tractats mèdics britànics del segle XVIII. Així sabem que els imants tenien múltiples usos terapèutics, sobre tot per curar la gota, el reumatisme, el mal de queixal o, fins i tot, eren usats en el moment del part. També la simbologia sexual, i fins i tot pornogràfica, dels imants és tan antiga com la creença en el seu poder curatiu. William Harvey havia comparat la concepció amb l'atracció magnètica i, tradicionalment, els imants naturals eren utilitzats per detectar esposes adúlteres, per reconciliar parelles o per protegir les dones embarassades i, col·locats sota els llits, per fomentar la fertilitat, entre d'altres usos.⁵³

De totes maneres, fou Mesmer el primer en usar la possibilitat d'induir estats alterats de la ment per guarir i qui provà de donar-ne una explicació d'acord amb les lleis de la natura. Les dades que tenim sobre la vida i la personalitat de Mesmer provenen directament dels seus escrits, especialment de la *Mémoire sur la découverte du magnétisme animal* (1779) i del *Précis historique des faits relatifs au magnétisme animal jusques en avril 1781* (1781). Sembla que les dades que apareixen en aquests escrits són essencialment correctes, malgrat que sabem que tots els escrits en francès de Mesmer eren corregits pels seus deixebles –sobretot, per Nicolas Bergasse i Charles Deslon- donat el mal domini que tenia Mesmer de la llengua francesa.⁵⁴

Mesmer va néixer el 23 de maig de 1734 a la localitat d'Iznang, a Suàbia. No se sap res de la seva infantesa i primera joventut, excepte que no provenia d'una família adinerada (el seu pare treballava en els boscos del bisbe de Constanza) i que la família rebia ajuda econòmica de l'Església. Amb 18 anys ingressà a la Universitat de Dillingen

---

⁵² Winter (1998), p. 12, 27, 29.

⁵³ Fara (1995).

⁵⁴ Gauld (1992), p.1, nota 3. Robert Darnton en el seu clàssic estudi sobre el moviment mesmerista a la França pre-revolucionària utilitza les mateixes fonts que Gauld. Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Massachusetts and London, Harvard University Press, 1968. L'única biografia recent de Mesmer de la que tenim coneixement és la de Ernst Florey, *Ars Magnetica: Franz Anton Mesmer 1734-1815, Magier vom Bodensee*, Konstanz UVK, Universitätsverlag Konstanz, 1995, la qual no em pogut consultar i, per tant, no sabem si utilitza noves fonts primàries.

(propietat dels jesuïtes) per estudiar Teologia, però dos anys després es traslladà a la Universitat d'Ingolstadt per continuar cursant allà els seus estudis. Del període que transcorre entre 1754 i 1759 no se'n sap res, encara que Ellenberger apunta la possibilitat que passés aquests anys estudiant filosofia.⁵⁵ L'any 1759 es traslladà a Viena, on inicialment cursà estudis de dret però ràpidament es va decantar cap a la medicina i l'any 1760 va començar els estudis a la Facultat de Medicina de la Universitat de Viena. L'any 1766, amb 33 anys, Mesmer presentà la seva tesi sobre la influència dels planetes en les malalties humanes.⁵⁶

Mesmer va realitzar les seves primeres experiències terapèutiques amb el magnetisme durant els anys 1773-1774. Amb anterioritat, però, ja creia en l'existència d'un únic fluid, el qual era responsable de totes les propietats dels cossos. La seva tesi era un assaig sobre la filosofia natural newtoniana. Mesmer, però, anava més lluny que Newton i proposava l'existència de marees en l'atmosfera, similars a les marees marítimes, que produïen al seu torn marees en els humors del cos humà. La causa d'aquestes marees seria una força que anomenà gravetat animal i que incloïa l'atracció universal de Newton.⁵⁷

Entre 1773 i 1774, Mesmer va tractar a casa seva a una pacient de 27 anys, Fräulein Oesterlin, que patia fins a quinze tipus diferents de dolences —entre altres, dolors musculars, convulsions i vòmits. Mesmer va estudiar la periodicitat de les crisis, va establir un paral·lelisme amb fenòmens astronòmics i va poder arribar a predir-les. Gràcies al coneixement que tenia de les tècniques curatives per mitjà d'imants que portaven a terme alguns metges anglesos, Mesmer va pensar de provocar un corrent magnètic artificial en la pacient. La pacient es va beure un preparat que contenia ferro i Mesmer li va fixar tres imants al cos (un a l'estómac i els altres dos a les cames). El resultat va ser que després de cadascuna de les primeres sessions, els mals de la jove desapareixien durant unes hores.⁵⁸

Com que era conegut que l'acció dels imants, artificials o naturals, no afectava el sistema nerviós, Mesmer va concloure que la causa del guariment de la jove era l'acció d'un agent diferent del magnetisme mineral. Aquest agent era un fluid que residia en el cos de la pròpia pacient i que va anomenar 'magnetisme animal'. Segon Mesmer, tot

---

⁵⁵ Ellenberger (1976), p. 80.

⁵⁶ Franz Anton Mesmer, *Dissertatio physico-medica de planetarum influxu*, Viena, Ghelen, 1766.

⁵⁷ Gauld (1992), p.1.

⁵⁸ Ellenberger (1976), p. 81.

ésser humà posseeix una certa quantitat d'aquest fluid universal, el qual es presenta sota tres formes: la influència de l'imant o 'magnetisme mineral', l'electricitat i el 'magnetisme animal'. Mesmer estava convençut que el fluid tenia entitat física i que l'aplicació dels imants o l'electricitat al cos del pacient només era un mètode per reforçar l'acció del fluid corporal del propi pacient i restaurar així l'harmonia entre l'univers i el sistema nerviós. Amb els anys, Mesmer va deixar d'utilitzar els imants i l'electricitat i dirigia el fluid amb l'acció de les seves mans. Per a Mesmer, el magnetisme animal era un mètode de curació universal que consistia en restablir el balanç del fluid corporal.⁵⁹

Encara que no tenim prou coneixement sobre les activitats de Mesmer durant aquest període, és molt possible que es convertís en una celebritat a les terres de parla alemanya. Sabem que va ser rebut per diferents nobles i que va ser nomenat membre de l'Acadèmia de Ciències de Baviera. En canvi, la comunitat mèdica de Viena es mostrava reticent o, fins i tot, hostil al seu 'descobriment'. Mesmer volia ser reconegut per l'*establishment* vienès com el descobridor d'una força física nova i d'un principi terapèutic d'aplicacions universals el qual portaria grans beneficis a tota la humanitat. Finalment Mesmer deixà Viena i va marxar a París, on arribà el febrer de 1778. No es coneixen els motius de la seva marxa de la capital austríaca, però és possible que interpretés com un rebuig el fet que no se l'atorgués el reconeixement que reclamava.

Mesmer arribà a París en un període durant el qual les demostracions públiques de les virtuts i poders de la ciència eren habituals. La ciència captivava els habitants de la capital francesa i Mesmer va tenir l'habilitat suficient de posar a treballar el seu fluid en aquest context de seducció cap a les possibilitats que augurava la ciència. Les sessions magnètiques que realitzava en els salons parisencs, i posteriorment a l'Hôtel Bullion, van fascinar el bo i millor de la societat de París. Mesmer feia seure els i les pacients al voltant d'una cubeta, o "baquet", de mig metre d'altura que estava plena d'aigua i barres imantades. La "baquet" era un acumulador de fluid magnètic com l'ampolla de Leyden ho era de fluid elèctric. Dins de la "baquet" s'introduïen barres de ferro doblades cap a fora en forma d'angle recte. Aquestes barres eren aplicades a diferents parts dels cossos dels pacients que estaven units amb una corda.⁶⁰

---

⁵⁹ Com bé resumeix l'aforisme de Mesmer: "Només existeix una malaltia i una curació." Ellenberger (1976), p. 84.

⁶⁰ Els mesmeristes creien que el fluid magnètic, com la llum, es reflectia en espills i superfícies metàl·liques. Darnton (1968), p. 8.

Al cap d'una estona, alguns pacients començaven a experimentar sensacions corporals i alguns entraven en crisi: reien, ploraven, tenien convulsions, o bé s'adormien i, en alguns casos, es produïen pèrdues de consciència. Per a Mesmer, la crisi era l'evidència, proporcionada artificialment, de l'existència de la malaltia i el primer pas cap a la curació. Si després de repetides sessions les crisis desapareixien, era senyal que s'havia produït el guariment. Els pacients que entraven en crisi, eren portats a una habitació contigua al saló on es realitzava la sessió: l'anomenada “chambre des crises”. Com que la major part de pacients eren dones i molt sovint joves, ràpidament es va associar el poder de Mesmer i dels mesmeristes amb l'atracció sexual. L'existència de la “chambre de crises” no feia més que augmentar els rumors sobre la realització de pràctiques sexuals en ella.

Els anys finals de Mesmer són força desconeguts, especialment entre 1784 i 1804. Després d'intentar ser acceptat per l'Académie des Sciences i per l'elit de la medicina francesa, va entrar en un període de crisi personal. Se sap que va tornar a Viena en plena revolució francesa, cap al 1793, d'on va ser expulsat com a sospitós polític i s'establí a Frauenfeld, prop del llac Constanza. Durant aquests últims anys de la seva vida estava tan oblidat que, fins i tot, els seus deixebles el donaven per mort. Va morir el 5 de març de 1815.

El procés de difusió del mesmerisme va ser força complex i divers i, fins al dia d'avui, és encara prou desconegut. Segons Ellenberger la difusió del mesmerisme a Europa es va produir en tres fases positives, és a dir, receptives, seguides respectivament de dues fases negatives.⁶¹ La primera fase positiva va tenir lloc durant els anys de màxima activitat de Mesmer a París (1777-1785). Després d'un període de difícil recepció, la segona fase positiva es desenvolupà just després de les guerres napoleòniques, entre 1815 i principis de la dècada de 1820. Durant aquesta etapa el mesmerisme es va difondre fora de París, arreu de França i Alemanya i van ser els anys dels primers intents de difusió a Espanya. La tercera etapa d'aquesta periodització, entre 1840 i 1850, es correspon amb el període de veritable difusió del mesmerisme a Gran Bretanya, als Estats Units i, com es demostra en aquest treball, també a Catalunya.

La revolució francesa va suposar un fort revés per a la difusió del mesmerisme arreu d'Europa. Aquest impacte es pot mesurar fàcilment mirant les dades de publicació de textos mesmeristes durant el període anterior a la revolució i durant la revolució.

---

⁶¹ *Ibidem*, p. 111.

Mentre que durant el període 1781-1790 es van publicar 212 textos a França, al llarg del període 1791-1800 només es van publicar uns 6 textos, i uns 15 en el període 1801-1810.⁶² Aquestes dades confirmen la periodització proposada per Ellenberger. Segons testimonis de diversos mesmeristes que recull Gauld, sembla, però, que durant aquesta fase negativa, el magnetisme animal es va practicar a França de forma privada.⁶³

Podem considerar com a inici de la segona fase positiva la publicació l'any 1811 de les *Récherches*⁶⁴ del Marquès de Puységur (1751-1825). Puységur fou un deixeble de Mesmer, però ràpidament inicià el seu propi camí. De fet, se li atribueix l'estudi aprofundit de l'estat de 'son magnètic' que de vegades experimentaven alguns dels pacients. Durant aquest estat, els pacients que aparentaven estar adormits no tant sols no ho estaven sinó que fins i tot es mostraven més lúcids que en estat de vigília. Fins al punt que eren capaços de diagnosticar les seves pròpies malalties, predir-ne l'evolució i prescriure'n el tractament. Donada la similitud d'aquest 'son magnètic' amb el somnambulisme natural va rebre el nom de 'somnambulisme artificial' o 'somnambulisme lúcid'. En contra de l'opinió de Mesmer, que atribuïa tots els efectes magnètics a l'acció del fluid intern de cada pacient, Puységur va atribuir el poder terapèutic del magnetisme a la voluntat del magnetitzador. S'iniciava així el que alguns historiadors han titllat d'interpretació psicologicista dels fenòmens magnètics.

Després de les guerres napoleòniques, el mesmerisme va renéixer amb força a França i va gaudir de més credibilitat en les institucions mèdiques i científiques que durant el període anterior a la revolució. L'actitud més receptiva de les autoritats mèdiques de París es va traduir en la realització de sessions magnètiques als establiments públics d'alienats, a l'Hôtel Dieu i a la Salpêtrière, en el posicionament favorable del comitè anomenat per l'Académie de Médecine l'any 1831, i en els testimonis de figures capdavanteres de l'elit científica francesa com Cuvier o Laplace. De fet, a mitjans de la dècada de 1820, les controvèrsies entorn del mesmerisme es van produir, sobretot, dins de la pròpia classe mèdica francesa. Amb aquestes credencials, el

---

⁶² Gauld cita A. Dureau, *Notes bibliographiques pour servir à l'histoire du magnétisme animal*, Paris, J. Lechevalier, 1869. Gauld (1992), p.125.

⁶³ Gauld cita els testimonis de J.P.F. Deleuze *Histoire critique du magnétisme animal*, 2 vol., Paris, Mame, 1813 i diversos textos que es poden trobar a la *Bibliothèque du magnétisme animal*, Paris, 1817-1818. *Ibidem*.

⁶⁴ A.M.J. de Chastenet de Puységur, *Récherches, expériences et observations physiologiques sur l'homme dans l'état de somnambulisme naturel, et dans le somnambulisme provoqué par l'acte magnétique*, Paris, J.G. Dentu, 1811.

mesmerisme en la formulació de Puységur va creuar el Canal entre finals de la dècada de 1820 i principis de la dècada de 1830.

Malgrat que al principi el magnetisme animal no va trobar una rebuda gaire positiva en les institucions mèdiques i científiques britàniques, sí que va trobar una molt bona acollida entre una generació de joves metges, professors i estudiants de medicina a Londres, així com entre joves filòsofs naturals i literats. Aquesta generació de joves metges es caracteritzava per compartir una certa voluntat reformista de la medicina i de les seves institucions i compartien una ideologia política liberal o, fins i tot, radical. Entre tots ells, van destacar John Elliotson, professor de medicina al recent fundat University College Hospital i Herbert Mayo, metge i anatomista i professor al King's College.⁶⁵ Ràpidament el mesmerisme es va convertir en motiu de controvèrsia mèdica i científica, va ser discutit àmpliament a les pàgines del *Lancet*, es van realitzar sessions de mesmerisme al teatre anatòmic de l'University College Hospital i a les sales del Middlesex Hospital, es van realitzar experiments en què van participar com a testimonis les principals figures científiques britàniques del moment (com Michael Faraday o Charles Bell), i es van fundar hospitals i infermeries mesmèriques per tot el país (com la London Mesmeric Infirmary).

Als Estats Units la pràctica del mesmerisme es va popularitzar durant la dècada de 1830 i, sobretot, entre 1840 i 1850 i va ser introduït especialment per alguns estudiants de medicina que s'havien format a París o a Gran Bretanya i a través dels contactes amb les antigues colònies franceses al Carib.⁶⁶ Durant aquest període, conegut com l'era Jacksoniana, la societat nord-americana compartia la creença en la perfectibilitat de la societat a través de la millora progressiva de cadascun dels seus membres. Al llarg d'aquells anys, els moviments d'oposició a qualsevol tipus de privilegi professional van prendre molta força durant les dècades de 1830 i 1840 i es van concretar en un fort moviment d'oposició a la medicina 'ortodoxa' i en la proliferació de medicines alternatives. A principis de la dècada de 1840 i a l'igual que

---

⁶⁵ Winter (1998), pp. 32, 42-44.

⁶⁶ Hi ha pocs estudis publicats sobre el mesmerisme als Estats Units. Nosaltres només tenim coneixement de l'estudi de Robert C. Fuller, *Mesmerism and the American cure of souls*, Philadelphia, University of Philadelphia Press, 1982, encara que no l'hem pogut consultar. Existeixen, però, almenys dues tesis doctorals que tracten el tema però que tampoc hem pogut consultar. Ens referim a Amy Lehman, *Theatricality, madness, and mesmerism: nineteenth-century female performers*, thesis, Indiana University, 1996 i a Jessica Parham Seessel, *Trance maidens, technological marionettes, and speculators in human credibility: the rise and practice of mesmerism in 19th century America*, thesis, Stanford University, 1996.

succeïa a Gran Bretanya, als Estats Units el mesmerisme ràpidament es va fusionar amb la frenologia donant lloc al “phreno-mesmerism” o “phreno-magnetism”.

A Alemanya el mesmerisme va tenir un desenvolupament molt més lligat a les institucions acadèmiques que no pas a França o Gran Bretanya, sobretot durant les dècades de 1810 i 1820. Fins i tot el govern de Prússia i les universitats de Berlín i Bonn van emetre informes favorables a l'estudi i pràctica del mesmerisme. Aquestes dues últimes universitats van establir càtedres de mesmerisme.⁶⁷ Malgrat que Mesmer es considerava fill de la Il·lustració, el mesmerisme despertà l'interès dels romàntics alemanys i els *Naturphilosophen*. Aquest fet explica en gran part el recolzament institucional que va rebre el magnetisme animal a Alemanya. Les concepcions fluidistes de Mesmer encaixaven molt bé amb la concepció romàntica de l'existència d'un Univers ple de forces ocultes, com ara el galvanisme, l'electricitat o diverses forces vitals. A més, per als romàntics, l'existència d'aquest fluid permetia la comunicació entre l'ésser humà i la resta de l'Univers.⁶⁸

A diferència del que ha succeït amb la frenologia, fins molt recentment els historiadors de la ciència no han escollit el mesmerisme com a un dels seus objectius per aprofundir en la comprensió del procés de construcció dels límits de la ciència. Com es comenta més endavant en aquest mateix apartat, no ha estat fins a l'última dècada i gràcies als treballs de Patricia Fara i, sobretot, d'Alison Winter que el mesmerisme s'ha convertit en una de les principals ‘lents’ amb les que ‘mirar’ el procés de delimitació de l'ortodòxia científica i mèdica al llarg del segle XIX.⁶⁹

La major part dels estudis anteriors als treballs de Fara i Winter formen part del que podríem anomenar històries del descobriment progressiu d'una nova disciplina, sigui aquesta la psicologia o la psicoanàlisi, i estan escrits amb la intenció de legitimar-ne els orígens. Aquests estudis consideren el mesmerisme com a un pas intermedi entre l'exorcisme i l'hipnotisme i com a predecessor d'algunes de les actuals pràctiques psicoterapèutiques. Dos bons exemples d'aquesta classe de treballs són el ja clàssic estudi d'Henry F. Ellenberger *The Discovery of the Unconscious. The history and evolution of dynamic psychiatry* (1970) i el més recent d'Alan Gauld *A history of*

---

⁶⁷ Ellenberger (1976), p. 104.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 105.

⁶⁹ Fara (1995), Winter (1998; 1994; 1991). Per a una reflexió sobre la construcció de l'ortodòxia en les ciències de la vida al llarg del segle XIX, veure Alison Winter, “The construction of orthodoxies and heterodoxies in the early Victorian life sciences”, a Bernard Lightman (ed.), *Victorian science in context*, Chicago, The University of Chicago Press, 1997: 24-50.

hypnotism (1992).⁷⁰ Els dos llibres reuneixen una gran quantitat d'informació, especialment la primera part del treball de Gauld, però estan escrits amb la intenció de legitimar la psiquiatria dinàmica en el cas d'Ellenberger o una certa revisió de l'hipnotisme en el cas de Gauld.⁷¹

Un segon conjunt d'estudis està format per aquells treballs que consideren el mesmerisme com a una pràctica situada en els marges de la ciència en qualsevol període i context històric. Un bon exemple d'aquest enfocament el constitueix l'article de Terry Parssinen sobre el mesmerisme i la professió mèdica a la Gran Bretanya victoriana.⁷² L'autor es planteja com a qüestió de fons dilucidar quins són els motius per els quals un cos de coneixement és acceptat per la comunitat mèdica, mentre que altres són rebutjats. Parssinen pren com a punt de partida l'assumpció que són altres factors diferents dels epistemològics els que determinen si un nou coneixement ha de ser acceptat o no.⁷³

Segons Parssinen, la comunitat mèdica britànica va definir els seus criteris de respectabilitat professional durant les dècades de 1830 i 1840. Aquest fou un període en què la classe mèdica britànica, i també la nord-americana, va veure com la seva autoritat i eficàcia era molt atacada i fortament discutida. Els mesmeristes –metges o no– van desafiar els límits de la respectabilitat professional justament durant un dels períodes més crítics en la història de la comunitat mèdica britànica.⁷⁴ Parssinen argumenta que el mesmerisme suposava un desafiament per a la concepció dominant de la malaltia, que era jutjada errònia o incompleta. A més, la pràctica del mesmerisme suposava també un desafiament econòmic en un període en què, en part com a conseqüència de la fi de les guerres napoleòniques, existia un excés de practicants. A aquest fet, cal afegir que la major part dels mesmeristes eren 'externs' a la professió.

L'anàlisi de Parssinen parteix de la consideració que el mesmerisme es trobava fora de l'ortodòxia i que la delimitació entre pràctiques ortodoxes i heterodoxes estava ben establerta durant les primeres dècades de l'era victoriana. Recents treballs, però, demostren que l'estatus del que era ortodox i heterodox al llarg del segle XIX estava

---

⁷⁰ Ellenberger (1970), Gauld (1992).

⁷¹ Gauld declara haver escrit el llibre principalment pensant en aquells professionals de la psicologia interessats en fer recerca sobre els possibles beneficis de l'ús de pràctiques de caire hipnòtic. Gauld (1992), p. 1.

⁷² Terry Parssinen, "Professional deviants and the history of medicine: medical mesmerists in Victorian Britain", a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979): 103-120.

⁷³ *Ibidem*, p. 103.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 108

molt menys establert del que tradicionalment els historiadors han assumit. De fet, aquesta dicotomia va anar-se dibuixant tot al llarg del segle i la incertesa va envoltar allò que era coneixement legítim fins ben entrat el segle.⁷⁵

Abans de l'aparició dels treballs de Fara i Winter al llarg de la dècada de 1990, l'única excepció a les visions del mesmerisme marcades pel presentisme era el llibre de Robert Darnton *Mesmerism and the End of the Enlightenment* (1968) sobre el moviment mesmerista a finals del segle XVIII a França. El propòsit del llibre és examinar la mentalitat del públic lector francès durant el període anterior a la Revolució. En paraules del mateix Darnton, l'objectiu del seu estudi és “see the world as they saw it”.⁷⁶ Amb aquesta intenció, Darnton escull un dels temes que despertava major interès i fascinació entre els parisencs alfabetitzats durant la dècada de 1780: la ciència, i en particular el mesmerisme. Les fonts consultades per l'autor abasten un ampli ventall que va des de l'ús d'aquelles publicacions que podríem caracteritzar com a científiques fins a les cançons populars o els informes de la policia sobre les activitats dels mesmeristes.

Darnton insisteix en què el mesmerisme va ser alguna cosa més que una moda. Molts dels habitants de París no consideraven el mesmerisme com a xarlatanisme, sinó que estaven convençuts que oferia una explicació seriosa de la Natura i, fins i tot, alguns creien que també oferia una explicació de com actuaven les forces que governaven la societat. On ells veien fets, nosaltres hi veiem ficció:

“They looked out on a world so different from our own that we can hardly perceive it; for our view is blocked by our own cosmologies, assimilated, knowingly or not, from the scientists and philosophers of the 19th and 20th Century.”⁷⁷

El públic lector francès de la dècada de 1780 creia en el poder de la ciència i estava fascinat per les forces amb què els filòsofs naturals havien habitat l'Univers.⁷⁸ En aquest ambient, no ens ha d'estranyar que proliferessin diferents formes d'ocultisme i que molts veiessin una estreta relació entre el mesmerisme i l'espiritualisme. En aquest punt, Darnton no pot evitar caure en considerar el mesmerisme com a una pràctica

---

⁷⁵ Per a un anàlisi a fons d'aquests treballs i de la construcció de l'ortodòxia al llarg del segle XIX, veure Winter (1997).

⁷⁶ Darnton (1968), p. vii.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 44.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 23.

situada entre la pseudociència i la ciència, malgrat que destaca que “les il·luminés” estaven convençuts que el mesmerisme era una veritable ciència.⁷⁹

Un dels aspectes més interessants del llibre de Darnton, i que ha estat molt influent, és l'anàlisi dels lligams entre les societats mesmeristes i grups radicals que en menor o major mesura buscaven desafiar l'ordre establert.⁸⁰ Segons Darnton, a la França anterior a la Revolució el mesmerisme es van convertir en un mitjà per expressar el rebuig a l'autoritat de les institucions científiques i del mateix poder polític. Darnton demostra com la fascinació que va despertar el mesmerisme entre gran part de la societat francesa va alarmar les autoritats. El mesmerisme oferia als radicals una oportunitat per denunciar els abusos de l'autoritat i els permetia articular les seves reivindicacions personals i les de la seva classe social, la burgesia.

L'article de Patricia Fara (1995) sobre la difusió del magnetisme animal a la Gran Bretanya de finals dels segle XVIII,⁸¹ suposa una avaluació crítica de la transposició que alguns autors havien fet de les tesis de Darnton al context britànic.⁸² L'argument de Fara parteix de l'evidència que l'anàlisi de Darnton es basa en una detallada recerca del context local francès. Per tant, les seves conclusions difícilment poden ser traslladades a un context diferent. Fara, seguint a Simon Schaffer, alerta que l'aplicació de categories com ortodox, xarlatà, professional o amateur a les pràctiques i actors del segle XVIII resulta anacrònica ja que, per exemple, no existia una clara delimitació que separés els mesmeristes dels membres de l'elit intel·lectual.⁸³ En aquesta línia, Fara també alerta contra l'extrapolació de les distincions acadèmiques actuals entre medicina, ciència i tecnologia a l'hora d'estudiar les activitats dels filòsofs naturals, naturalistes i artesans durant el segle XVIII.

Fara se centra en la recepció del mesmerisme a l'altre costat del Canal i demostra com els radicals anglesos no van percebre en cap moment el mesmerisme com a un mitjà per difondre les seves concepcions ideològiques. Més aviat tot el contrari, van condemnar-lo i van denunciar els seus practicants. Aquesta actitud és fàcil d'entendre si tenim en compte la prevenció amb què a Gran Bretanya des de l'esclat de la Revolució es mirava tot el que arribava de França. El magnetisme animal havia estat

---

⁷⁹ *Ibidem*, pp. 36, 38.

⁸⁰ Especialment, veure el segon i el tercer capítol. *Ibidem*, pp. 82-125.

⁸¹ Fara (1995).

⁸² Fara es refereix especialment a l'article de Roy Porter, “Under the influence: Mesmerism in England”, *History today*, 35 (1985): 22-29.

⁸³ *Ibidem*, p. 129. Veure Simon Schaffer, “Self-evidence”, *Critical inquiry*, 18 (1992): 327-362.

importat de França just després que esclatés la revolta i, per tant, era vist com a una pràctica estrangera i subversiva. En cap moment va estar associat a una facció política concreta i més aviat va ser usat com a eina satírica al servei d'uns i altres.⁸⁴ Fara demostra, tal i com afirma Alison Winter, que no és possible pensar únicament en els factors ideològics com la font de seducció o rebuig d'una pràctica heterodoxa. En aquest sentit, el cas català aporta un exemple de com una combinació de canvi de conjuntura política i, sobretot, de defensa vehement dels privilegis de la professió mèdica es converteixen en els pilars del rebuig del mesmerisme.

El conjunt de treballs d'Alison Winter, i especialment el seu llibre *Mesmerism. Powers of Mind in Victorian Britain* (1998), és la recerca més exhaustiva i completa que s'ha realitzat sobre la difusió del mesmerisme a Gran Bretanya fins al dia d'avui. El seu treball pren com a punt de partida els estudis històrics realitzats al llarg de les últimes dues dècades sobre la cultura popular.⁸⁵ Gràcies a aquests treballs, avui sabem que la categoria 'popular' apareix en un període comprés entre finals del segle XVIII i principis del segle XIX. Abans de l'aparició d'aquesta noció, les elits desenvolupaven rols diferents però compartien rituals i espais amb el poble comú. A principis, però, del segle XIX s'inicià una retirada de les elits del que fins aleshores havia estat una cultura compartida i es van començar a crear espais i rituals marcadament diferenciats.

Els historiadors de la cultura popular han deixat fora del seus objectius la ciència, que ha estat considerada com a una activitat més enllà dels límits de la cultura popular. Tampoc els historiadors de la ciència han mostrat gaire interès per a aquests estudis. Com a conseqüència, continua vigent una concepció de la difusió del coneixement científic unidireccional i sempre dirigida des de les elits.⁸⁶ Winter reivindica la necessitat d'explorar les possibilitats que ofereixen aquests estudis per tal de construir nous models de difusió del coneixement científic que superin l'anterior model.⁸⁷

Winter demostra com el mesmerisme va jugar un paper molt important a l'hora de delimitar els àmbits de l'autoritat mèdica i científica i, per tant, a l'hora de construir

---

⁸⁴ *Ibidem*, p. 153.

⁸⁵ Winter es basa principalment en els següents treballs: Peter Burke, *Popular culture in early modern Europe* (1978); Elieen Yeo, Stephen Yeo (eds.), *Popular culture and class conflict 1590-1914: Explorations in the history of labour and leisure* (1981), Morag Shiach, *Discourse on popular culture: Class, gender and history in cultural analysis 1730 to the present* (1989) i Patricia Anderson, *The printed image and the transformation of popular culture* (1992). Veure Winter (1994), p. 318, nota 3.

⁸⁶ Winter (1994), p. 317.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 318.

l'ortodòxia.⁸⁸ Les pràctiques mesmèriques posaven en qüestió aspectes bàsics de la naturalesa de l'autoritat científica i de les mateixes relacions socials. El mesmerisme qüestionava la manera en què s'havia d'establir la relació metge-pacient, els espais en què calia portar a terme els experiments i qui els havia de portar a terme i, en definitiva, qui havia de controlar la nova pràctica. Suposa, per tant, un error el fet de considerar-la com una pràctica situada als marges o ocupant uns espais diferents d'aquells que ocupava el treball intel·lectual legítim.⁸⁹ De fet, el mesmerisme fou usat durant el període victorià per discutir qui tenia el dret d'accedir al nou coneixement i això es produïa mentre les elits estaven abandonant les formes de cultura que fins aleshores havien compartit amb la resta de la societat. És per aquest motiu que Alison Winter considera el mesmerisme com una bona eina per estudiar un ventall més ampli de representacions populars de la ciència i de les diferents maneres de fer i usar la ciència.

El llibre de Winter és una història social del mesmerisme en el qual es demostra que les pràctiques mesmèriques van ser molt populars a Gran Bretanya des de la dècada de 1830 i fins a la dècada de 1860 i posteriorment, sota altres formes com l'hipnotisme o l'espiritisme. El llibre rescata el mesmerisme de una historiografia que el col·locava en els 'marges' de la societat i el retorna al lloc central que va tenir durant el període victorià, la qual cosa comporta tornar a considerar què constituïa el 'centre' i els 'marges' de la cultura d'aquell període.⁹⁰ L'objectiu del llibre no és fer una anàlisi del mesmerisme sinó usar-lo per a diagnosticar la cultura i la societat victoriana. En aquest sentit, no es jutja la realitat dels fenòmens mesmèrics sinó que s'accepta el judici dels 'actors' per als quals aquests fenòmens sí que eren reals, independentment de l'explicació que defensessin.⁹¹

Winter contextualitza la reaparició del mesmerisme a Gran Bretanya en un període, entre la dècada de 1830 i la de 1840, en què s'inicia l'expansió geogràfica de l'Imperi gràcies en part al poder de la ciència. El tren i el telègraf permetien aquest procés alhora que transformaven la societat. Hi havia una percepció de canvi en la societat i apareixia un nou llenguatge construït a partir d'alegories i metàfores per a descriure aquest ràpid procés de transformació social. Així, els vocabularis de les afeccions nervioses, dels estats alterats de la ment o de les forces i fluids es van

---

⁸⁸ Winter (1998), p. 5.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Alex Owen, "Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain (book review)", *Victorian Studies*, 43 (2000):103-105, p. 103.

convertir en expressions comunes. La ciència era percebuda com una font de poders misteriosos i el ‘públic’ s’involucrà i reclamà el seu dret a participar de les activitats científiques.⁹² La confiança amb què els ‘amateurs’ es pronunciaven sobre disputes científiques va ajudar als ‘professionals’ a prendre consciència de la necessitat de limitar l’accés al nou coneixement.

Un dels aspectes més interessants del llibre d’Alison Winter és l’intent de reconstruir, en la mesura del que possibiliten les fonts, les experiències mesmèriques des del punt de vista dels subjectes experimentals. Segons Winter, malgrat que encara no estem en condicions d’escriure una “history from below or of resistance”, sí que és possible reconstruir els significats d’allò que deien i feien els pacients.⁹³ Amb aquest propòsit, Winter reconstrueix el món de les germanes Elizabeth i Jane O’Key que van ser pacients del jove doctor John Elliotson a l’University College Hospital de Londres (UCH). Winter demostra que per a molt membres de l’elit, els experiments d’Elliotson capgiraven el món de la medicina. La impossibilitat de controlar-los i de replicar-los plantejava als metges l’elecció entre admetre l’existència d’una nova força de la natura que actuava molt capriciosament o bé posar en dubte el testimoni de les germanes O’Key. Tal i com es demostra en aquest treball, molts dels membres de l’elit catalana van optar pel mateix que els metges britànics: qüestionar la credibilitat dels subjectes experimentals.⁹⁴

Malauradament, existeixen molts pocs estudis històrics sobre la presència i pràctica del mesmerisme en altres contextos locals.⁹⁵ Estem convençuts que la realització d’aquests estudis seria de gran profit per tal d’assolir una visió molt més àmplia del procés de construcció de l’ortodòxia científica al llarg del segle XIX. Particularment interessants serien treballs que tractessin el contextos francès i alemany i d’altres ‘perifèrics’. D’altra banda, i seguint la línia encetada per Winter en l’última part del seu

---

⁹¹ Winter (1998), p. 11.

⁹² *Ibidem*, p. 18, 26.

⁹³ *Ibidem*, p. 81.

⁹⁴ *Ibidem*, pp. 99, 105-106.

⁹⁵ Només tenim coneixement de l’existència dels següents treballs: Clara Gallini, *La sonnambula meravigliosa : magnetismo e ipnotismo nell’Ottocento italiano*, Milano, Feltrinelli, 1983; Joost Visselaar, “The reception of animal magnetism in the Netherlands”, *Proceedings of the 1st European Congress on the History of Psychiatry and Mental Health Care*, Rotterdam, 1993:32-38; Anneliese Ego, “Animalischer Magnetismus” oder “Aufklärung”: eine mentalitätsgeschichtliche Studie zum Konflikt um ein Heilkonzept im 18. Jahrhundert, Würzburg, Königshausen, 1991 i Saïd Hammoud, *Mesmérisme et romantisme allemand (1766-1829)*, Paris, L’Harmattan, 1994. Del treball de Gallini es pot trobar un breu resum a: Clara Gallini, “La sonnambula meravigliosa. Reflexions sobre la cultura popular”, *El Contemporani*, 1 (1993): 41-46. Excepte el resum de Gallini, no he pogut consultar aquests treballs.

llibre, és necessari treballar més en la relació entre el 'declivi' de les pràctiques mesmèriques i la seva reaparició en el *fin de siècle* sota la nova dualitat d'hipnotisme i espiritisme.⁹⁶

3. Una presència oblidada: les noves ciències i la historiografia espanyola

Entre els historiadors de la ciència i la medicina espanyols encara té una forta vigència la visió d'un segle XIX espanyol de decadència i aïllament, durant el qual Espanya hauria viscut d'esquena al progrés que van viure les ciències i la medicina a la resta d'Europa. No ens ha d'estranyar per tant que la major part de la producció existent sobre aquest període sigui escassa i de desigual qualitat. D'altra banda, aquesta manca d'interès també és conseqüència de la forta presència que té encara dins de la historiografia espanyola una concepció de la història de la ciència i de la medicina centrada en els 'herois' i en els 'descobriments'. Molt del treball realitzat sobre aquest període no va més enllà d'un intent de narrar la successió de les generacions de protagonistes en les diferents institucions acadèmiques vuitcentistes, bàsicament universitats i acadèmies de ciències, alhora que s'intenta 'salvar' a alguns d'aquests 'herois', els quals suposadament haurien realitzat aportacions comparables amb les que realitzaven els seus col·legues europeus.⁹⁷

No ha estat fins molt recentment que la historiografia espanyola ha introduït, molt tímidament encara, aspectes com els estils de popularitzar la ciència, els espais on es feia ciència, l'anàlisi de les pràctiques científiques que es portaven a terme en aquests espais o els textos que s'editaven. A més, en l'àmbit acadèmic espanyol encara pesa excessivament la tradicional divisió entre història de la ciència, història de la medicina i història de la tecnologia i de la pròpia història de la ciència en subdisciplines com ara la història de la química, de la física, etc. Una divisió que va ser inexistent al llarg de bona

---

⁹⁶ Fins molt recentment, no han aparegut treballs sobre aquest tema. Veure: Patrizia Guarnieri, "Teatro e laboratorio. Scienziati e medici davanti al magnetismo", *Belfagor*, 40 (1985): 561-575; Logie Barrow, *Independent spirits: Spiritualism and English plebeians, 1850-1910*, London, Routledge & Kegan Paul, 1986; Anne Harrington, "Hysteria, hypnosis, and the lure of the invisible: the rise of neo-mesmerism in *fin-de-siècle* French psychiatry", a W.F. Bynum, Roy Porter, Michael Sheperd (eds.), *The Anatomy of Madness. Essays in the History of Psychiatry*, London, Tavistock, vol. iii, 1988: 226-246; Bernadette Bensaude-Vincent, Christine Blonde (eds.), *Des savants face à l'occulte, 1870-1940*, Paris, Éditions La Découverte, 2002 i el treball de Roger Luckhurst *The Invention of Telepathy, 1870-1901*, Oxford, Oxford University Press, 2002. Dec la referència del llibre de Logie Barrow a John Pickstone. El llibre de Luckhurst no l'he pogut consultar.

⁹⁷ Un exemple recent d'aquesta tendència és el volum: Mariano Peset, José M. López Piñero (eds.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Ayer, Marcial Pons, 1992.

part del segle XIX i que ens impedeix assolir una visió d'aquest període no distorsionada ni mediada per les divisions acadèmiques actuals.

Si ens centrem en aquelles pràctiques considerades com a 'heterodoxes', el buit historiogràfic és especialment alarmant. Tradicionalment, la historiografia espanyola ha prestat molt poca atenció a l'impacte que les medicines alternatives han tingut a la societat espanyola i ha tendit a considerar-les, en el millor dels casos, com a ciències fracassades. La producció existent pràcticament es redueix als treballs realitzats, entre finals de la dècada de 1960 i principis de la dècada de 1970, per Luis Granjel, Edelmira Domènech i Jacint Corbella sobre l'anomenada 'escola de frenologia catalana' i a alguns treballs sobre l'homeopatia.⁹⁸ En el cas concret del mesmerisme, no existeix cap estudi específic que tracti la seva presència a la societat espanyola del segle XIX i només apareix alguna referència en algun treball de Domènech esmentat anteriorment.⁹⁹ En aquells treballs que tracten la recepció de l'hipnotisme a la Península durant l'últim terç del segle tampoc s'esmenta el mesmerisme, ni tan sols com a 'precedent'.¹⁰⁰

La major part d'estudis històrics realitzats sobre la frenologia a Espanya se centren exclusivament en la figura del frenòleg català Marià Cubí (1801-1875), que va ser-ne el principal divulgador.¹⁰¹ El principal treball, però, sobre la recepció i la

---

⁹⁸ Luis Granjel, *La frenología en España (Vida y obra de Mariano Cubí)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973; Jacint Corbella, Edelmira Domènech, "Un frenólogo olvidado. Magín Pers y Ramona", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 163-170; Edelmira Domènech, "Las revistas frenológicas catalanas", *Actas del II Congreso Español de Historia de la Medicina*, Salamanca, 1965, t. II, 171-178; Edelmira Domènech, *La Frenología. Análisis Histórico de una Doctrina Psicológica Organicista*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1977; Agustín Albarracín Teulón, "Una nueva aportación de la política a la medicina: la homeopatía en la España del siglo XIX", a A. González de Pablo (coord.), *Enfermedad, clínica y patología. Estudios sobre el origen y desarrollo de la medicina contemporánea*, Madrid, Editorial Complutense, 1993; A. Soler i Medina, "L'aportació catalana en el desenvolupament de l'homeopatia internacional", *Gimbernat*, vol. 13 (1990): 289-292.

⁹⁹ Domènech (1977), pp. 60-64.

¹⁰⁰ Veure per exemple, H. González Ordi, A. Cano Sanz, J.J. Miguel Tobal, "El hipnotismo en España durante el siglo XIX: una visión histórica a través de sus protagonistas", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 16, n° 3-4 (1995): 203-216. Una breu referència en Luis Montiel, Ángel González de Pablo (coord.), *En ningún lugar. En parte alguna. Estudios sobre la historia del magnetismo animal y del hipnotismo*, Madrid, Frenia, 2003, pp. 198-200.

¹⁰¹ Aquests treballs són: Antonio Robles, "Las teorías educativas del frenólogo Mariano Cubí y su influencia en Cataluña a finales del siglo XIX", *Perspectivas pedagógicas*, vol. 13, núm. 51 (1983): 463-475; J. Mir Cardona, M.T. Quevedo, "Mariano Cubí y la Frenología: Su vida y su muerte", *Medicina e Historia*, fasc. 67 (1970); Ramón Carnicer, *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí*, Barcelona, Seix Barral, 1969; Josep M. Calvet i Camarasa, "La frenologia, el control de natalitat i Balmes", *Serra d'Or*, ix, 10 (1967): 33-34; Jordi Berrio, *Ideari de Marià Cubí*, Barcelona, edicions 62, 1965; Federico Castejón, "Cubí, precursor de Lombroso", *Revista Española de Criminología y Psiquiatría* (1929) i "Mariano Cubí y Soler, antropólogo criminalista español anterior a Lombroso", *Archivo de Medicina Legal* (1928). Existeixen tres treballs més recents que no se centren en la figura de Marià Cubí: E. Bosch Fiol, M. Gili Planas, V. A. Ferrer, "La cuestión femenina: Concepción Arenal versus frenología", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 17, núm. 3-4 (1996): 32-37; E. Bosch Fiol, A. García-Mas, J. Rosselló i Mir, "La 'Soziedad Frenológica Mallorquina'", *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 12, núm. 3-4

divulgació de la frenologia a Espanya és la tesi doctoral d'Edelmira Domènech *La Frenología. Análisis Histórico de una Doctrina Psicológica Organicista*, publicada l'any 1977.¹⁰² Es tracta d'un estudi d'una qualitat ostensiblement superior a la resta de treballs realitzats anteriorment i utilitza una varietat més gran de fonts primàries. Però potser una de les principals característiques és que a diferència dels estudis anteriors, Domènech no limita el seu anàlisi breument a la figura de Marià Cubí. Encara que bàsicament se centra principalment en el frenòleg català i en les seves activitats divulgatives, Domènech estén el seu anàlisi a l'anomenat grup de Vilanova, que girava entorn la figura de Magí Pers i Ramona (1803-1888) i que fundà la publicació *Revista Frenológica* (1852-1854), i al grup de Figueres, que va publicar *El Eco de la Frenología* (1847).¹⁰³

El treball de Domènech, però, pateix d'un plantejament excessivament presentista i no s'allunya prou de la concepció de la frenologia com un primer intent fracassat de teoria psiquiàtrica. Al seu favor cal dir que la tesi doctoral es va realitzar en un període durant el qual tot just s'iniciava en l'àmbit anglosaxó la profunda renovació historiogràfica que hem comentat en els anteriors apartats. Un segon aspecte que es troba a faltar és un anàlisi de les actituds de la comunitat mèdica catalana vers la frenologia i el mesmerisme. L'autora no fa pràcticament cap referència a la relació que metges com Fèlix Janer, Pere Mata, Pere Felip Monlau o Joan Ribot, van tenir amb aquestes pràctiques.

Una tercera mancança és l'oblit del magnetisme animal. Malgrat que dedica un breu espai a la traducció de Cubí del manual del metge francès Alphonse Teste, hom té la sensació que per a Domènech el magnetisme resta excessivament allunyat de l'ortodòxia científica.¹⁰⁴ Domènech tampoc té en compte el caràcter de les audiències dels cursos de frenologia i de les sessions de magnetisme, ni porta a terme una anàlisi dels diferents significats socials i polítics que podia tenir la frenologia per als diferents grups de la societat catalana. Pel que fa a l'ús de les fonts, és significatiu que Domènech no recorri a la premsa de Barcelona com a una bona font per reconstruir les polèmiques entorn les noves ciències.

(1991): 269-279; Frances Bujosa, Consuelo Miqueo, "La prehistoria de la frenología en España", *Medicina e Historia*, 11 (1986).

¹⁰² Domènech (1977).

¹⁰³ *Ibidem*, pp. 107-136.

¹⁰⁴ *Ibidem*, pp. 60-64.

Potser un dels aspectes més polèmics de l'obra de Domènech, i també d'altres autors és la credibilitat que atorguen a les dades i comentaris que Ramón Carnicer proporciona en la seva novel·la-assaig *Entre la ciencia y la magia*. Mariano Cubí (1969). La manca de precisió de Carnicer a l'hora de citar les fonts que usa fa molt difícil diferenciar el que és reconstrucció novel·lada del que és estudi històric i converteix el llibre en un autèntic parany per a l'historiador. Especialment problemàtic és l'ús continu que Carnicer fa d'un suposat diari de Cubí, el qual no cita enlloc i del qual tampoc n'hem pogut comprovar l'existència. Donat el caràcter de l'obra de Carnicer, en aquest treball hem procurat usar-lo tan poc com ha estat possible i sempre d'una forma crítica.

4. Objectius del present treball

Un dels principals objectius d'aquests treball és integrar i avaluar críticament els treballs que els historiadors anglosaxons han realitzat durant les últimes tres dècades sobre la frenologia i el mesmerisme a la Gran Bretanya victoriana. D'entre tota la producció, s'han tingut en compte molt especialment els treballs de Roger Cooter, David de Giustino i Steven Shapin pel que fa a la frenologia i el treball d'Alison Winter pel que fa al mesmerisme.¹⁰⁵ Donada l'existència d'aquesta producció anglosaxona, creiem que ha arribat el moment d'estudiar el desenvolupament de les noves ciències en un context 'perifèric' com Catalunya, però amb importants similituds amb el context britànic. Com a regió industrial emergent, la societat catalana compartia moltes característiques amb les regions industrials britàniques. És per aquest motiu que l'estudi de la popularització de la frenologia i el mesmerisme en una societat com la catalana de mitjans del segle XIX proporciona una molt bona oportunitat per comprendre com es va construir l'ortodòxia científica i mèdica en una societat industrial emergent però sense una forta comunitat científica.

Aquest treball és una primera aproximació al procés de popularització de la frenologia i el mesmerisme a Catalunya durant les dècades centrals del segle XIX. No pretén per tant ser una recerca exhaustiva ni completa. Com s'ha comentat en el pròleg, s'han deixat importants aspectes per estudiar que es tractaran en un treball posterior. Aquest treball evita treballar amb categories oposades com ciència/pseudociència o

---

¹⁰⁵ Cooter (1984), David de Giustino (1975), Shapin (1975; 1976; 1979a; 1979b), Winter (1998; 1994; 1991).

ortodòxia/heterodòxia. L'ús d'aquestes dicotomies creiem que dificulta més que esclareix la possibilitat d'entendre el procés de construcció de l'ortodòxia científica i mèdica. És a dir, la frenologia i el mesmerisme ens serveixen com a lents per observar com aquestes dicotomies es van anar construint en un procés que es va iniciar a principis del segle XIX i finalitzà durant les primeres dècades del segle XX.

La frenologia i el magnetisme animal van tenir una presència a la societat catalana força més important del que fins ara els hi havia atorgat la historiografia. Així ho demostren les intenses polèmiques entorn les noves ciències que van sorgir a la premsa barcelonina en diversos períodes al llarg de la primera meitat de la dècada de 1840. O bé les nombroses audiències que atreïen les lliçons públiques de frenologia i les sessions de magnetisme, així com el ressò que tenien a la premsa les visites de Marià Cubí a hospitals, presons i presidis. De fet, aquestes activitats demostren que aquestes pràctiques lluny de ser 'marginals', es van situar en el 'centre' de la vida cultural catalana i van rebre l'atenció i l'entusiasme de bona part de la societat, inclosa la comunitat mèdica i científica.

La recerca pren com a guia les activitats de Marià Cubí com a frenòleg i mesmerista, principalment a Barcelona, al llarg d'uns anys que constitueixen el període àlgid de la controvèrsia que es va crear a la premsa barcelonina. Entre octubre de 1842, quan Marià Cubí va arribar Barcelona procedent dels Estats Units, i juny de 1845, quan Cubí donà per acabada la polèmica entorn el magnetisme animal. Al llarg d'aquests anys, a la premsa barcelonina van aparèixer un gran nombre d'articles, cartes i avisos, així com d'anuncis, defensant, criticant o caricaturitzant les activitats dels frenòlegs i dels mesmeristes. Malgrat que aquest treball se centra en la figura del principal frenòleg català, no pretén ser un estudi biogràfic sinó tan sols usar com a pretext la figura de Cubí i les controvèrsies que van aparèixer a la premsa de Barcelona per tal d'estudiar la resposta de la societat catalana a la popularització de les noves pràctiques.

El període 1842-1845 és clau per entendre l'evolució de la societat catalana durant bona part del segle XIX. Al llarg d'aquells anys es va produir un canvi en la correlació de forces dins de la cultura catalana. Aquest canvi suposà l'ascens d'un grup de joves intel·lectuals moderats encapçalats per Pau Piferrer i Manuel Milà i Fontanals, alhora que suposà un estroncament amb la tradició liberal que havia caracteritzat la dècada de 1830 a Catalunya. A la vegada, a Espanya s'iniciava un període de forta repressió política i cultural conegut com la Dècada Moderada (1844-1854). Com es

demostra en aquest treball, la fi de la tradició liberal a Catalunya suposà un fort cop per al procés de popularització de la frenologia i el magnetisme animal a Catalunya. La marxa de la major part d'intel·lectuals liberals catalans, com ara Pere Mata o Pere Felip Monlau, va deixar aïllats als frenòlegs catalans –especialment, a Marià Cubí-, i accentuà el ‘silenci públic’ dels metges barcelonins en relació a la frenologia.

Al llarg d'aquest treball s'aprofundeix en les conseqüències d'aquest trencament i en els motius que podien tenir els membres de la classe mèdica per mantenir el seu silenci en relació a les noves ciències. S'estudia també l'impacte que van tenir les crítiques que Jaume Balmes i d'altres intel·lectuals ‘moderats’ van llençar no tant contra la frenologia com contra certes pretensions dels frenòlegs. Especialment aquelles que es derivaven de la pràctica de l'examen craneoscòpic. Es demostra també que la repercussió de les crítiques de Balmes va ser molt menor que la tradicionalment considerada i que el suposat enfrontament ciència-religió emmascarava sobretot una defensa per part de Balmes de l'status quo. Per últim, també es porta a terme un estudi de la composició de les audiències que assistien als cursos de Marià Cubí amb l'objectiu d'esbrinar quins podien ser els elements de seducció d'aquestes ciències per a les persones que assistien als cursos.

PART II

**La frenologia i el mesmerisme a
Barcelona, 1842-1845**

Capítol 1

Marià Cubí a Barcelona: l'inici de la divulgació de la frenologia

Els anys “americans”: 1821-1842

Els anys que Cubí va passar als Estats Units, Cuba i Mèxic són importants per entendre la seva posterior dedicació a l'estudi i divulgació de la frenologia - especialment la segona estada als Estats Units entre 1835 i 1842. Aquests anys, però, són els menys estudiats per tot aquells que s'han acostat a la figura del frenòleg català, fins al punt que avui dia encara no disposem d'un inventari definitiu de totes les obres - la major part d'elles sobre lingüística- publicades per Cubí durant aquells anys.¹⁰⁶ Tot i les limitacions que ens imposa el fet de no haver tingut l'oportunitat de fer recerca *in situ*, en aquest apartat procurarem contextualitzar la figura de Cubí en l'ambient social dels Estats Units anteriors a la Guerra de Secessió.

Segons les dades que podem trobar en la biografia de Miquel Arañó, publicada un any després de la mort de Cubí, sabem que Marià Cubí va néixer el 15 de desembre de 1801 a la vila de Malgrat de Mar. La mare era originària d'Igualada i el pare era d'origen italià encara que nascut a Ripoll. El març de 1810 la família Cubí va decidir deixar Malgrat fugint de les calamitats de la guerra i es traslladà a Maó on s'estaria fins al 1819. Un cop acabada la guerra del francès la família va tornar a Malgrat, però Marià Cubí es quedà a l'illa de Menorca treballant com a professor de “primera enseñanza” fins al febrer de 1821. No sabem quan ni per què Cubí va prendre la decisió d'emigrar als Estats Units. Molt segurament, el coneixement que tenia de l'anglès i del francès li obrien unes possibilitats de futur que a Menorca difícilment podia satisfer. L'única dada que ens proporciona Arañó és que Cubí va aconseguir enrolar-se en una corbeta anomenada “Pavo Real” com a professor de francès i espanyol de la tripulació i deixà l'illa el 2 de març.¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ Pere Grases, *Notes sobre Marià Cubí i Soler (1801-1875)*, Malgrat de Mar, Ajuntament de Malgrat de Mar, 1986. Pere Grases és l'únic estudiós de l'obra i la vida de Marià Cubí que va tenir l'oportunitat de fer recerca *in situ* a les biblioteques nordamericanes. Pere Grases i González (1909 - ?), escriptor i professor, llicenciat en Dret i Filosofia a Barcelona, durant la República i la Guerra Civil va exercir com a secretari de Carles Pi i Sunyer. Es va exiliar a Veneçuela l'any 1937 on va ser el fundador del Centre Català de Caracas.

¹⁰⁷ Ramón Carnicer i Edelmira Domènech donen com a nom de la corbeta la traducció anglesa: “Peacock”. Carnicer (1969), p. 96 i Domènech (1977), p. 45.

El 21 de juny de 1821, Marià Cubí arriba a Norfolk d'on es traslladà al cap de pocs dies a la capital, Washington D.C. Allà continuaria treballant com a professor particular d'espanyol fins que pocs mesos després li va arribar una oferta per treballar com a professor de llengües en una escola d'ensenyament secundari a Baltimore:

“(…) el día 20 de octubre se le presentó Mr. Eduard Damphoux, presidente del colegio de Santa María en Baltimore, estado de Maryland, ofreciéndole la cátedra de español.”¹⁰⁸

A Baltimore i Filadèlfia hi residia una important comunitat sudamericana. De fet, les dues ciutats eren els dos principals focus de relació entre les dues Amèriques. El col·legi de Santa Maria era un lloc de trobada per a molts estudiants sudamericans que venien atrets per la presència a la zona de polítics i emigrats notables sudamericans.¹⁰⁹ Durant els vuit anys que Cubí s'hi va estar a Baltimore va aprofitar per publicar llibres de text i manuals d'anglès i espanyol, apart de dues gramàtiques castellanes i va millorar el seu francès i va estudiar llatí i grec clàssic. Però més enllà dels seus estudis, creiem que cal destacar l'activitat social i les amistats que Cubí va cultivar durant la seva estada a Baltimore. Ens referim a l'amistat que va mantenir amb els germans de Juan José Santana (1808-1884), qui aleshores era el secretari i ajudant de camp de Simón Bolívar. A través dels germans de Santana, Cubí va fer arribar els seus projectes lingüístics al “Libertador” que li demostrà gran admiració.¹¹⁰ Mentre durà la seva estada a Baltimore, Cubí també va exercir com a vice-cònsol del Vaticà i del Regne de les Dues Sicílies. D'aquest període també es conserva la traducció d'un missatge del president Monroe que Cubí va traduir l'any 1823.¹¹¹

La següent etapa en la vida de Cubí es desenvolupà a Cuba i, més breument, a Mèxic. El 15 de febrer de 1829 abandonà Baltimore i l'etapa més estable de la seva vida. Després de demanar al Capità General de Cuba per carta el permís per establir un col·legi d'ensenyament secundari a l'illa, Cubí s'instal·là a La Habana i obrí juntament amb el seu soci Joan Olivella el col·legi “Buenavista”. Els problemes econòmics que comportava el manteniment de l'escola i certes intrigues polítiques van obligar a

---

¹⁰⁸ Miguel Arañó, *Biografía de D. Mariano Cubí y Soler*, Barcelona, 1876, p. 7.

¹⁰⁹ Grases (1986), p. 8.

¹¹⁰ Pere Grases en el seu breu treball reproduceix la carta de resposta de Bolívar a Cubí. Malauradament no s'ha trobat la carta que Cubí li envià primer. Veure *Ibidem*, p. 10.

¹¹¹ *Mensaje del presidente de los Estados Unidos a las dos casas del Congreso*, trad. por Mariano Cubí y Soler, Baltimore, 1823. No l'hem pogut consultar. Hem pogut comprovar l'existència del text mitjançant una consulta “on-line” a la Library Congress.

Olivella a exiliar-se als Estats Units i Cubí va optar per deixar la institució en mans de Joan Samà i marxar a Mèxic.¹¹²

A finals de març de 1833 i després d'una breu estada a Nova Orleans (entre el 23 de desembre de 1832 i principis de març de 1833), Cubí va arribar a la ciutat de Tampico de Tamaulipas. Allà fundà un altre col·legi d'ensenyament secundari, juntament amb el comerciant Tomàs Rosell, “hombre distinguido y rico comerciante”. El col·legi “Fuente de la Libertad” va suposar un bon negoci per als dos socis i va assolir una gran fama, però la situació política mexicana era d'una gran inestabilitat i Cubí va optar per deixar l'escola en mans dels claustra i tornar a Nova Orleans a finals de 1835.

El primer contacte de Cubí amb la frenologia s'havia produït l'any 1828 a Baltimore. Allà Cubí va tenir l'oportunitat de llegir les obres de George Combe, però segons afirma Arañó “ni en La Habana ni en Tampico tuvo [Cubí] tiempo para dedicarse a ninguna clase de estudios.”¹¹³ De totes maneres aquesta afirmació del biògraf s'hauria de contrastar amb les explicacions del mateix Cubí. Segons ell mateix, allò que el va portar a la frenologia van ser els seus estudis sobre qüestions metafísiques i sobre l'origen de la parla en els éssers humans:

“Cuando comencé a dedicarme seriamente a la Frenología, hacía quince años que me ocupaba en indagaciones filológicas sobre la historia de la lengua española, y que acababa de ver me había engolfado en un insondable caos, en un tenebroso e intrincado laberinto. (...) Por algunos años tuve una especie de frenesí, una bibliomanía, respecto a los libros que tratasen del habla; dedicando a su lectura muchas horas del día y de la noche. (...) Mi alma no podía existir con un vacío tan inmenso, era preciso llenarlo. Desde mi infancia la metafísica había sido uno de mis predilectos estudios, y la había abandonado también por una razón análoga a la que me hizo abandonar la filología. Vi por casualidad una nomenclatura frenológica; y ella sola comunicó un rayo de luz en mi mente, que había buscado, pero jamás encontrado en los metafísicos.”¹¹⁴

La referència paulina no està de sobra en aquest text. Tal i com ho explica Cubí, el descobriment de la frenologia va significar per a ell una autèntica caiguda del cavall. Des d'aleshores tot els seus dubtes i neguits quedaven resolts, fins i tot quedava resolta la seva recerca sobre l'origen de les llengües:

“Considérese cual sería mi asombro, cual mi inefable dicha, cuando al leer las pocas páginas que consagra al *lenguaje* [es refereix a les obres de Gall], hallé en pocas,

---

¹¹² *Ibidem*, p. 10.

¹¹³ *Ibidem*, p. 12.

¹¹⁴ *Sistema*, 2a edició, Barcelona, vol. II, 1846, pp. 93-94.

claras y terminantes palabras, el origen de las lenguas, que en vano, por tantos años había buscado.”¹¹⁵

És molt probable que tant a Cuba com a Mèxic i, anteriorment, a Baltimore, Cubí entrés en contacte amb la frenologia. Com hem dit, sabem que tenia coneixement dels escrits de Georges Combe des de 1828. No va ser, però, fins a la seva arribada a Nova Orleans el desembre de 1835 que es produí la seva “conversió” definitiva a la *nova ciència*. Tal i com ens relata Arañó, només arribar a la ciutat Cubí va entrar en contacte amb els frenòlegs de la ciutat:

“Al llegar a Nueva Orleans el 24 de diciembre de 1835, la primera cosa que notó en las esquinas, fue un anuncio de dos frenólogos acompañado de una cabeza frenológicamente marcada.”¹¹⁶

I ràpidament es va fer examinar el cap per diversos frenòlegs, per tal de comprovar si tots deien el mateix i així arribar a un profund convenciment sobre la veracitat de la frenologia:

“Híceme examinar la cabeza por diez diferentes frenólogos; vi que todos, en sustancia, habían en pocas palabras descrito mi carácter con mayor precisión de lo que yo podía imaginar.”¹¹⁷

Arañó ens confirma que entre el gener i el maig de 1836, Cubí va assistir cada dia de la setmana i durant moltes hores al despatx “de los señores Fowler y Buchanan” per formar-se com a frenòleg. Es refereix als frenòlegs Orson S. Fowler (1809-1887) i Joseph Rodes Buchanan (1814-1899), dos dels frenòlegs americans més populars durant les dècades centrals del segle i amb qui es va formar.¹¹⁸ Al llarg d’aquests mesos, Cubí estudià les obres de Combe i Gall i resolia els seus dubtes amb Fowler i Buchanan. Un cop acabat el seu període formatiu, Cubí va visitar centenars d’institucions públiques, entre escoles, presons, presidis, asils, hospitals, etc., i va examinar milers de caps de persones de “todas clases y condiciones”. El mes de juliol de 1837, la Universitat de

---

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 95.

¹¹⁶ Arañó (1876), p. 13.

¹¹⁷ *Sistema*, 2a edició, Barcelona, vol. II, 1846, p. 94.

¹¹⁸ Joseph Rodes Buchanan (1814-1899), metge i escriptor, format a la Medical School of the University of Louisville, ja de molt jove es va interessar per la frenologia i la fisiologia del cervell. Personatge eclèctic, fundador de dues noves ciències -la “psychometry” i la “sarcognomy”- i col·laborador del Eclectic Medical Institute de Cincinnati. L’any 1867 va ser nomenat professor de fisiologia en el Eclectic Medical College de New York. *Dictionary of American Biography*, Allen Johnson & Dumas Malone (ed.), American Council of Learned Societies, 1958, vol. II, pp. 216-217; Orson Squire Fowler (1809-1887), frenòleg sense formació mèdica, juntament amb el seu germà Lorenzo l’any 1840 van formar la firma O.S.&L.N. Fowler i van començar a editar el *Phrenological Almanac* i, dos anys més tard, l’*American Phrenological Journal and Miscellany*. Al costat de Buchanan, els germans Fowler van ser els més actius

Louisiana li va oferir la càtedra d'idiomes moderns i Cubí va acceptar després d'aconseguir que li donessin tres mesos lliures a l'any per viatjar i poder difondre la frenologia per tot el país. A Louisiana s'hi va estar fins al gener de 1842, quan presentà la dimissió de la càtedra: havia decidit que era el moment de tornar a Espanya per difondre la *nova ciència* entre la seva gent.

L'ambient que Cubí es va trobar als Estats Units va ser molt diferent del que pocs anys després es trobaria a Europa. A l'Europa continental l'interès per la frenologia no havia assolit la popularitat de què gaudia als Estats Units i a la Gran Bretanya. Poc abans d'arribar a Barcelona l'octubre de 1842, Cubí va enviar un article des de França a l'*American Phrenological Journal* en què es queixava de la manca de vitalitat de la frenologia a França. Segons Cubí, aquesta estava pràcticament morta ja que només era objecte d'estudi dels metges i científics i tan sols com a eina per entendre l'estructura i funcionament del cervell.¹¹⁹ Podem entendre la percepció exagerada de Cubí si tenim en compte l'ambient que es vivia als Estats Units.

Cubí va arribar a Nova Orleans tres anys després que Spurzheim acabés dramàticament el seu tour americà.¹²⁰ La visita i activitat divulgadora d'Spurzheim va augmentar l'interès per la frenologia als Estats Units i la seva popularitat va assolir el punt àlgid durant els anys 1838-1840 coincidint amb el tour de Georges Combe. La frenologia era la constatació científica dels ideals americans. La creença en les diferències de caràcter entre els individus reforçava les tesis de l'individualisme americà. La insistència en què la frenologia era l'expressió científica de la llei moral proporcionava una explicació racional del lloc que corresponia a l'Home —entès com a ciutadà lliure— a la Natura i a la Societat. Gràcies a la frenologia, la millora estava a l'abast de cadascun dels ciutadans americans i, per tant, d'Amèrica. En definitiva, la frenologia posava a la societat americana en el camí del progrés que la conduiria cap a l'establiment de l'ordre moral.¹²¹

Aquesta percepció que els nord-americans tenien de la frenologia es produïa en un clima social molt més favorable per a les medicines alternatives que no pas a Europa. Durant les dècades centrals del segle, i com a conseqüència de l'abolició de les

---

divulgadors de la frenologia als Estats Units. *Dictionary of American Biography*, Allen Johnson & Dumas Alone (ed.), American Council of Learned Societies, 1958, vol. II, pp. 565-566.

¹¹⁹ No em pogut llegir l'article, però tenim la referència que dona John D. Davies. Veure Davies (1955), p. 43.

¹²⁰ Spurzheim va morir el 10 de novembre de 1832 a Boston. L'enterrament va reunir el bo i millor de la societat bostoniana, inclosa tota la classe mèdica, i shi van aplegar fins a 3000 persones. *Ibidem*, p. 17.

distincions legals entre els diferents practicants de la medicina, la situació legal dels metges ortodoxos americans era força més confosa que la dels metges europeus. Els primers intents amb èxit de regulació de la professió i dels seus practicants no es van produir fins la dècada de 1850. Els motius que expliquen el fracàs dels intents anteriors tenen a veure amb la dispersió de la població en petites i nombroses poblacions i, sobretot, amb el petit nombre de metges dins de cada comunitat.¹²² De fet, els metges “ortodoxos” nord-americans no van veure la necessitat d’associar-se i clarificar el seu propi lloc professional dins de la societat fins ben entrat el segle.¹²³ En aquest context de manca de regulació, la frenologia, com totes les altres medicines alternatives, va trobar un clima molt més favorable que l’europeu per proliferar i popularitzar-se.¹²⁴ Així, Cubí, com els altres frenòlegs nord-americans, no va tenir cap dificultat per viatjar pels Estats Units, visitar presons, hospitals, asils i col·laborar amb els metges ortodoxos.

Un bon exemple de l’activitat divulgativa de Cubí als Estats Units el constitueix el text de la conferència que va pronunciar a la Woodville Lyceum Association el dissabte 21 d’octubre de 1839 i que es va publicar a *The Woodville Republican*, la revista de l’associació. A nosaltres ens ha arribat un exemplar del text que actualment es conserva a la biblioteca de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona.¹²⁵ L’estil de la conferència és força amè, alhora que segur, convincent, fluid i amb diverses vivències i anècdotes. Evidentment, la xerrada es va fer en anglès i Marià Cubí va utilitzar un model de crani humà per mostrar la disposició dels òrgans cerebrals. Hi trobem continues referències al paper de Déu, de la Creació i als aleshores recents descobriments de la Geologia. Per a Cubí, la Geologia i la Frenologia mostren una llei universal: la voluntat del Creador que l’espècie humana millori contínuament:

“He [l’èsser humà] obeys, in short, with enlightened and well-directed efforts, our Creator’s eternal and universal law,- IMPROVEMENT [sic]”¹²⁶

I la frenologia mostra el camí per assolir aquesta millora que passa per l’autocontrol :

---

¹²¹ *Ibidem*, pp. 167-168.

¹²² William G. Rothstein, *American Physicians in the Nineteenth Century: From Sects to Science*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1972, pp. 72-74. Com a exemple de grau de desregulació, Rothstein ens informa que fins a la meitat del segle, a Pennsylvania, Virginia i North Carolina, no es va establir cap societat mèdica d’àmbit estatal ni cap llei reguladora de la professió.

¹²³ John Harley Warner, “Medical Sectarianism, Therapeutic conflict, and the shaping of orthodox medicine identity in antebellum American medicine”, a W. F. Bynum, Roy Porter, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987, pp. 240-241.

¹²⁴ El grau de popularització i proliferació de les medicines alternatives va ser tan alt durant les dècades de 1830 i 1840 que alguns historiadors s’hi refereixen com els “crazy fourties”.

¹²⁵ *Phrenology. A lecture delivered before the Woodville Lyceum Association*, Boston, 1840.

“The usefulness of Phrenology shines in all its brilliancy; because it teaches man, to a very great extent, how far he can improve (...). It teaches him how far his desires are uncontrollable or can be resisted and guided by mental or external checks, and how far he is able or unable to perform an action, or follow a course of conduct; thus furnishing him data to obtain a knowledge of that condition for which God designed him.”¹²⁷

Un cop dimitit el càrrec de catedràtic a la Universitat de Louisiana, Cubí va realitzar una breu estada de pocs mesos a Nova Orleans abans de partir cap a Europa. El 23 de juny de 1842, després de 21 anys d'absència voluntària Cubí iniciava el seu viatge de retorn a Espanya acompanyat del seu amic Pere Cusachs. Abans, però, d'arribar a Barcelona va fer escala a París.

L'arribada a Barcelona. Primers articles a la premsa

L'arribada de Cubí a Barcelona es va produir el 2 d'octubre de 1842. Provenia de París on havia realitzat una estada d'un mes.¹²⁸ París, juntament amb Londres i altres ciutats britàniques, era aleshores uns dels principals focus de difusió de la frenologia a Europa. Poc sabem de l'activitat de Cubí a la capital francesa durant el mes de setembre de 1842. És molt probable, encara que no ho podem assegurar, que establís contactes amb el grup de frenòlegs Parísencs que girava entorn l'italià Giovanni Antonio Fossati,¹²⁹ deixeble i col·laborador de Gall i president de la Société Phrénologique de París, i és segur que durant el mes d'agost va visitar la Col·lecció Frenològica que Alexander Dumoutier havia fundat el 1837.¹³⁰

L'any de l'arribada de Cubí, a Catalunya la situació social i política era força tensa. Des de finals de la dècada dels anys trenta la societat catalana havia iniciat el camí de la industrialització: la indústria catalana creixia i es modernitzava amb la introducció dels primers models de màquines de vapor.¹³¹ Alhora i com a conseqüència de l'incipient procés d'industrialització augmentaven les tensions entre les diferents

---

¹²⁶ *Ibidem*, p. 16.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 18.

¹²⁸ Marià Cubí arribà al port de Le Havre el 17 d'agost. Fins al 20 de setembre romangué a París.

¹²⁹ Giovanni Antonio Fossati (1786-1874). Metge italià nascut a Pavia, amic i deixeble de Gall. Cursà els seus estudis a la seva ciutat natal entre 1805 i 1808. S'instal·là a Milà on treballà en diverses campanyes de sanitat pública. Durant la dècada de 1820 va haver d'exiliar-se a París on va contactar amb Gall. Ràpidament es va establir una forta amistat entre els dos, fins al punt que Fossati va ser l'encarregat de realitzar l'examen frenològic del cervell de Gall quan aquest morí. Veure Ackerknecht, Valois (1995), Renneville (2000), pp.117-118 i Ackerknecht (1952).

¹³⁰ Aquesta dada la proporciona el mateix Cubí. *La frenología y sus glorias. Lecciones de frenología*, Barcelona, 152, p. 281.

classes socials. A més, també anava en augment el descontent de les classes dirigents catalanes amb les polítiques econòmiques dels successius governs de Madrid. Sovint el descontent social esclatava en forma d'aldarulls populars que rebien el nom de "bullangues". A principis de la dècada dels quaranta van esclatar noves revoltes, algunes de les quals ja es poden considerar autèntiques revolucions. De fet, els tres anys que van de 1840 a 1843 són coneguts com els anys de les "grans bullangues" i han estat considerats per alguns historiadors com a anys d'autèntica revolta popular interclassista, "on lluitaven en un sol combat treballadors urbans, sectors importants de la menestralia i grups de la petita burgesia catalana."¹³¹ La tardor de 1842 va ser especialment tensa. La població estava descontenta amb les mesures del govern del general Espartero que frenaven l'inicial impuls reformista i s'estenia la por a què portés a terme una política econòmica lliurecanvista.

Marià Cubí va arribar a Barcelona el 2 d'octubre de 1842 després de realitzar una breu estada a Malgrat de Mar. Pocs dies després la premsa de Barcelona se'n va fer ressò. El 23 d'octubre apareixien dos articles a la premsa de la ciutat: un publicat al *Diario de Barcelona*,¹³³ dirigit per Antoni Brusi (1815-1878),¹³⁴ i l'altre a *El Constitucional*,¹³⁵ el redactor en cap del qual era el metge Pere Mata (1811-1877). Convé destacar, com veurem tot seguit, que els dos articles van ser redactats per dues de les màximes autoritats científiques de Barcelona: Pere Vieta (1778-1856) i Pere Mata, respectivament. Aquests articles, amb diferent intensitat, avalaven la figura de Cubí i la ciència que venia a ensenyar.

L'article aparegut a *El Constitucional* va ser redactat molt probablement per Pere Mata i era més extens i més elogiós que el publicat al *Diario de Barcelona*.¹³⁶

¹³¹ Per exemple l'any 1842, un any especialment difícil, es van instal·lar 16 noves màquines de vapor a Catalunya. Veure Genís Barnosell, *Orígens del sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999, p. 262.

¹³² Josep Fontana, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, 5a edició, Barcelona, Edicions 62, 1998 (1a edició 1988), p. 279.

¹³³ *Diario de Barcelona*, 23 d'octubre de 1842, 4047. Era el diari més antic de la ciutat i de tendència moderada. Jaume Guillaumet, *La formació de la premsa moderna. Periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista: 1841-1843*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, p. 141.

¹³⁴ Antoni Brusi i Ferrer (1815-1878). Director i propietari del *Diario de Barcelona*, cessà en la direcció el 1865 i la cedí a Joan Mañé i Flaquer. Malgrat l'enorme importància de Brusi en l'ambient cultural català de la primera meitat del XIX, la seva figura està encara per estudiar. Josep M. Fradera, *Jaume Balmes: els fonaments racionals d'una política catòlica*, Vic, Eumo, 1996, p. 56, nota 115.

¹³⁵ *El Constitucional*, 23 d'octubre de 1842, 2. Era el diari més significatiu de Barcelona a l'inici del segon terç del segle XIX. De tendència progressista, va cobrir els anys de predomini polític del partit progressista a Catalunya i de la regència d'Espartero. Els seus redactors principals van ser Pere Felip Monlau, Pere Mata, els germans Ribot i Antonio Seijas. Guillaumet (1993), p. 141.

¹³⁶ L'autoria de l'article la podem atorgar sense gaire marge d'error a Pere Mata. El mateix Cubí afirma que l'article-biografia que va aparèixer publicat a *El Constitucional* el 23 d'octubre de 1843 "fue escrita

Mata va ser una figura central en la medicina i la política catalana i espanyola de meitat del vuit-cents.¹³⁷ L'any de l'arribada de Cubí a Barcelona, l'activitat i la presència pública de Mata a la societat catalana era força considerable: acabava de deixar l'alcaldia de Barcelona, havia estat nomenat diputat del partit dels progressistes a les Corts de Madrid i era una figura clau entre la intel·lectualitat catalana. El mateix any de 1842 va participar en la fundació de la Sociedad Médica de Emulación,¹³⁸ era redactor en cap del principal diari dels progressistes a Barcelona i estava a punt de marxar a Madrid per fer-se càrrec de les reformes en l'ensenyament de la medicina a Espanya. L'article del *Diario de Barcelona* apareix signat amb el pseudònim "M.M." i l'autor és molt probablement Pere Vieta,¹³⁹ metge cirurgià, aleshores vice-president de l'Acadèmia de Medicina, professor de l'Escola de Física de la Junta de Comerç i de tendència política conservadora.¹⁴⁰ D'una generació anterior a la de Mata, Vieta també era una figura de gran prestigi científic a la Barcelona de la primera meitat del s. XIX.

Malgrat que el to dels dos articles és força positiu i receptiu cap a la frenologia i el seu divulgador, hi ha algunes petites diferències que convé assenyalar perquè ja apareixen indicis de com era percebuda la nova ciència entre els diferents sectors de la classe dirigent catalana. La primera diferència té a veure amb el tractament que es dona

---

en vista de documentos auténticos y fehacientes que yo presenté al jefe de la redacción literaria del *Constitucional* [sic], y que obran en mi poder.", a *Documentos librados a favor de D. Mariano Cubí i Soler*, Barcelona, 1846, p. 13.

¹³⁷ Malauradament no disposem d'un estudi aprofundit sobre la seva figura i el paper que desenvolupà en la introducció a Espanya dels nous corrents de la medicina europea. De totes maneres, existeixen diverses obres que s'acosten a la figura de Pere Mata, encara que cap d'elles és prou exhaustiva. Cal destacar el llibre d'Antoni Ibáñez Olivares, *L'obra novel·listica del Dr. Pere Mata i Fontanet*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1994; l'article d'Edelmira Domènech, "Las ideas de Pedro Mata en el campo de la psicología de su tiempo", *Asclepio*, 32 (1980): 137-150 i el llibre de María Nieves López, *La Psicología en la obra de Pedro Mata y Fontanet*, Valladolid, Acta Histórico-Médica Vallisoletana, 1992.

¹³⁸ La Sociedad Médica de Emulación va ser fundada el 9 de maig de 1841 amb el lema "Instrucción mútua, Fraternidad, Progreso científico". Les reunions se celebraven a la Facultat de Medicina i mantenien un gabinet de lectura de publicacions mèdiques espanyoles i estrangeres. Editava el *Repertorio Médico Mensual* i, posteriorment, la *Revista Científica de Medicina, Cirugía y Farmacia*.

¹³⁹ A l'apèndix C del *Sistema completo de frenología*, 1a edició, Barcelona, 1843 de Cubí apareix reproduïda una carta de Pere Vieta on reconeix que l'article aparegut al *Diario de Barcelona* el diumenge 23 d'abril de 1843 signat amb les lletres "M.M." era seu. És per això, que creiem que l'article aparegut l'octubre de 1842 i signat amb el mateix pseudònim també és de Pere Vieta. La carta és troba reproduïda a l'apèndix d'aquest treball.

¹⁴⁰ Pere Vieta i Gibert (1778-1856). Metge i cirurgià militar, l'any 1814 obtingué la càtedra de Física de la Junta de Comerç. El 1818 es va doctorar en Cirurgia i el 1831 en Medicina. Ingressar en el cos de metges militars i arribà a ser-ne vicedirector a Catalunya. Membre de la Reial Acadèmia de Medicina des de 1831, va ésser el vice-president entre 1842 i 1846. Fou traductor de diverses obres de física i química que van ser utilitzades com a llibres de text. Sobre les idees polítiques de Pere Vieta, veure Manuel Jorba, *Milà i Fontanals en la seva època*, Barcelona, Curial, 1984, p. 24.

a Cubí. L'article de *El Constitucional* el presenta com a "profesor de frenología en los Estados Unidos" i es comenta àmpliament i elogiosa la seva tasca com a professor de llengües modernes i fundador d'escoles a Cuba, Mèxic i als Estats Units. En canvi, l'article del *Diario de Barcelona* en cap moment tracta a Cubí com a professor de frenologia, sinó com a professor de llengües i es comenta la seva vocació cap a l'estudi de la intel·ligència humana. La segona diferència es refereix al status que s'atorga a la frenologia. L'article de *El Constitucional* tracta la frenologia com a ciència i com a font de veritat i a Cubí com a geni, savi i amant de la ciència i de humanitat, l'objectiu del qual no és cap altre que l'ensenyament i la propagació altruista del nou coneixement. En canvi, l'article del *Diario de Barcelona* no tracta en cap moment la frenologia com a ciència i l'autor fa un comentari on mostra certa prevenció cap a la nova pràctica i cap al seu divulgador:

"Llevado [Cubí] del deseo natural de obtener conocimientos positivos sobre la inteligencia humana, se dedicó sin prevención ni precaución al estudio de la frenología."¹⁴¹

Un altre aspecte d'aquests articles que convé destacar és el fet de l'anonimat: cap dels dos autors va signar els seus articles. Creiem, però, que les raons de Mata i Vieta per no signar els articles amb el seu nom és prou diferent. D'entrada, el to molt més positiu de l'article de Mata a *El Constitucional*, així com el fet que ell era el redactor principal del diari ens porta a pensar que Mata no tenia cap motiu 'especial' per no signar l'article; senzillament, era la pràctica habitual en la major part de diaris, també en *El Constitucional*. En canvi, el fet que Vieta signés amb pseudònim és més significatiu, més si tenim en compte el càrrec que ostentava i el to de l'article. Probablement, Vieta no coneixia la frenologia –a diferència de Mata– i, per tant, mostrava certa prevenció cap a una pràctica que encara li era desconeguda. D'altra banda, l'exercici del càrrec de vice-president de l'Acadèmia de Medicina, juntament amb la seva afiliació política moderada, no li permetia posicionar-se públicament a favor d'una nova pràctica que intuïa esdevindria polèmica i que era divulgada per algú que no era metge.

---

¹⁴¹ *Diario de Barcelona*, 23 d'octubre de 1842, 4047.

L'activitat de Cubí durant la tardor i hivern de 1842

La voluntat de Cubí quan s'instal·là a Barcelona era, quant abans millor, donar un curs públic sobre frenologia i preparar-se per iniciar una campanya de divulgació per tot Catalunya i després per la resta d'Espanya. Un altre dels objectius de Cubí era proveir-se d'un text que servís com a manual per seguir els seus cursos: és l'origen del *Manual de Frenología*.¹⁴² Publicat durant la primavera de 1843, es tracta d'un text breu d'un centenar de pàgines i escrit amb voluntat pedagògica. El *Manual* és un text didàctic i divulgatiu i va quedar àmpliament superat pel *Sistema completo de frenología*,¹⁴³ publicat el mateix any però amb un objectiu i un estil més científic. El *Sistema* es va convertir ràpidament en l'obra de referència de la frenologia a Espanya i fou reeditat en dues edicions més (1844 i 1846). En el proper capítol l'analitzarem amb més detall.

La ferma voluntat de Cubí de donar un curs públic de frenologia a Barcelona topava amb la situació política que vivia la ciutat. El 13 novembre de 1842, un mes després de l'arribada de Cubí a la ciutat, el descontentament popular va esclatar de nou. L'aixecament va començar quan uns obrers intentaven introduir vi a la ciutat sense pagar els impostos. L'incident degenerà en un enfrontament obert entre la població i l'exèrcit. L'aixecament de la població aglutinà amplis sectors socials, des de l'incipient moviment obrer fins a certes capes de la burgesia. La revolta popular es va acabar amb l'ordre donada pel general Espartero de bombardejar la ciutat des del castell de Montjuïc. El 3 desembre l'exèrcit bombardejà la ciutat durant dotze hores i un dia després, el 4 de desembre, Espartero va entrar a Barcelona amb les tropes de l'exèrcit i exigí la rendició incondicional. Els milicians van ser afusellats o empresonats i es portà a terme una dura repressió. Malauradament, no tenim cap dada que ens permeti saber si Cubí va romandre a Barcelona ni si es va implicar políticament en els esdeveniments.

Sí que sabem, però, que l'ocupació principal de Cubí durant aquests mesos va ser la redacció i impressió del *Manual* per tal de tenir-lo enllestit just abans de començar el curs. Aquest interès té a veure amb el fet que una part dels ingressos que obtenia Cubí provenia de la venda dels seus llibres i, més endavant, de les subscripcions a la revista frenològica que editaria a partir de 1847 i de la qual va ser pràcticament l'únic redactor -

---

¹⁴² *Manual de frenología, o sea filosofía del entendimiento humano fundada sobre la fisiología del zélebro*, Barcelona, 1843.

¹⁴³ *Sistema completo de frenología con aplicaciones prácticas, fisionómicas, ideológicas, filosófico-morales, legislativas y otras, conducente al adelanto y mejoramiento del hombre individual y socialmente considerado*, 1a edició, Barcelona, Imp. J. Tauló, 1843 (2a edició 1844; 3a edició 1846, 2 volums). A partir d'ara: *Sistema*.

La Antorcha. L'activitat de Cubí durant aquests mesos es complementava amb la seva activitat com a professor de llengües i com a frenòleg *pràctic*. Durant els mesos previs a la realització del curs, tenim constància que Cubí va rebre multitud de visites de persones que volien que els examinés els seus cranis i diagnosticués les capacitats i trets de la seva personalitat. Moltes d'aquestes persones eren membres il·lustres de la societat barcelonina, entre ells alguns professors d'universitat –per exemple, tenim testimoni que el va visitar Josep Roura (1787-1860), director de l'Escola de Química de la Junta de Comerç i personatge de gran popularitat a la ciutat gràcies a què va ser pioner en la instal·lació de l'enllumenat per gas l'any 1826.¹⁴⁴

Segons Carnicer, Cubí també va establir relacions amb el fisiòleg Joan Ribot, que comentava la frenologia a les seves lliçons de fisiologia, amb Pere Armet (?-1850), professor de matemàtiques a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona,¹⁴⁵ i amb Pere Felip Monlau, entre d'altres.¹⁴⁶ És a dir, amb el bo i millor de la comunitat científica i mèdica catalana de la meitat del vuit-cents. De totes maneres no tenim cap dada ni testimoni que confirmi aquesta afirmació. El que sí sabem és que Cubí va examinar “la cabeza a muchas de las personas más notables de Barcelona, sin que haya todavía ejemplar de haberse equivocado.”¹⁴⁷

Aquest exercici de la pràctica frenològica va aixecar gran expectació a Barcelona i en tenim testimoni gràcies a l'article que Josep Oriol i Bernadet (1811-1860), amic de Cubí i destacat arquitecte i catedràtic de matemàtiques de la RACNA,¹⁴⁸ va publicar a *La Corona* el 27 de febrer de 1843. L'article es titula significativament “Visitas Frenológicas” i en ell l'autor elogia la figura del frenòleg català i de la seva

---

¹⁴⁴ A l'apèndix B de la 1a edició del *Sistema*, p. 310, es reproduïx l'article d'Oriol i Bernadet publicat al diari *La Corona* el 27 de febrer de 1843. En aquest article s'esmenta la visita que va rebre Cubí d'un “catedrático de Barcelona” i amb una nota a peu de pàgina Cubí indica que es tracta de “Don José Roure, catedrático de Química de la Junta de Comercio.” Segons Ramón Carnicer, Cubí va tenir una relació fluida amb Josep Roura, al qual visitava sovint a casa seva.

¹⁴⁵ Pere Màrtir Armet (1770-1850). Es coneix molt poc la figura d'Armet. Sabem que va ingressar a l'Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona l'any 1816. Va ser professor de matemàtiques i cosmografia a l'Acadèmia entre 1822 i 1824. Al llarg de la seva trajectòria realitzà diversos treballs de geometria i sobre les propietats dels sistemes de numeració, la major part dels quals no es van publicar.

¹⁴⁶ Carnicer (1969), p. 56.

¹⁴⁷ *La Corona*, 27 de febrer de 1843. De tendència moderada, *La Corona* va representar durant els quatre mesos escassos de publicació els interessos dels sectors autodefinits com a monàrquico-constitucionals. Dirigida per Pau Piferrer, el consell de redacció el formaven, entre d'altres, antics col·laboradors de Balmes com Josep Ferrer i Subirana i Joaquim Puig i Esteve. Guillaumet (1993), p. 141.

¹⁴⁸ Josep Oriol i Bernadet (1811-1860). La figura d'Oriol i Bernadet ha estat poc estudiada. Sabem que era un dels principals arquitectes de la ciutat i director de varies obres públiques, entre altres, va dirigir la construcció del ferrocarril Barcelona-Granollers. Cal destacar que Oriol i Bernadet va treballar amb Pere Mata en l'edició d'una *Enciclopedia manual de ciencias, artes y oficios*, Barcelona, 1842. Sobre l'amistat entre Oriol i Bernadet i Cubí, aquest últim en parla a *Sistema*, Barcelona, 1843, p. 111.

ciència i li desitja els millors auguris per al futur. La part més interessant de l'article és el relat de les visites que aleshores Cubí estava realitzant als presidis (masculins i femenins) i a l'Hospital de la ciutat.¹⁴⁹ L'objectiu d'aquestes visites era mostrar la utilitat de la nova ciència:

“(...) creemos muy del caso llamar la atención de nuestros compatriotas con el relato fiel de las expresadas visitas, e inducir de este modo a todos los amantes del saber a que acudan a unas lecciones, que tan inmensas ventajas pueden proporcionarles.”¹⁵⁰

A continuació es relata la visita al presidi d'homes de la ciutat on Cubí es acompanyat per les autoritats:

“En el presidio de esta ciudad, después de haber indicado el Sr. Cubí el crimen por el cual varios de los presos sufrían su condena, el Sr. Comandante de aquel lugar dudoso aún de la verdad de una ciencia que, por la inspección de la superficie externa de la cabeza, podría descifrar el genio, talento y demás disposiciones de cada individuo, mandó llamar a un jovencito de unos diez años.”¹⁵¹

Després d'examinar-ne el crani i “su temperamento, su language natural”, l'article explica com Cubí diagnostica les capacitats que té l'infant per a l'aprenentatge. Per demostrar la certesa del diagnòstic, l'examina *in situ* de gramàtica, aritmètica i altres matèries i segons paraules del cronista “(...) en todas sus respuestas dio pruebas evidentes de haber sido exacto el juicio formado por nuestro apreciable frenólogo.” L'article continua relatant la visita de Cubí a “los Ángeles”, acompanyat també de l'autoritat del recinte, en aquest cas l'alcaid de la presó.¹⁵²

La crònica també comenta la reacció del públic assistent a la visita i de l'èxit que tingué:

“Asombrados quedaron los concurrentes, porque no podían creer que cara tan inocente pudiese pertenecer a criatura tan mala. Pero el Sr. Alcaide narró una serie de hechos que corroboran los asertos del Sr. Cubí y con esto los dejó profundamente convencidos de la verdad de la Frenología.”¹⁵³

---

¹⁴⁹ És important esmentar que a Barcelona aleshores hi havia 8 establiments penitenciaris: 2 presons militars (castell de Montjuïc i a les Drassanes), 1 presidi militar (a la Ciutadella), 1 dipòsit de detenció (a la Torre de Canaletes), 1 penitenciària per a dones, 1 presidi civil (des de 1842), 1 casa de correcció per a dones, pobres i nens i 1 presó pública inaugurada el 1839 (situada on avui es troba la Pç. Folch i Torres). César Gómez Vázquez, *La presó pública de Barcelona durant l'etapa isabelina (1833-1868)*, 1997, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita.

¹⁵⁰ *La Corona*, 27 de febrer de 1843.

¹⁵¹ *Ibidem*. No hem pogut esbrinar a quin dels 8 presidis de la ciutat es refereix el cronista, encara que és molt possible que fos la presó pública.

¹⁵² No sabem quin dels centres penitenciaris rebia aquest nom, però potser que rebés aquest nom la casa de correcció per a dones, pobres i nens.

¹⁵³ *La Corona*, 27 de febrer de 1843.

La primera part de l'article acaba amb el relat de les visites que Cubí va fer a la penitenciària, a l'Hospital i al departament d'expòsits. També esmenta les consultes que el frenòleg realitzava a casa seva i on va rebre a les persones més notables de la ciutat, sense que Cubí cometés cap error en els seus diagnòstics segons especifica l'autor de l'article. Gràcies a un anunci que publicaria poc dies després al *Diario de Barcelona*, sabem que Cubí vivia al carrer Trentaclus, núm. 57 -carrer avui desaparegut- i que les visites les realitzava de tres a cinc de la tarda; el preu de la visita era de 20 reals per als adults i 10 per als nens.

La importància d'aquestes visites, tant les privades com les públiques, no ens ha de passar per alt. Les visites a institucions públiques com presons i hospitals era una estratègia habitual dels frenòlegs. L'objectiu confessat era prestigiar i legitimar la pràctica de la frenologia. I la millor manera d'assolir aquesta legitimació era demostrar la utilitat social del nou coneixement. Els hospitals i les presons oferien als frenòlegs els individus amb qui mostrar les virtuts de la frenologia i les autoritats actuaven com a públic legitimador de la nova pràctica. En el proper capítol tractarem amb més detall les visites de Cubí als presidis.

El primer 'avis': la resposta de Jaume Balmes

A principis de març Cubí aconseguia programar un curs de frenologia a la ciutat de Barcelona. L'anunci del curs va aparèixer el 2 de març en el *Diario de Barcelona* i en el *El Constitucional*. En els avisos, escrits pel mateix Cubí, apart de fer propaganda de la *nova ciència*, s'anunciava el 7 de març com a data de la primera lliçó. Pocs dies abans de l'inici del curs, Jaume Balmes va publicar en el primer número d'una nova revista que tenia com a objectiu la defensa de la religió catòlica un article sobre frenologia. L'esmentada revista tenia per títol *La Sociedad* i estava íntegrament redactada pel mateix Balmes amb l'ajuda dels escriptors Joaquim Roca i Cornet (1804-1873) i Josep Ferrer i Subirana (1813-1843).¹⁵⁴

---

¹⁵⁴ Joaquim Roca i Cornet (1804-1873), fou un continuador de la tradició doctrinal de l'antiga Universitat de Cervera, on hi estudià dret. Va ser redactor únic del *Diario de Barcelona* del 1831 al 1839 i, posteriorment, fundà les revistes religioses *La Religión* i *La Civilización*. Col·laborador de Balmes, era una de les figures claus de l'Escola Apologètica Catalana. La seva obra literària és de caràcter religiós, doctrinal i moral; Josep Ferrer i Subirana (1813-1843), catedràtic de dret natural a la Universitat de Barcelona (1838-1840), també formà part de l'Escola Apologètica Catalana. Col·laborà amb Roca i Cornet a *La Civilización*, des d'on defensà i divulgà les postures de l'escola apologètica francesa.

La figura de Jaume Balmes és força complexa i controvertida. Clergue i pensador catòlic, fou un defensor de la filosofia tradicional catòlica que intentava fer compatible amb la realitat de la nova societat burgesa. Encara que sempre mantingué una actitud independent, Balmes compartia bona part del seu pensament amb el grup d'escriptors format per Joaquim Roca i Cornet, Josep Ferrer i Subirana, Joaquim Rubió i Ors i Josep Maria Quadrado. Aquest grup de pensadors és conegut com l'Escola Apologètica Catalana i tenien com a objectiu posar al dia la filosofia tradicional catòlica i adaptar-la a la nova societat industrial, seguint els passos dels apologistes francesos.

Malgrat que les idees de Balmes no destaquen per l'originalitat, va ser un atent observador de la realitat social que l'envoltava. Segons Fradera, Balmes va ser un defensor de la via de la industrialització, la qual creia irreversible, i estava convençut que calia desenvolupar una nova ciència social que estès al servei d'una política conservadora i que fos capaç de crear una situació d'ordre que fes de la religió un dels pilars essencials.¹⁵⁵ Amb aquest objectiu fundà a principis de 1843 la revista *La Sociedad*, de la qual va ser pràcticament l'únic redactor.

En el primer número de *La Sociedad*, publicat l'1 de març, apareixia un article d'onze pàgines titulat "Frenología" on Balmes feia un primer anàlisi de les idees de Cubí.¹⁵⁶ A aquest article el seguirien tres més que es van publicar el 15 de juny, 6 i 18 de juliol del mateix any. D'aquesta manera s'iniciava la primera polèmica pública entorn la figura de Cubí i la *nova ciència*. Tal i com esmenta ell mateix, Cubí se sentí atacat per Balmes des del primer moment:

"Apenas comencé en 1843 a propagar formalmente por España la frenología, cuando la impugnó el señor Balmes en un periódico que a la sazón publicaba quincenalmente denominado *La Sociedad*."¹⁵⁷

De totes maneres, malgrat la impressió de Cubí, el primer article de Balmes no és especialment crític ni amb la frenologia ni amb el mateix Cubí. Altra cosa són els articles posteriors. La religió per a Balmes era un dels pilars essencials que sostenia l'ordre social. En aquest sentit, l'actitud inicial de Balmes era la mateixa que adoptava davant qualsevol innovació: la de garant del respecte a l'ortodòxia catòlica. De totes formes, com veurem tot seguit, el que realment preocupava a Balmes eren les

---

¹⁵⁵ Josep M. Fradera, *Jaume Balmes: els fonaments racionals d'una política catòlica*, Vic, Eumo, 1996, p. 168.

¹⁵⁶ *La Sociedad*. Revista fundada i redactada pràcticament en la seva totalitat per Jaume Balmes. Es va publicar des del març de 1843 fins al setembre de 1844 amb l'objectiu d'actualitzar el pensament tradicional catòlic en el marc dels nous problemes que plantejava l'emergent societat industrial.

conseqüències que es podien derivar per al ordre social dels principis i de la pràctica de la frenologia.

En aquest primer article, Balmes dóna per bons els dos primers postulats de la frenologia. Balmes no hi oposa cap objecció ja que queda fora de dubte la distinció entre l'esperit i el cos, quedant a bon resguard l'espiritualitat de l'ànima. Tampoc s'hi oposa a la idea de la localització dels diferents òrgans cerebrals, però defensa que la relació entre una zona del cervell i una determinada facultat de l'ànima s'ha de demostrar experimentalment. I remarca que la demostració pertany al domini de la fisiologia i no pas de la metafísica o de la psicologia, ni tan sols de la ideologia. L'article finalitza amb una demanda d'evidència experimental i amb el desig que amb l'evidència dels fets la frenologia assoleixi la dignitat de la ciència:

“Eliminada ya la dificultad que podría levantarse sobre la incompatibilidad de los principios frenológicos con la espiritualidad del alma, (...) falta ahora determinar si en realidad esta variedad de órganos existe; y además cuáles son las partes del cerebro donde se encuentra. (...) Estamos esperando con ansiedad hechos que sin duda acumulará en crecido número el señor Cubí en la obra que tiene anunciada; y deseamos sinceramente que sean de tal naturaleza, que basten a disipar las dudas que suscitan todavía algunos sabios contra la frenología.”¹⁵⁸

A partir d'aquest primer article, la figura de Jaume Balmes serà font de preocupació per a Cubí i per a la resta de frenòlegs catalans que van sorgir a partir de 1845.¹⁵⁹ Era la importància que Balmes tenia a la societat catalana del seu temps el que donava valor a les seves crítiques i Cubí n'era molt conscient. Per a Edelmira Domènech la controvèrsia entre Balmes i Cubí tenia el seu origen en una diferència de llenguatge, i si es vol, en una diferència de mentalitats: la de Balmes més literària i escolàstica i la de Cubí molt més 'biològica'. Reduir, però, la controvèrsia a les discrepàncies entre els dos personatges i entendre-la com una polèmica fonamentalment teòrica impedeix veure que el que s'estava debatent era la possible amenaça que suposava la nova pràctica per al status de la religió dins de la societat. Tal i com afirma la mateixa Edelmira Domènech, la missió que el mateix Balmes s'havia proposat era avisar del possible perill que podia amagar l'activitat dels frenòlegs. Perill per a qui? No

---

¹⁵⁷ Domènech (1977), p. 159.

¹⁵⁸ *La Sociedad*, vol. I, 1 de març de 1843.

¹⁵⁹ Ens referim als dos grups que formen el que Edelmira Domènech anomena l'Escola de Frenologia Catalana. El primer que es va formar va ser el grup de Vilanova. Aquest grup va crear-se entorn la figura del frenòleg i col·laborador de Cubí, Magí Pers i Ramona. L'integraven també Teodor Creus i Corominas, Josep Pers i Ricart i Pau Mimó i Rebentós. El segon grup es va formar entorn la publicació *El Eco de la Frenología* i hi participaven Narcís Gay i Beyà, Joan Llach i Soliva i Julián González de Soto. Veure, Domènech (1977), pp. 107-136.

tant per a la religió, sinó per al sistema establert en el qual la religió era un dels pilars bàsics:

“Misión importante de Balmes fue la de señalar desde el principio, que la actividad de los frenólogos era un peligro, no tanto para la religión en sí, desde un punto de vista teórico, sino contra todo el sistema establecido, del que la religión formaba uno de sus pilares básicos.”¹⁶⁰

La controvèrsia amb Balmes no va ser gaire diferent de les que s'estaven produint en altres ciutats industrials europees. El fet que la frenologia arrelés amb més força a les regions industrials europees que a les regions no industrialitzades no és cap casualitat. La frenologia podia desenvolupar el paper d'una nova 'religió racional' que proporcionés a la societat una nova moralitat secular, allunyada de l'antiga.¹⁶¹ Es desfermà, per tant, una lluita soterrada entre la vella escola de metafísica ancorada en els plantejaments escolàstics i els partidaris de la nova ciència. Els plantejaments anti-metafísics dels frenòlegs eren àmpliament compartits per bona part dels sectors il·lustrats. Des de finals del segle XVIII, a tot Europa s'havia estés un cansament vers la metafísica i el seu argot incomprendible -especialment en el món anglosaxó. Segons els frenòlegs, les nombroses teories metafísiques conduïen a la confusió i eren un obstacle per a l'avenç de la filosofia moral i de la societat. La crítica dels frenòlegs vers la metafísica anava acompanyada d'una defensa de l'empiricisme i de l'ús d'un argot a l'abast de tothom.¹⁶² Aquesta actitud era l'expressió d'una nova forma d'anti-intel·lectualisme i, en part, d'anti-elitisme que era percebuda amb inquietud pels sectors més conservadors de la societat.¹⁶³

Com acabem de veure, Catalunya -una de les regions industrials més importants del sud d'Europa- no fou aliena a aquest context. En el context català, aquest enfrontament va ser reproduït pels membres de l'Escola Apologètica, formats gairebé tots a l'antiga Universitat de Cervera, i pels frenòlegs. Des de la intervenció de Balmes, la religió i de la defensa dels postulats de la metafísica van estar en el centre de les polèmiques que els frenòlegs catalans van mantenir amb els membres de l'anomenada Escola Apologètica Catalana. Malgrat que la lluita era entre dues maneres d'explicar el

---

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 159.

¹⁶¹ Cooter va més enllà i considera que la frenologia actuava de fet com una religió, ja que proporcionava un sistema complet de símbols i metàfores a l'igual que qualsevol religió. Cooter (1984), p. 190.

¹⁶² de Giustino (1975), p. 36.

¹⁶³ Cooter (1984), pp. 32, 263.

funcionament de la ment, alhora es produïa un enfrontament entre dues formes molt diferents de concebre l'accès al coneixement.

La presentació en societat: el curs a la Casa de Convalescència

Com hem dit anteriorment, l'avís del primer curs de frenologia que Marià Cubí va impartir a Barcelona va sortir publicat a la premsa un dia després de l'aparició de l'article de Jaume Balmes. L'avís consistia en una breu exposició de les virtuts de la frenologia:

“A más de hacernos conocer positivamente desde nuestra infancia la carrera o misión a que nos tiene Dios destinados en este mundo, danos la frenología acierto en la elección de gobernantes, de marido o esposa, de amigos, compañeros, criados, por cuya razón no hay estado ni condición alguna, a la cual no sea supremamente útil esta ciencia. Establece también los verdaderos principios sobre que debe fundarse la educación, el gobierno, los deberes y los derechos del hombre, considerado como criatura física, religiosa, moral e inteligente. Resuelve, con aprobación universal, y funda sobre las bases de verdad eterna, las cuestiones sobre “libre albedrío, responsabilidad, voluntad, población, economía política, legislación, delitos, y penas” y otras que hace siglos tienen los ánimos de grandes y filantrópicos moralistas, divididos y desasosegados.”¹⁶⁴

En definitiva, una eina basada en la “verdad eterna” per a la resolució de qualsevol conflicte social i/o individual. En el mateix avís també s'anunciava que el curs començaria el dimarts 7 de març a la una de la tarda, que constaria de 18 lliçons d'una hora de durada que s'impartirien els dimarts, dijous i dissabte de cada setmana a la Casa de Convalescència de l'Hospital de la Santa Creu, també coneguda com a Hospital de Sant Pau.¹⁶⁵ El curs es va acabar el dissabte 22 d'abril i van assistir-hi entre 250 i 300 persones segons el mateix Cubí:

“(…) un número que se consideraba muy extraordinario atendidas tantas desfavorables circunstancias como militaban en contra. Era entre ellas la poderosísima de hacer muy poco tiempo que Barcelona había sido bombardeada, y sus habitantes vejados de mil maneras.”¹⁶⁶

---

¹⁶⁴ *Diario de Barcelona*, 2 de març de 1843.

¹⁶⁵ La Casa de Convalescència era una institució annexa a l'Hospital, però de propietat i funcionament autònoms. Estava destinada a aixopugar, uns dies, els malalts donats d'alta a l'Hospital que no es trobaven en prou bones condicions físiques. Des de l'any 1930 és la seu de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Biblioteca de Catalunya. Veure: Josep Danon, *El Hospital General de la Santa Cruz de Barcelona*, 1967, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita i *L'Hospital de Santa Creu i de Sant Pau: l'Hospital de Barcelona*, editorial Gustavo Gili, 1971, Barcelona.

¹⁶⁶ *Sistema*, Barcelona, 1843, p. 301, nota 382. En altres llocs Cubí dona com a nombre d'assistents 102 alumnes. La disparitat es deu a què no tots els assistents estaven inscrits, ja que cada persona inscrita podia portar a qui volgués; per exemple, la dona i els amics:

“Hubo 102, però como tenía cada uno la facultad de acompañar a las lecciones las Señoras que gustase, y siempre que se pidiese de antemano, los amigos que quisiera, hubo constantemente de 250 a 300 concurrentes”, *Sistema*, Barcelona, 1843, p. 301, nota 382.

Pel que fa a la composició del públic assistent, tenim algunes dades que ens permeten fer-nos una idea. Cubí cada vegada que finalitzava un curs demanava als assistents que li lliuressin cartes en què reconeguessin la vàlua del curs i el bon profit que n'havien tret. D'aquesta manera, Cubí aconseguia una mena de certificats que després publicava en els seu llibres. Gràcies a aquestes cartes, podem conèixer una mica quin era el públic assistent als cursos. En concret, al curs que ens referim trobem cartes elogioses signades per:¹⁶⁷

- “CARTA PRIMERA: Francisco Barret, abogado
José Prats, abogado
Ramón de Miquelerena, escribano público
Canuto Zevallos, relator
Félix Maria Falguera, auditor de guerra
- CARTA SEGUNDA: Dr. Antonio Vila, catedrático de la Universidad de Barcelona
Dr. Joaquin Pesquer, catedrático de la Universidad de Barcelona
Marcos Rovira, médico del Hospital General de Barcelona
- CARTA TERCERA: Juan Bosch y Renart, cursante de química
C. Sirarol, cursante en el 6º año de medicina y cirugía
Clemente Molins, chocolatero
Juan Pla, artista
R. Pou, corredor
F. Molins, comerciante
José Martí y Vintró, bachiller en medicina y cirugía
Juan Montéis, estudiante para el comercio
Francisco Jubés, pasante de escribano
Lorenzo Pujol, profesor estudiante
Verger Tito, cursante para el comercio
Mariano Rodríguez, profesor de lenguas modernas
José Oriol, arquitecto
José Zambrano y Viana, primer comandante de infantería
Celestino Cusachs, cursante en medicina
Luis Golivart, médico cirujano
Jaime Salvador, archivero del Hospital General
Ramón Prats, bachiller en leyes
José Macaya, bachiller en medicina
- CARTA CUARTA: Pedro Vieta.”¹⁶⁸

Per a un llistat complet dels cursos que Cubí va donar i del nombre d'assistents veure *Polémica religioso-frenológico-magnética*, Barcelona, 1848, apèndix 9, pp. 251-252.

¹⁶⁷ Les cartes es troben a l'apèndix d'aquest treball.

¹⁶⁸ *Sistema*, 1a edició, Barcelona, 1843, pp. 313-315.

En total van signar 28 persones, entre les quals ens trobem amb metges i catedràtics d'universitat, professionals liberals, estudiants de medicina, dret i comerç, funcionaris i comerciants. En definitiva, els assistents al curs de Cubí eren majoritàriament membres de les classes mitjanes i artesans atrets per les novetats científiques i per tot allò que suposés un progrés per a la societat i, podem suposar, molts d'ells d'adscripció política majoritàriament liberal, com ens ho demostra el fet que hi figuri entre els assistents el catedràtic Antoni Vila que seria depurat de la Universitat el maig de 1844, juntament amb Pere Felip Monlau i Francesc Castanys.¹⁶⁹

El fet que el primer curs de frenologia s'impartís en un espai tan distingit com és l'únic hospital que la ciutat tenia aleshores és una dada d'enorme transcendència per valorar l'expectació que aixecava la frenologia a la societat barcelonina de l'època.¹⁷⁰ És molt important veure que l'elecció de l'espai on es va realitzar el curs no era arbitrària, ja que no es tracta d'un espai qualsevol. L'hospital al llarg del segle XIX emergeix com a un espai diferenciat, de marcat caràcter científic; en definitiva, un lloc que ajudava a legitimar noves pràctiques. A més, no s'ha trobat constància que es produís cap queixa pública pel fet que el curs s'impartís a l'hospital de la ciutat. Així doncs, la frenologia va ser rebuda per bona part de la societat barcelonina, i també de la comunitat científica i mèdica, com una pràctica nova, científica, modernitzadora, i, sobretot útil per a la millora de les persones i de la societat.

L'estratègia de Cubí presenta un paral·lelisme força raonable, malgrat les diferències, amb la del metge anglès John Elliotson,¹⁷¹ gran defensor de la frenologia i del mesmerisme com a ciències i instruments de reforma de la medicina.¹⁷² Elliotson, professor de medicina a l'University College of London, entre l'agost de 1837 i el maig de 1838 va portar a terme una sèrie d'experiments privats per a estudiar a fons els efectes d'un nou coneixement, en aquest cas el mesmerisme, en els seus pacients. Un

---

¹⁶⁹ Veure Antonio Palomeque, *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal: 1824-1845*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1974, pp. 701-706. Citat Jorba (1984), p. 24.

¹⁷⁰ L'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau va ser l'únic hospital que la ciutat va tenir durant els cinc segles posteriors a la seva construcció, iniciada l'any 1401, fins que a principis del segle XX va esdevenir insuficient per a la nombrosa població de la ciutat.

¹⁷¹ John Elliotson (1791-1868). Metge anglès, professor de pràctica de la medicina a l'University College of London des de 1831 assolí una gran reputació dins de la professió. Fundador de la Phrenological Society, també va ser escollit com a president de la Royal Medical and Chirurgical Society of London. Des de 1838 es destacà per defensar l'estudi *científic* del mesmerisme. Teòric del frenomesmerisme, va fundar un hospital mesmeric i la revista freno-mesmerica *The Zoist*. Veure l'edició de 1973 de *The Dictionary of National Biography*, Oxford, 1882, Oxford University Press, vol. IV, pp. 682-684.

cop acabats els experiments, convençut de la utilitat del mesmerisme, va realitzar una sèrie de demostracions públiques a la sala de conferències i al teatre de cirurgia de l'University College Hospital.

L'objectiu d'Elliotson era trobar una explicació fisiològica i física del mesmerisme i dels seus efectes mitjançant l'aplicació del mètode científic. Així aconseguiria evitar que la gent expliqués aquests fenòmens mitjançant la superstició, o bé com a producte de la màgia, l'acció de la divina providència o dels esperits. Un dels objectius d'Elliotson era demostrar a través dels seus experiments públics que el mesmerisme podia coexistir amb la pràctica hospitalària. D'aquesta manera, revestia les noves pràctiques de l'autoritat i professionalitat que els concedia el fet de ser reconegudes com a ciència:

“(...) the University College surgical theatre was a site at which the surgeon's separateness from, and authority over, the public body was theatrically demonstrated. Thus for Elliotson to use the surgical theatre at UCH as the site for his mesmeric displays was to appeal to the assertions of professionalism and authority which had been built into this theatre.”¹⁷³

De la mateixa manera que Elliotson, però 5 anys després i a Barcelona, Cubí també esperava obtenir l'aprovació i reconeixement de professionalitat i autoritat per a la seva activitat com a frenòleg. De fet, no té res d'estrany que escollís la Casa de Convalescència de l'Hospital de la Santa Creu per tal de realitzar el curs. Estava en consonància amb allò que es feia en aquells moments a altres llocs d'Europa: utilitzar un espai consagrat a la pràctica científica per a la demostració pública d'un nou coneixement.

El 9 de març apareixia un article al diari *La Corona* signat per Joaquim Pascual, metge de Mataró.¹⁷⁴ L'article és la resposta al publicat per Oriol i Bernadet i l'objectiu era posar en dubte la veracitat de la frenologia i d'altres pràctiques com el magnetisme animal i l'homeopatia, malgrat reconèixer l'èxit que estava obtenint Cubí:

“Podrá tal vez parecer ertoporáneo [sic] o ridículo o si se quiere pueril el pretender embarazar la brillante marcha con que en este momento el señor Cubí con los hechos y con una hermosa teoría ha llamado la atención general hacia una ciencia tan digna de ser cultivada.”¹⁷⁵

---

¹⁷² Winter (1998), pp. 53-55, 93-95.

¹⁷³ Winter (1994), p. 324.

¹⁷⁴ De Joaquim Pascual només sabem que exercí a Mataró durant la primera meitat del segle XIX i que col·laborà en el *Diario General de Ciencias Médicas*. Josep M. Calbet i Camarasa i Jacint Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981, vol.II, p. 188.

¹⁷⁵ *La Corona*, 9 de març de 1843, p. 3.

L'autor basa els seus arguments en uns articles extrets de la publicació francesa *Gazette Medicale de Paris* que cita uns suposats informes realitzats per la "Academia de Medicina" i per la "Academia de Ciencias Morales y Políticas" de París. Les objeccions principals se centren en la dificultat de verificar els fets que la frenologia exposa com a prova de veritat, de la dificultat de verificar l'existència del òrgans cerebrals que la frenologia associa a cadascuna de les facultats mentals, així com d'assegurar-ne la seva localització. Sí que s'accepta, però, la relació entre el cervell i les facultats morals i intel·lectuals. L'article també insisteix en la falta de proves per a l'existència o no d'un òrgan molt concret que estaria relacionat amb la propensió congènita al crim i que segons els frenòlegs explicaria el comportament dels criminals. Pascual acaba l'article amb la demanda que la frenologia passi una nova prova que demostrï la seva veritat:

"(...) no he titubeado en escribir este artículo con el único objeto de que la cuestión Frenológica pase en Barcelona por una nueva prueba de la verdad que se supone encierra, para poder publicar sin escrúpulo y a boca llena su excelencia, y dar por otra parte un afectuoso testimonio de admiración de respeto y de gratitud a nuestro sabio e ilustre propagador."¹⁷⁶

Malgrat els dubtes expressats per l'autor, encara hi ha el desig que la frenologia demostrï definitivament el seu caràcter científic, però cal que els fets siguin verificables, comprovables i, per tant controlables. Si es demostrés el caràcter científic de la *nova pràctica*, aquesta es convertiria en una eina molt útil per defensar la societat, és a dir, les elits, d'aquells que atempten contra la propietat i l'ordre social. Es convertiria per tant en una magnífica eina per millorar el control social.

La resposta de Cubí no es va fer esperar. El 13 de març apareixia publicada a *La Corona* una carta del frenòleg. En aquesta carta Cubí es defensa de les acusacions de Joaquim Pascual rebutant-les una a una. És interessant comprovar com Cubí es distancia de la psicologia, branca de la filosofia amb la que, segons Cubí, la frenologia no té res a veure:

"Extraño es que hable de psicología el Sr. Pascual, con la cual la frenología nada tiene que ver directa ni indirectamente. La psicología explica la esencia y propiedades del alma según las creen o conjeturan los psicólogos; la frenología solo pretende explicar los efectos de esta alma según se ve y se palpan, en la parte externa del cráneo. La frenología se separa del dominio de la creencia y de la conjetura, reduciendo los límites de su jurisdicción solo á hechos de observación como los que notó el Sr. Oriol y Bernadet y otros hombres de igual mérito y veracidad."¹⁷⁷

---

¹⁷⁶ *Ibidem.*

¹⁷⁷ *Ibidem.*

Amb aquesta afirmació, Cubí reclama per a la frenologia l'estudi dels efectes de l'ànima mitjançant fets experimentals; es desmarcava així, dels plantejaments de les escoles metafísiques fonamentats en creences i conjectures i no pas en fets. De fet el discurs de empiricista de Cubí era un discurs amb el qual metges progressistes i positivistes com Mata, Monlau i altres es podien sentir identificats.

El curs de Cubí va generar més respostes. Un dia després de finalitzar el curs de la Casa de Convalescència, el 23 d'abril, el *Diario de Barcelona* publicava un segon article de Pere Vieta que tornava a signar sota el pseudònim "M.M.". A diferència del primer, el contingut del segon article de Vieta és una defensa i una exposició clara dels objectius de la frenologia:

"La voz frenología, que vale lo mismo que si dijésemos ciencia del espíritu, no es una impostura como muchos creen, es una ciencia de indagación que al paso que reconoce ya muchas y grandes verdades, también está sujeta a errores, pudiéndose decir que esto le es común con todas las demás ciencias, pues que ninguna hay que haya llegado al colmo de las verdades: todas necesitan continua indagación, todas han de corregir errores a menudo.(...) [la frenologia] es el mejor sistema de filosofía mental que se ha inventado; las afecciones morales, las pasiones, los vicios, las virtudes quedan mejor clasificados de lo que habían hecho los metafísicos, los moralistas, los jurisconsultos, etc."¹⁷⁸

El canvi en l'opinió de Vieta vers la nova pràctica és substancial. Les demostracions públiques de Cubí durant els últims mesos havien modificat les reserves inicials de Vieta i el seu recolzament suposava un bon aval per a la frenologia.¹⁷⁹ Anys després, Cubí recordaria el primer article de Vieta com l'únic intent que s'havia produït a Espanya d'atacar científicament la frenologia.¹⁸⁰ De totes formes, malgrat aquesta evolució Vieta tornava a signar sota pseudònim, alhora que no tenia inconvenient en confessar ser l'autor de l'article en una carta privada dirigida a Cubí que va aparèixer reproduïda pocs mesos després a la primera edició del *Sistema*.¹⁸¹ La reserva de Vieta a

---

¹⁷⁸ *Diario de Barcelona*, 23 d'abril de 1843.

¹⁷⁹ Cubí considerava que aquest article tenia un gran valor: "vale por mil", *Documentos librados a favor de D. Mariano Cubí i Soler*, Barcelona, 1846, p. 35.

¹⁸⁰ "El sabio y eminente facultativo [Vieta] que dirigía sus tiros, tuvo la hidalga magnanimidad de darse por vencido con no volver a replicar a la primera respuesta que se le presentó. Que yo sepa, esta es la sola vez que en España se haya hecho la tentativa de atacar científicamente la Frenología." *Polémica*, Barcelona, 1848, p. 122.

¹⁸¹ Veure *Sistema*, 1a edició, Barcelona, 1843, p. 315. Havia estat publicada la carta amb permís de Vieta? A falta de dades que demostrin el contrari, hem de suposar que sí. Almenys l'apèndix C del *Sistema*, en el qual es publiquen algunes les cartes de suport que Cubí havia rebut, té aquest encapçalament: "CARTAS que recibió el autor, con el expreso permiso de que se sirviése de ellas como mejor le pareciera, concluido el curso que dió de Frenología en Barcelona, desde el 7 de marzo hasta el 22 de abril de 1843." *Ibidem*.

signar de nou amb el propi nom per segona vegada ens reafirma en la idea que Pere Vieta se sentia incòmode defensant públicament la frenologia.

Religió versus frenologia: la segona sèrie d'articles de Jaume Balmes

Després del bombardeig de Barcelona per Espartero a principis del mes de desembre, la ciutat recobrava el seu ritme habitual, però l'ambient que es respirava ni molt menys era de calma política. Les mesures repressives que s'havien adoptat per controlar la ciutat havien unit els diferents partits (progressistes, moderats i republicans) i les diferents classes socials en contra del Regent. Durant la primavera de 1843, una nova crisi de govern es va convertir en la guspira que provocà un aixecament generalitzat a moltes ciutats espanyoles que acabaria amb la caiguda i exili d'Espartero. Les revoltes i aixecaments en contra d'Espartero se succeïren a moltes poblacions catalanes i de tot l'Estat. El 5 de juny esclatava la revolta a Barcelona i de nou els esdeveniments polítics dificultaven la campanya de divulgació de Cubí. Fins al mes de novembre de 1843 no tenim notícies que Cubí pogués realitzar cap curs. La repercussió de les activitats de Cubí a Barcelona va ser força important i més si tenim en compte que la situació política no ajudava gens. Prou important com per a què Balmes decidís publicar una segona sèrie de tres articles titulada "Estudios frenológicos" que van aparèixer a *La Sociedad* els dies 15 de juny, i 6 i 8 de juliol. Aquests articles són publicats per Balmes amb una certa pressa, tal i com es pot deduir de les seves paraules:

"[sobre la frenologia] Es tal su importancia y tan graves y delicados los puntos a que se refiere, que, habiéndose ventilado extensamente en esta capital, en ocasión muy reciente, no podemos permitir que las graves cuestiones que de ella surgen pasen desapercibidas y sin las correspondientes aclaraciones."¹⁸²

Els tres articles contenen una explícita defensa de la religió enfront les possibles desviacions herètiques en què pugui caure la frenologia. A diferència del primer article publicat mesos abans, el to d'aquests és menys conciliador, es marquen més les distàncies i l'autor no s'està de recriminar i fins i tot rebutjar alguns dels supòsits frenològics; en especial, aquells que tenen alguna implicació social. Balmes, que tenia en el cap aquells principis que regeixen la societat i que podrien ser qüestionats per la frenologia, invoca la religió i la seva defensa per oposar-se a algunes de les idees exposades per Cubí. Després de l'èxit del curs de frenologia, Balmes tenia clar que les idees dels frenòlegs podien minar els principis i valors que regien la societat.

El contingut del primer article és més científic que no pas els altres dos. Es tracta d'una revisió dels sis principis frenològics ja iniciada a l'article de març i n'és la continuació. Després de recordar de nou els sis principis frenològics, s'analitzen un per un els quatre últims. En referència al tercer, qüestiona l'argument analògic que usen els frenòlegs per defensar l'existència de múltiples òrgans cerebrals. Segons aquest argument, a l'igual que a cada sentit li correspon un òrgan sensorial, és lògic pensar que a cada facultat de l'ànima li correspon un òrgan diferent del cervell. Segons Balmes, aquest argument és molt feble i dubtós i addueix que les raons de la natura per multiplicar els òrgans sensorials no existeixen pel que fa a les facultats de l'ànima. L'argument de Balmes tampoc no és molt més sostenible que el dels frenòlegs. En referència al quart principi frenològic, que relaciona la mida d'un òrgan cerebral amb la mesura de la seva potència, posa en dubte que només amb la inspecció del crani es pugui assegurar que la mida del crani és determinant. Pel que fa al cinquè i sisè principis no hi presenta cap objecció. Un cop ha mostrat la disconformitat amb alguns dels aspectes de la teoria, Balmes examina la seva pràctica. Afirmar que l'anàlisi d'una multiplicitat d'òrgans es força complex i que l'examen de la superfície d'una zona del crani no pot ser conclouent pel que fa a la capacitat de l'òrgan que allà es localitza, ja que com que qualsevol òrgan té volum només s'estarà examinant una part i, per tant, l'anàlisi serà parcial.

El segon i tercer articles difereixen substancialment del primer. Ara l'objectiu no és qüestionar la veracitat o verificabilitat dels principis frenològics, sinó tractar aquells aspectes de la teoria que suposen una amenaça per als principis religiosos i morals que sustenten la societat. En paraules del mateix Balmes:

“Sin embargo, como la cuestión puede ser mirada bajo distintos puntos de vista, y además es mucha la trascendencia de todo cuanto concierne a relaciones morales, bueno será que examinemos la frenología con respecto a la moral; no sea que deslizándose equivocaciones peligrosas sufra menoscabo alguno de los grandes principios sin los cuales no puede vivir ni la sociedad ni el individuo.”¹⁸³

Segons Balmes, amb les objeccions exposades a l'article publicat el mes de març i en el primer d'aquesta sèrie, s'havia evitat la introducció del *materialisme* a través de les idees frenològiques. Ara calia “cerrar la puerta al fatalismo.”

Per a Balmes, les idees dels frenòlegs queien en l'error del *fatalisme*, és a dir, en la negació del lliure albir. L'argument és el següent: si com afirmen els frenòlegs

---

¹⁸² *La Sociedad*, vol. I, 15 de juny de 1843.

l'home està dotat de diferents inclinacions o instints; si cadascun d'aquests instints es correspon a un òrgan del cervell i si la mida d'aquest òrgan està en relació a la seva potència. De tot això es pot deduir que l'ésser humà no es pot sostreure de les seves inclinacions, com afirmen explícitament alguns frenòlegs. Acceptar això significaria negar la responsabilitat de l'individu davant les lleis i la societat, i, per tant, on quedaria la responsabilitat del criminal?¹⁸⁴

Els articles de Balmes de l'estiu de 1843 van ser un punt de referència per als frenòlegs catalans. Des d'aquest moment sobre l'obra divulgadora de Cubí i dels altres frenòlegs planejaria l'ombra de Balmes i alimentaria molts dels atacs que rebrien en el futur. Però, quina va ser la repercussió immediata i real d'aquests articles? És a dir, fins a quin punt la postura de Balmes seria la causa del posterior 'silenci públic' dels metges catalans a partir de 1844? El cert és que és que a partir de gener de 1844 no van tornar a aparèixer articles a la premsa de personalitats científiques i/o mèdiques destacades de la societat catalana. Ni tan sols quan la polèmica sobre les pràctiques de Cubí com a magnetitzador va omplir les pàgines de la premsa barcelonina durant la primavera de 1845. Aquest 'silenci públic' dels acadèmics catalans va ser prou eloqüent i es va estendre fins a la mort de Cubí. Vol dir això que els acadèmics no estaven interessats en les noves pràctiques? Dificilment podríem respondre aquesta pregunta afirmativament, ja que sabem que alguns d'ells (com ara els metges Fèlix Janer, Joan Ribot, Pere Felip Monlau i Pere Mata)¹⁸⁵ les ensenyaven, comentaven i/o en feien una anàlisi crítica i

---

¹⁸³ *La Sociedad*, vol. I, 15 de juny de 1843.

¹⁸⁴ Citem les paraules del mateix Balmes: "Si directa o indirectamente se ataca el libre albedrío, si atribuyendo sobrada influencia a los órganos cerebrales se establece la existencia de propensiones irresistibles, la buena moral se destruye, *la Sociedad* [sic] peligra, la dignidad del hombre desaparece, (...) se viene a parar al fatalismo orgánico, sean cuales fueren los nombres con que se le revista. En tal caso los asesinos de profesión estarán tocados de la demencia que procederá de la preponderancia del órgano de la destructividad; los rateros y salteadores de caminos, de la demencia que dimanará del órgano de la adquisividad; los licenciosos, de la que resultará del órgano de la amatividad; los glotonos y borrachos, de la que nacerá del órgano de la alimentividad; y así andaremos excusando todos los crímenes, declararemos injustas todas las leyes penales, se convertirán los hombres en máquinas que, si funcionan mal, será porque se ha desarreglado alguna rueda. ¿A qué castigar una máquina? Sólo se debe tratar de componerla. Ese fatalismo que estamos combatiendo se derrama por diferentes partes de la ciencia frenológica." *Ibidem*, vol. I, 18 de juliol de 1843.

¹⁸⁵ Joan Ribot i Mas (1788-1851). Catedràtic de fisiologia, higiene, patologia general i anatomia patològica en el Reial Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Membre de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona i primer degà de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona. La seva obra *Lecciones de Fisiología* (1848, 3a ed.) es va convertir en llibre de text oficial. En aquesta obra, Ribot dedica prop de 7 lliçons d'un total de 124 a explicar la frenologia. Malgrat que la postura de Ribot és prudent, creiem que es força rellevant que el degà de la Facultat de Medicina estigués explicant frenologia l'any 1848. La relació de Pere Mata amb la frenologia ja ha estat comentada breument en aquest mateix capítol i, pel que fa al mesmerisme, el tracta a fons en el segon volum del *Tratado de la razón humana*,

constructiva, apropiant-se de moltes de les idees contingudes en les noves ciències; això sí, dins de les aules universitàries o bé en textos acadèmics. És a dir, en espais amb poca cap repercussió pública.

No creiem que la repercussió dels articles de Balmes expliqui aquest ‘silenci’ dels metges catalans. Això sí, els articles del vigatà van servir per reforçar amb més arguments i autoritat les postures contràries a la frenologia del sectors conservadors.¹⁸⁶ Però el ‘silenci’ dels metges s’explica millor si tenim en compte el canvi cultural que es va produir a tot el país a partir del desembre de 1843. Des de l’aixecament de Barcelona el 5 de juny, Catalunya era governada per una Junta Suprema. L’incompliment per part del nou govern de Madrid dels acords a què havia arribat amb la Junta provocà una nova revolta o bullanga a Barcelona, coneguda amb el nom de *Jamància*.¹⁸⁷ La revolta, protagonitzada per la petita burgesia i les classes populars, es va estendre a altres ciutats catalanes de tradició liberal, com Reus i Figueres.

Aquests vegada l’alta burgesia, força espantada per les proporcions que havia adquirit la revolta, va col·laborar amb els militars. Barcelona tornà a ser bombardejada durant gairebé tres mesos i capitulà el 19 de novembre: era la fi de la revolta i l’inici d’un canvi polític i cultural a Catalunya.¹⁸⁸ Com veurem en el proper capítol, la “desfeta” de desembre de 1843 suposà un canvi en la correlació de forces dins de la intel·lectualitat catalana que comportà un profund trencament amb la tradició cultural liberal. Aquest canvi fou un escull molt més important per a Cubí i per al futur de la frenologia a Catalunya que no pas els articles de Balmes.

Conclusions

Durant el curt i intens període de temps que acabem d’analitzar, la frenologia va entrar a formar part de la vida dels barcelonins. Amb l’arribada de Marià Cubí a Barcelona provinent dels Estats Units, on havia residit durant vint-i-un anys i on s’havia format com a frenòleg, va suposar el punt de partida per al procés de popularització de

---

obra que consta de tres volums i fou publicada entre 1856 i 1858. Pel que fa a Pere Felip Monlau i Fèlix Janer, la seva relació amb la frenologia i el mesmerisme es tracta en el tercer capítol.

¹⁸⁶ Per exemple, en les futures controvèrsies de Cubí amb el grup d’apologistes catalans, aquests es recolzaran en les idees de Balmes.

¹⁸⁷ Segons Cèlia Romea, el mot *Jamància* és probablement d’origen gitano i té el mateix origen que el mot popular “jalar”. Cèlia Romero Castro, *Barcelona romàntica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, 1833-1843*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1994.

la nova ciència. Els barcelonins i les barcelonines veien en la frenologia un entreteniment i una curiositat, però també una font de coneixement sobre l'ésser humà i la seva constitució. Malgrat que l'arribada de Marià Cubí a Barcelona es va produir en un moment força tens en la vida social i política de la ciutat i, en general, de tot el país, els barcelonins van rebre amb entusiasme la frenologia i el seu principal divulgador.

La cultura progressista que encara dominava la vida cultural barcelonina va permetre a Cubí desenvolupar les activitats típiques de qualsevol frenòleg anglosaxó: la recepció de particulars i persones influents en el domicili propi, les visites a les presons i a l'hospital de la ciutat acompanyat sempre de les respectives autoritats, així com la realització d'un curs davant d'una nombrosa audiència formada majoritàriament per homes i dones que pertanyien a les classes mitjanes. Totes aquestes activitats tenien com a objectiu donar a conèixer la nova ciència, alhora que es buscava prestigiar-la mostrant la seva utilitat com a eina de millora individual i social.

Aquest últim aspecte de la frenologia no va escapar a l'atenta mirada de Jaume Balmes. Malgrat que la frenologia podia ser usada com a una eina de control social, Balmes també va ser conscient del perill que podia suposar per a l'ordre establert. Al cap i a la fi, la frenologia podia ser considerada una autèntica 'religió racional', cosa que suposava un desafiament al lloc que la religió ocupava en la societat i, per tant, un desafiament a l'estabilitat de la societat.

Els articles de Balmes van causar preocupació entre els frenòlegs i en particular en Marià Cubí. Més enllà de les acusacions de *fatalisme* i *materialisme*, el que preocupava a Cubí era la posició intel·lectual que ocupava Balmes a la societat catalana. No creiem, però, que la postura de Balmes fos tan influent com els frenòlegs s'imaginaven. Com veurem en el capítol següent, l'absència dels metges i científics catalans en el debat a la premsa sobre la frenologia es va accentuar encara més després dels fets de 1844. De fet, es pot parlar d'un autèntic 'silenci públic' per part de la classe mèdica catalana. Aquesta actitud no s'explica com el resultat dels atacs de Balmes a la frenologia, sinó més aviat com una conseqüència del canvi en la correlació de forces dins del món cultural català després de la desfeta que suposà la *Jamància*.

---

¹⁸⁸ Veure Manel Risques, "La configuració d'una cultura burgesa", a Manel Risques (dir.), Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, *Història de Catalunya Contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 1999: 143-145; Fontana (1998), pp. 290-295.

Capítol 2

Les noves ciències i el nou context polític i cultural

Els fets de 1843 i l'inici de l'època moderada: l'aïllament de Cubí a Barcelona

A finals de 1843 Isabel II va ser declarada major d'edat i poc després els moderats guanyaven les eleccions amb un programa polític que oferia ordre i seguretat a la burgesia: s'iniciava a Espanya un període que duraria 10 anys i que és conegut com la Dècada Moderada (1844-1854). Com a conseqüència de la situació política, a Catalunya es va produir un trencament amb els postulats liberals que havien dominat el període anterior. La burgesia catalana havia sentit amenaçat l'ordre social durant la dècada fernandina, sobretot després de la *Jamància*, i temia que anés en augment la conflictivitat laboral, acompanyada de més mobilitzacions i revoltes populars.

A la tardor de 1843, les classes dirigents catalanes no van dubtar en cedir poder a Madrid i recolzar les accions del govern central per poder frenar i posar fi, si calia mitjançant l'ús de la força, a la lluita de classes a Barcelona. Les necessitats d'ordre públic, el manteniment del qual va ser encomanat a l'exèrcit a partir de 1844, justificaren un període de forta repressió i limitació de les llibertats conquerides durant el període anterior.¹⁸⁹ Les elits catalanes volien recuperar els valors morals que havien estat fortament qüestionats durant les bullangues de 1836, 1842 i, sobretot, durant la *Jamància*. Es consolidà una nova cultura burgesa basada en propostes teòriques i estètiques conservadores, com la defensa de l'historicisme (refugi en la història de la Catalunya medieval i en la idealització del món rural) i del més estricte catolicisme i, més posteriorment, s'inicià el projecte de promoure el català com a llengua de cultura. I s'imposaren valors com l'ordre, la disciplina i la jerarquia, que es contraposaven als aspectes més violents de la realitat de la naixent societat industrial.¹⁹⁰

La nova situació política afavorí l'ascens dins de la societat catalana d'un sector de joves intel·lectuals que provenien de les files del liberalisme progressista i que havien evolucionat cap a posicions conservadores, a la vegada que havien iniciat la seva

---

¹⁸⁹ Fins al punt que a Barcelona, amb una presència abrumadora de militars, l'estat de setge, de guerra o la suspensió de garanties constitucionals fou habitual durant la Dècada Moderada.

¹⁹⁰ Manel Risques, "El combat intel·lectual pel domini cultural, 1844-1874", a Manel Risques (dir.), Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, *Història de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 1999: 143-150, p. 143.

professionalització en l'àmbit de les institucions culturals i acadèmiques.¹⁹¹ Ens referim al grup d'intel·lectuals que es va articular entorn el pensament de Balmes i que estava format, entre d'altres, per Pau Piferrer, Manuel Milà i Fontanals, Joan Mañé i Flaquer i Joan Cortada.¹⁹² De més joves havien format part de la intel·lectualitat liberal i fins a la meitat del anys trenta havien recolzat les bullangues i defensat postures més o menys properes a les del socialisme utòpic. Milà i Piferrer havien col·laborat amb Pere Mata i Antoni Ribot (1813-1871)¹⁹³ a *El Vapor* i *El Propagador de la Libertad* sota la influència de Joseph-Andrew de Covert-Spring, on havien defensat idees progressistes com ara la fraternitat universal i l'ús de la literatura per assolir la emancipació política i la transformació de la societat.¹⁹⁴

Amb les revoltes de la dècada dels trenta el missatge de bona part dels sectors liberals va anar canviant. Espantats per l'abast de les revoltes i per la repressió que molts d'ells patiren, molts dels liberals -com ara Mata, Monlau i Ribot- van moderar les seves posicions, sense que això suposés un abandonament de les seves postures progressistes. En canvi, el més joves van adoptar aviat posicions força més moderades i van deixar de banda les idees romàntiques liberals que havien defensat fins aleshores. D'aquesta manera, el grup de joves 'moderats' deixà de banda les propostes polítiques, socials i culturals del nucli progressista dels anys 1836-1843 i van desenvolupar un

---

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² Pau Piferrer i Fàbregas (1818-1848), historiador, crític d'art i poeta. Figura capdavantera de la historiografia romàntica catalana, estava influït pel romanticisme espiritual germànic i per les lectures de Walter Scott, Shiller, etc. Fou col·laborador habitual del *Diario de Barcelona* i desenvolupà diferents càrrecs en institucions culturals barcelonines; Manuel Milà i Fontanals (1818-1884), com tot aquest grup, va estar fortament influït pel romanticisme germànic i per les obres de Schlegel, Manzoni i Scott, perseguia la recerca i idealització del passat medieval i la regeneració política de Catalunya; Joan Mañé i Flaquer (1823-1901), escriptor i crític teatral. De caràcter fortament conservador, als vints anys s'inicià en el periodisme amb les seves col·laboracions amb Piferrer a *La Discusión* i a *El Ángel Exterminador*. Professor i director de l'Institut Barcelonés, el 1850 guanyà una càtedra de llatí i castellà a la Universitat de Barcelona; Joan Cortada i Sala (1805-1868), escriptor. Estudià filosofia al seminari conciliar de Tarragona i dret a les universitats de Cervera i Barcelona on es llicencià, ja gran, el 1867. Fou agent fiscal a l'audiència barcelonina (1828-1840) i després es dedicà a l'ensenyament i a les lletres. L'any 1835 va ser escollit membre de l'Acadèmia de Bones Lletres i més tard seria president de la Societat Econòmica Barcelonessa d'Amics del País. Tot aquest grup, cap a finals dels anys trenta evolucionà del Romanticisme liberal al conservador.

¹⁹³ Antoni Ribot i Fontseré (1813-1871). Féu estudis d'humanitats, matemàtiques, física, botànica, etc. i es llicencià en Medicina. Fou director del Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona. Molt proper a les idees del socialisme utòpic i del romanticisme liberal, va ser deportat a Cuba (1837-1838) pel seu lligam amb el progressisme radical barceloní i les seves col·laboracions a *El Constitucional*.

¹⁹⁴ Durant molt de temps, no hi ha hagut acord entre els historiadors catalans sobre qui s'amagava darrera d'aquest pseudònim i alguns creien que podria tractar-se de Pere Felip Monlau. Albert Ghanime ha desmentit aquesta possibilitat i ha demostrat que es tractava de Josep Andreu Fontcuberta. Veure, Albert Ghanime, "La identitat de Covert-Spring, un repte erudit", *L'Avenç*, 174 (1993): 24-31.

paper destacat en el reforçament i en la difusió de les idees conservadores de personatges com Balmes, Martí d'Eixalà i Rubió i Ors.

L'ascens del sector moderat dels intel·lectuals es va produir a partir de l'any 1844 coincidint amb l'inici de la dura repressió que imposà el Govern Central amb el beneplàcit de les elits catalanes. Aquest grup aprofità l'ocasió que se li proporcionava i amb l'ajut i recolzament de la burgesia catalana va contribuir de forma decisiva a la creació d'opinió en la societat mitjançant la publicació de nous diaris i revistes d'orientació marcadament conservadora com *La Corona* o *La Discusión*. L'aliança, més o menys tàcita, entre el grup de joves literats conservadors i els sectors més reaccionaris del catolicisme provocà que el clima social i polític es tornés irrespirable per a molts dels personatges dels corrents progressistes i molts es van veure obligats a marxar fora de Catalunya, especialment a Madrid.¹⁹⁵ Segons J. M. Fradera, aquests dos grups es van posar “d'acord per fer servir la religió com a cana de mesurar el que era lícit del que no ho era”.¹⁹⁶

És en aquest context que es va produir la marxa definitiva –o exili voluntari?– de Pere Mata a Madrid i el desterrament de Pere Felip Monlau a València, dos dels més importants defensors de la frenologia a Catalunya. La marxa d'aquest grup intel·lectuals i les repercussions que tingué per al desenvolupament de la cultura liberal i de la ciència a la Catalunya del XIX no ha estat gaire estudiada,¹⁹⁷ però el cert es que va suposar un cop molt fort per a la tradició liberal. D'aquesta manera, Marià Cubí, l'adscripció liberal del qual sembla prou clara, restava aïllat entre els ambients intel·lectuals catalans. L'exili a Madrid d'intel·lectuals i científics com Mata i Monlau –dos dels principals defensors de la frenologia– i l'ascens del grup de joves intel·lectuals conservadors creà un clima a Barcelona gens favorable a la difusió de la frenologia i, com veurem més endavant, del magnetisme animal. Aquests sectors conservadors, ara dominants, van

---

¹⁹⁵ A més de Pere Mata i Pere Felip Monlau, també van marxar a Madrid personatges tan influents com Laureà Figuerola, Francesc Pi i Margall, Joaquim M. Sanromà i Antoni Ribot. Encara que no tots van marxar per motius estrictament polítics, sinó que alguns també ho van fer per interessos professionals. *Història de la Cultura Catalana. Romanticisme i Renaixença (1800-1860)*, vol. IV, Barcelona, Ed. 62, pp. 91-99.

¹⁹⁶ Josep Maria Fradera, *Cultura nacional en una societat dividida. Premsa i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992, p. 182.

¹⁹⁷ Els estudis de síntesi d'història cultural a Catalunya no són molt nombrosos i menys els referents al vuitcents. En tot cas, el volum coordinat per Jordi Casassas, *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999, és una bona referència. Josep M. Fradera està preparant una obra dedicada a rescatar el discurs dels perdedors de 1843.

participar activament en la creació d'una opinió pública contrària a les idees de Marià Cubí i el van convertir en l'objectiu dels seus atacs.

Segons Carnicer, l'aïllament de Cubí era tal que deixà de participar a les principals tertúlies de la ciutat. Des de 1840 fins a 1850, més o menys, s'establiren a Barcelona dues tertúlies on es reunien els principals intel·lectuals de la ciutat. Una d'elles era la que organitzava el farmacèutic Fèlix Giró i on assistien amb certa regularitat Rubió i Lluch, Rubió i Ors, Milà i Fontanals, Piferrer i Mañé i Flaquer, entre d'altres. L'altra tertúlia, més literària, es feia al Teatre Principal i l'organitzaven Milà i Piferrer. Com es pot comprovar, les dues tertúlies reunien el bó i millor de la intel·lectualitat barcelonina de l'època, però el fet que tots els que hi assistien defensessin postures polítiques i socials força 'moderades' va fer que Cubí deixés d'anar a aquestes reunions.¹⁹⁸ La ideologia liberal de Cubí està fora de dubte; al llarg dels seus textos expressa repetidament la voluntat que la frenologia serveixi per a fonamentar científicament la reforma del codi penal, de les presons, de les condicions laborals dels treballadors i l'ensenyament -entre d'altres. Això sí, totes aquestes reformes s'havien de portar a terme dins del més estricte respecte cap a la propietat privada:

“Acuérdense los pobres y los afligidos, que es ley eterna del cielo, ley en que está fundado el progreso humano, que si por ellos por sus propios esfuerzos individual o colectivamente, no se remedian los males que sufren, *sin atacar al propio tiempo los intereses ni derechos de nadie* [sic]; no hay ningún poder humano que se los remedie.”¹⁹⁹

Les mesures higienistes també estan presents l'obra de Cubí. Com d'altres contemporanis seus, per exemple Monlau, les condicions laborals dels treballadors eren un motiu de preocupació. Per a Cubí eren una de les fonts del crim:

“Esclavizada la muchedumbre a doce, catorce, dieciséis horas de trabajo diarias, sin tiempo para instruirse, sin adecuado alimento ni abrigo para sustraerse ni precaverse de la intemperie, se envilece, embrutece y deteriora. (...) Del seno de esta miserable muchedumbre nacen casi todos los que habitan y llenan los hospicios, los hospitales, las casas de beneficencia, y las calles, avergonzando los más afortunadas transeúntes, con sus macilentos o agonizantes rostros, y andrajosos o hediondos vestidos.”²⁰⁰

---

¹⁹⁸ Carnicer (1969), pp. 155-156.

¹⁹⁹ *Sistema*, 1a edició, Barcelona, 1843, p. 227.

²⁰⁰ *Ibidem*, pp. 236-237.

Una carta que Pau Piferrer envià a l'escriptor mallorquí Josep Maria Quadrado (1819-1896)²⁰¹ el 19 de febrer de 1844, poc abans que Cubí viatgés a Mallorca per donar un dels seus cursos, ens permet fer-nos una idea de l'ambient clarament hostil que hi havia entre els cercles intel·lectuals barcelonins cap a la figura del frenòleg català. Alhora, paradoxalment, reafirma la idea que aquests sectors respectaven, més o menys, la frenologia com a ciència. Malgrat la seva extensió, la reproduïm íntegrament pel seu interès:

“Amigo mío: Primeramente, y antes que te veas sorprendido, te aviso de lo siguiente: El señor Roca,²⁰² como es tan bueno y tan poco mundano, y ¿tal es? Sobradamente, apenas recibió en la Biblioteca²⁰³ la visita del Sr. Mariano Cubí Soler, que le aduló a él y a mí hasta el extremo de decirnos que nuestro nombramiento le había arrancado lágrimas de gozo, cuando le ofreció recomendación para contigo. Este tal es un pájaro que, nacido en Cataluña, tomó el vuelo a la América, donde le han acontecido una porción de aventuras que dan por resultado final un *aventurero* [sic] con sus puntos de tramoyista. Tuvo la gracia o la manía o el fanatismo de hacerse frenólogo, y ha vuelto a su patria creyendo encontrar una tierra de cafres, que soltarían sus pesos duros por el gusto de hacerse palpar sus protuberancias huesosas del cráneo. Comenzó su arte de birlibirloque adulando y alabando a todo bicho viviente, con lo cual era de ver la prisa que se daban los sabios en pagarle con la misma moneda. El medio era infalible, y la ciencia frenológica debía necesariamente, por una temporada, tener sus satélites, digo, debía tenerlos el Sumo Sacerdote o Gran Mago que vino a desembrutecernos, porque nada más natural que le frecuentasen y admirasen los que con toda modestia y ruborcito se dejaban palpar delante de una numerosa concurrencia y llamarse naturalistas, prudentes, concienzudos, amantes de la ciencia, políticos, sentimentales, poetas, y no *burros* [sic]. Yo tuve el honor de conocerle después del bombardeo de 1842, es decir, cuando ya había pasado el furor palpamentario, y si antes los informes de Milà me habían prevenido contra el Gran Mago, y más que los informes sus medios y su proceder innoble y de saltimbanqui famélico, su conversación y su trato de todo punto me descubrieron quién era. Tú, que conoces mi intrepidez y mi boca infernal o celestial, ya te harás cargo de cómo le puse en el primer paraje que pude, que fue en casa de Brusi y con Balmes, el cual, como es tan reservado y diplomático por su interés, hasta entonces no había chistado. Nuestro hombre, en fin, se decidió en mal hora para él a dar un curso público de frenología, a que invitó a las señoras. Ello era una tertulia, pero en esta tertulia nos encontramos algunos, entre ellos nuestros más célebres médicos, que no asistimos en balde. La ignorancia de que hizo prueba no hay para qué decírtela; los disparates que dijo, te darían mucho que reír; su exageración, sin límites; su descaro, no menor; su locución, muy mala. Este hombre habla de todo, de nada bien, y ni siquiera sabe

---

²⁰¹ Josep Maria Quadrado i Nieto (1819-1896). Escriptor mallorquí. Fou col·laborador de Balmes de qui fou gran amic. El 1842 es traslladà a Madrid per treballar amb Balmes i s'hi està fins al 1845. Entremig va fundar a Palma la revista *La Fe* (1844). Actiu militant catòlic, promogué fortes campanyes a favor de la unitat religiosa. Tenim constància que Piferrer coneixia a Quadrado de l'estada que va fer a Mallorca l'any 1841. Veure Ramón Carnicer, *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid, CSIC, 1963.

²⁰² Es refereix a Joaquim Roca i Cornet, col·laborador de Balmes a *La Sociedad*, i que havia estat nomenat juntament amb Piferrer com a empleat de la Biblioteca de Sant Joan.

²⁰³ Es refereix a la citada Biblioteca de Sant Joan. Aquesta biblioteca es trobava a la desapareguda Riera de Sant Joan, en el també desaparegut Monastir de Sant Joan de Jerusalem. L'any 1844 es va obrir al públic i tres anys després passà a dependre del Rector de la Universitat. Els fons d'aquesta biblioteca es troben actualment a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Carnicer (1963), p. 41.

acabar una proposición de cualquier materia. Tiene gran práctica en la frenología, pero la desacredita con su enseñanza, con sus ningunos principios metafísicos, con su ninguna claridad, con su ninguna definición ni establecimiento de las relaciones que hay entre el alma y los órganos materiales del cerebro, etc., etc. Puede que por ahí deslumbre, porque sabidos los órganos principales, que es lo único hasta ahora cierto de esta ciencia, a un hombre de tacto y de mundo y de alguna perspicacia le es fácil ensartar un juicio de las cualidades del palpado. ¿Cómo yo, que veo en ti tan desarrollada la parte moral, no he de decir muy largamente que respetas los mayores, que eres religioso, etc., etc., etc.? En fin, te lo participo para que no te comprometas, y para que consideres nuestras recomendaciones como de ningún efecto. Para no decirte sino alguno de sus rasgos, cuando Milà le habló de nuestros romances, él dijo que eren en España muy anteriores a los árabes; y preguntado por qué, respondió: ¿Qué quiere usted que le diga? Es una opinión particular mía. Hablando con él un viernes, yo le dije que era tarde y debía asistir al concierto cuaresmal del teatro. Yo: ¡Como no hay comedia! Él: ¡Ah! ¿Todavía hay por aquí estas preocupaciones...? (y al ver las caras serias de Milà i mía, a las cuales sus miradas estaban interrogando, añadió que verdaderamente no lo son.) ¿Quieres desconcertarle y dejarle que se muestre cual es? Mantente reservado y un poco taciturno, y no te explanes sobre las materias que traigas a colación.”²⁰⁴

No ens ha d'estranyar el contingut i el llenguatge de la carta. Piferrer acostumava a usar un estil violent i ofensiu quan parlava de persones amb les quals no compartia opinions i que no li mereixien cap respecte; fins i tot, de vegades era ofensiu i burlesc amb els seus propis amics -Balmes entre ells.²⁰⁵ La carta ens confirma que Cubí es movia pels principals ambients culturals barcelonins; que coneixia personalment a Antoni Brusi (director i propietari del *Diario de Barcelona*), a Balmes, a Milà i al mateix Piferrer. Un altre aspecte important del contingut de la carta és que es fa ressò de la bona rebuda que inicialment havia tingut Cubí entre l'elit cultural catalana. Els seus exàmens craneoscòpics van atreure el bo i millor de “los sabios” els quals es “dejaban palpar delante de una numerosa concurrencia”. El fet que aquests exàmens fossin públics els convertia en autèntics actes de demostració pública de les virtuts de la frenologia. Piferrer també es feia ressò de l'èxit del curs que Cubí havia donat a Barcelona durant la primavera de l'any anterior i confirma l'assistència de les figures més rellevants de la medicina catalana del moment. Per últim, cal notar que els atacs de Piferrer es dirigien més cap a la persona de Cubí, a qui acusa d'innoble i mentider, i no tant cap a la frenologia.²⁰⁶

²⁰⁴ La carta es troba publicada a M. Artigas, *Epistolario de Pablo Piferrer*, Barcelona, Real Acadèmia de Buenas Letras de Barcelona, 1930 (carta a Quadrado, de 19 de febrer de 1844). També es troba reproduïda en l'apèndix 4 de Carnicer (1963), pp. 305-307, d'on nosaltres l'hem copiada.

²⁰⁵ Carnicer (1963), pp. 86, 293.

²⁰⁶ “Tiene gran práctica en la frenología, pero la desacredita con su enseñanza (...).”

El testimoni de Piferrer no deixa cap dubte que l'aspecte més polèmic de la frenologia era la possibilitat de determinar la personalitat d'un individu mitjançant la palpació del seu crani. Un altre testimoni d'aquesta època ens confirma que les 'visites craneoscòpiques' que feien els frenòlegs aixecaven força polèmica. L'escriptor Joaquim M. Sanromà (1828-1895)²⁰⁷ ho relata així a les seves memòries:

“Mas así que entrábamos en lo de la segmentación o pluralidad de los órganos cerebrales, la cosa tomaba un aspecto tan cómico, que rayaba la caricatura. (...) lo era aquella profusión de bultos, gibas i depresiones que los frenólogos os sorprendían en la superficie del cráneo; lo era hasta aquella monserga de terminaciones en *tividad* [sic] que bramaban con la gramática; y lo era, más que nada, la gravedad con que los Jerofantes de la Frenología, mediante una solemne imposición de manos y con auxilio del medio duro, os repartían credenciales de sabio o de imbécil, de ladrón, asesino o incendiario, de hombre de Dios u hombre del diablo, de genio del arte o genio de la guerra (...)”²⁰⁸

Per què eren tan polèmics els exàmens craneoscòpics? D'entrada cal dir que era l'aspecte més popular de la frenologia i, per tant, el més fàcilment atacable. Ara bé, la possibilitat que la psicologia humana pogués ser “llegida” en la superfície del crani amagava altres implicacions més profundes. Tal i com han apuntat Michael Shortland i Steven Shapin,²⁰⁹ l'examen craneoscòpic era un poderós instrument per exposar públicament l'engany, l'afectació, la hipocresia i per desenmascarar els impostors: especialment, aquells que ostentaven ‘il·legítimament’ el poder, és a dir, aquells que sense ser-ne mereixedors ocupaven els llocs més privilegiats de la societat. A més, el fet que la seva pràctica no requerís d'un estudi profund era interpretat com un menyspreu cap a l'activitat intel·lectual de l'elit. Els frenòlegs consideraven que la producció intel·lectual de l'elit -a través de la qual aquesta justificava la seva posició dominant- era en la seva major part pura especulació. El fet que la frenologia pogués ser practicada per tothom augmentava la sensació que es tractava d'una pràctica fora de control i, per tant, perillosa.

Roger Cooter va més enllà i considera que la frenologia va ‘buidar’ el cap dels seus secrets i els va ‘treure’ a la superfície. D'aquesta manera, els sentiments de confusió, angoixa, culpa i impotència que propiciava la societat Victoriana quedaven disfressats i, per tant, fora de consideració. Per a Cooter, a través de l'examen

---

²⁰⁷ Joaquim Maria Sanromà (1828-1895). Economista, va marxar a Madrid l'any 1853 i poc després va guanyar la càtedra d'economia política i dret administratiu a Santiago de Compostela. Posteriorment va continuar la seva carrera acadèmica a Madrid on es convertí en un dels principals defensors de les idees lliurecanvistes i on fou amic de Laureà Figuerola.

²⁰⁸ Joaquim Maria Sanromà, *Mis memorias*, vol. I, Madrid, 1887, p. 312.

²⁰⁹ Shortland (1987), pp. 179-180 i Shapin (1975), p. 242.

craneoscòpic es racionalitzava tota la naturalesa humana, cosa que legitimava la repressió dels sentiments, del pensament abstracte i metafísic entorn de l'ànima, i de la sexualitat. En definitiva, la frenologia assegurava que les preocupacions humanes estiguessin d'acord amb les necessitats d'una societat industrial capitalista de disciplinats productors i consumidors.²¹⁰ Al nostre entendre les conclusions de Cooter són excessivament conjecturals. La interpretació que dona a la pràctica de l'examen craneoscòpic difícilment se sosté quan s'analitza la importància que per a Gall tenia la sexualitat i el seu gaudi.²¹¹ Cal, per tant, un estudi molt més aprofundit de les diferents imatges que la frenologia va divulgar de la sexualitat i emocions humanes abans d'arribar a unes conclusions que no estiguin predeterminades ideològicament.

Ara bé, el que sembla prou clar és que l'examen craneoscòpic proporcionava una explicació científica per als consells d'autoajuda i de millora individual; de fet, una explicació basada en unes suposades lleis de la natura inalterables, universals i atemporals. Roger Cooter argumenta que per a molts aquesta 'millora' era interpretada com un ascens en l'escala social o senzillament sortir de la pobresa:

“They went to phrenologists and they furtively studied the science because they were told that if they did so they might ‘get ahead’ and be able to rise above the misery of their station.”²¹²

Ara bé, que la frenologia es fonamentés en suposades lleis naturals també proporcionava altres lectures. Segons Roger Cooter, el caràcter científic de les idees frenològiques reforçaria la idea que els esquemes polítics i socials radicals no eren necessaris per a assolir la millora de la societat. Més encara, els esquemes radicals eren *contra natura*, ja que tenien com a objectiu alterar la situació 'natural' d'un individu dins de la societat. És a dir, la frenologia actuava com a legitimadora de les necessitats econòmiques i socials del capitalisme: justificava l'hegemonia de la burgesia.²¹³ Com hem remarcat en la introducció, aquesta tesi de Roger Cooter esdevé feble quan es proposa explicar l'entusiasme que la frenologia despertava entre els sectors alfabetitzats de la classe obrera. D'altra banda, la tesi de Cooter no ens serveix per caracteritzar del tot les diferents actituds de la burgesia catalana. És important destacar que la burgesia catalana no va tenir una única postura. Com acabem de veure, mentre els sectors més conservadors de la burgesia sospitaven de la pràctica de la frenologia, els sectors més

---

²¹⁰ Cooter (1984), p. 118.

²¹¹ Shortland (1987), pp. 173-199.

²¹² Cooter (1984), pp. 14, 211-234, 228.

liberals havien estat força més receptius i gran part dels caps l'elit catalana havien estat examinats per Cubí. En aquest sentit, creiem que cal realitzar un anàlisi més subtil de les diferents lectures polítiques i socials que oferia la frenologia.²¹⁴

El canvi d'actitud dels ambients intel·lectuals de la ciutat -sobretot, els literaris i artístics- vers la frenologia, no va impedir que Marià Cubí continués amb la seva campanya divulgativa. El següent pas era editar un text molt més complet que el *Manual* i amb pretensions científiques. El *Sistema*, editat a finals de 1843, és un text molt ben escrit i molt ben estructurat, d'un gran rigor. En el pròleg i en la primera part del llibre es presenta la frenologia com a ciència al servei de la millora de l'individu i, per tant, de la societat, alhora que es convida a tothom a estudiar-la. En definitiva, l'objectiu final de la frenologia és fer “a cada individuo de la raza humana, DICHOSO y FELIZ [sic]”.²¹⁵ A més, el format que es va escollir per a l'edició del llibre tenia com objectiu que arribés a totes les classes socials:

“Para mi objeto, que es el de esparcir por todas las clases del Estado el conocimiento de la Frenología, me ha sido preciso publicar la presente obra en letra muy metida, y en páginas muy grandes con respecto al tamaño del papel. De otro modo no habría sido dable reducir la obra a menos de dos regulares tomos en octavo, en cuyo caso hubiera costado cuatro veces más del precio al cual se vende ahora.”²¹⁶

Aquesta voluntat d'arribar a grans audiències es remarca quan Cubí assenyala que la frenologia és a l'abast de tothom:

“Una de las más preciosas ventajas de esta, sin disputa alguna, utilísima ciencia, es, que está al alcance de un niño de medianas disposiciones, de ocho a diez años de edad, y que forma después la base de cuantos estudios haya de regir.”²¹⁷

Com hem dit, la voluntat de Cubí era escriure un llibre científic a l'estil anglosaxó. En el *Sistema* abunden les notes a peu de pàgina, característica gens habitual entre els textos científics espanyols de l'època (442 notes en 339 pàgines!), i al llarg del llibre apareixen citats els principals tractats de fisiologia i anatomia de l'època, les principals publicacions mèdiques i frenològiques (americanes, angleses, franceses i

---

²¹³ *Ibidem*, p. 228.

²¹⁴ En una línia similar s'expressa Jack Morrell en la seva crítica a Cooter. Morrell (1986), pp. 740-741. D'altra banda, els treballs recents de David Starck i Martin Staum demostren com la frenologia tenia una multiplicitat de lectures molt més àmplia de la que inicialment havia suposat Roger Cooter. Veure la introducció per a un comentari més extens d'aquests treballs. Stack (1999) i Staum (1995).

²¹⁵ *Sistema*, 1a edició, Barcelona, 1843, p. 11.

²¹⁶ *Ibidem*, pp. 7-8.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 12.

italianes),²¹⁸ i Cubí dialoga amb els principals estudiosos de la frenologia: Broussais, els germans Combe, Dumoutier, Fowler, Vimont etc. apart de Gall i Spurzheim. L'estructura del llibre també revela aquesta voluntat. Després del pròleg i de la primera part on es presenta la *nova ciència*, es passa a una rigorosa descripció del cervell i dels seus òrgans, així com de les facultats associades a cada òrgan i del seus graus d'activitat. L'última part del *Sistema* està dedicada a les "Aplicaciones de la Frenología" a la millora individual i social. El contingut, l'estructura i l'estil en què està escrit el *Sistema* posen de manifest que els coneixements de Cubí eren comparables o, fins i tot, superiors als de l'elit intel·lectual catalana. Concretament, els seus coneixements sobre l'anatomia i la fisiologia del cervell humà eren superiors als d'un metge format a Barcelona a meitat del vuitcents.²¹⁹

Primer semestre de 1844: campanya per Catalunya. Les visites a les presons

Donada la situació que es vivia a Barcelona, Marià Cubí va optar per continuar divulgant la frenologia per la resta de Catalunya. A començaments de 1844, va realitzar cursos a Vilanova i la Geltrú (del 22 de gener al 2 de febrer) i a Vilafranca del Penedès (fins al 13 de febrer). Durant el curs de Vilanova es van produir dos fets significatius. D'una banda, apart de la fundació de l'habitual societat frenològica masculina que promovia Cubí, paral·lelament es va fundar una societat frenològica femenina.²²⁰ No tenim constància que es formés cap altra societat femenina a la resta de Catalunya i Espanya durant els anys de propagació de la frenologia, així que es tracta d'un cas excepcional però prou significatiu. D'altra banda, el *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia* en el número del diumenge 17 de març obria en portada amb un article titulat "Frenología" i signat conjuntament per Cubí i quatre metges més.²²¹ L'article explica el

---

²¹⁸ Les obres de fisiologia i anatomia que cita i coneix són les següents: Boscasa, *Compendio de Anatomía General*, 1838; Burdach, *Vom Baue und Leben des Gehirns*, 1819-1822; Carrasco, *Compendio de Fisiología*, 1837; Larrey, *Memoires de Chirurgie Militaire*, 1812; Serres, *Anatomie Comparée du Cerveau*, 1824; Zuriaga, *Compendio de Anatomía General*, 1838. Pel que fa a les revistes, se citen entre altres: *Medico-Chirurgical Review*, *Phrenological Journal* i les actes de la Royal Society of Edimburgh.

²¹⁹ Cubí afirma haver disseccionat, mesurat i pesat més de dos mil caps, pràctica gens habitual entre els estudiants de medicina de l'època. *Ibidem*, p. 32, nota 65.

²²⁰ Poc sabem d'aquesta societat femenina, apart que estava formada per 6 dones, com a mínim, els noms de les quals eren: Niceta Rafecas i Pasarell, Angélica Pasarell i Milà de la Roca, Dolores Domingo Juliachs, Gertudris Sans i Ferre, Rosalia Roig i Puig i Juana Almirall. *La Frenología y sus glorias. Lecciones de Frenología*, Marià Cubí i Soler, Barcelona, 1852, p. 637.

²²¹ Els quatre metges eren: Josep Puigdemasa, Carles Galceren, Joan Benach i Isidre Parellada. *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 17 de març de 1844, núm. 171, p. 1. El *Boletín* era el diari oficial de la "Sociedad Médica General de Socorros Mútuos". A partir de 1850 es fusionaria amb *La Gaceta Médica* per donar lloc a *El Siglo Médico*.

que va succeir durant el curs que estava donant Cubí a Vilanova i anava seguit d'una carta dels metges que n'avalava el contingut.

En concret, l'article dóna a conèixer el guariment per part de Cubí d'un jove vilanoví de vint-i-un anys, Indaleci Roig, que havia protagonitzat diversos intents de fuga. Segons s'explica a l'article, Cubí li va trobar l'òrgan de l'*habilitat* excessivament irritat:

“(…) apenas le puse las manos en la cabeza, cuando noté que hacia el vértice superior del hueso occipital, donde reside la *habilitat* [sic], presentaba un calor de más de cinco grados que el natural del resto del pericráneo. Desde ese momento ya no me cupo duda alguna que la *habilitat* en aquel joven se hallaba enferma por irritación (…)”²²²

La curació es va produir al cap de 10 dies gràcies als consells que Cubí va donar a la mare del jove. En què consistia el tractament? Segons Cubí:

“(…) para curarse sólo es menester que cuando él conoce que está próximo el paroxismo que se lo diga a V. o al que esté cerca de él para impedirle la fuga hasta que se le pase el arrebató el cual no le durará mucho tiempo. En el interin bueno será que se distraiga cuando salga de su trabajo, que busquen algún bueno y divertido amigo con quien pasearle todos los días y especialmente los domingos, que piense y reflexione constantemente sobre la bobería de escaparse de su casa en busca de una soñada patria, y estoy cierto que no se pasarán quince días sin que el mismo conozca que está curado.”²²³

Efectivament, deu dies després el jove visitava a Cubí per agrair-li la curació:

“Toquéle en el acto la cabeza, y sentí que su *habilitat* tenía, poco más o menos el calor natural del resto de la cabeza.”²²⁴

La carta dels metges -que eren assistents al curs de frenologia- dóna fe de la veracitat dels fets. Pel seu interès la reproduïm íntegrament:

“Los médicos abajo firmados nos hallábamos presentes como alumnos en las clases a que se refiere el Sr. Cubí, y certificamos que efectivamente quedamos asombrados de ver la correspondencia entre la irritación de la *habilitat* del joven Roig, y los paroxismos a que todos sabíamos que estaba sujeto. Este caso y otros no menos importantes que nos hizo notar el Sr. Cubí, nos han convencido con nuestro distinguido Vieta que: «la Frenología se halla ya en un estado de cuyos conocimientos no pueden carecer el fisiólogo, la medicina práctica, la legislación, la moral, etc. » Villanueva y Geltrú a 7 de febrero de 1844.”²²⁵

A la carta apareix una oportuna referència a Pere Vieta. De fet, els metges vilanovins citen la carta que Vieta va enviar a Cubí i que ja havia sortit publicada a la 1a

---

²²² *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 17 de març de 1844, núm. 171, p. 1.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ *Ibidem*.

edició del *Sistema*. La importància de Pere Vieta com a referent per a la classe mèdica catalana es fa prou palesa en aquest testimoni. Cubí n'era molt conscient i per això no va dubtar en publicar la carta que Vieta li havia enviat. A més, cal destacar que el *Boletín* publicà un article en portada d'un no professional com Cubí. És molt probable que per això Cubí fes acompanyar l'article amb la carta dels metges que incloïa la referència a Vieta. No sabem del cert els motius del frenòleg català per publicar a Madrid, encara que el ressò de publicar en una revista mèdica com el *Boletín* ja era una raó prou important. Podríem pensar que era un excel·lent manera de presentar-se a tota la classe mèdica espanyola, però el cert és que Cubí encara trigaria un any i mig en començar a divulgar la frenologia fora de Catalunya. Per això, creiem que el més probable és que Cubí no aconseguís publicar-lo a l'única revista mèdica barcelonina existent aleshores i que optés per publicar-lo a Madrid on segurament el clima era més favorable.²²⁶ Per últim, la carta dels metges de Vilanova ens fa pensar que potser el 'silenci públic' dels metges catalans del qual hem parlat no fos tan accentuat entre els metges no barcelonins.²²⁷

Una vegada finalitzat el curs de Vilanova, Cubí va viatjar fins a Vilafranca del Penedès per impartir un curs de deu lliçons. A Vilafranca Cubí va fer una visita a la presó. Com ja hem comentat en el capítol anterior, Cubí d'igual manera que tots els frenòlegs anglosaxons (o de formació anglosaxona en el seu cas) tenia per costum visitar els hospitals i presidis de les ciutats on viatjava. Durant aquestes visites realitzava exàmens craneoscòpics als malalts i presos amb l'objectiu d'esbrinar, en el cas dels presos, quin havia estat el delictes que havien comès.²²⁸ Aquests exàmens es feien davant la presència de diferents autoritats de la localitat, com ara jutges, notaris, directors i/o encarregats dels presidis, alcaldes, etc. Segons testimoni del mateix Cubí, el procediment que seguia estava bastant establert:

“Llamaba el Sr. Juez, o la autoridad que al efecto nos acompañaba, el preso que se le antojaba, o que por alguna razón escogía, presentándose donde la concurrencia se hallaba reunida para presenciar el examen. Llegado el detenido, sin decir yo palabra, hacia mis observaciones, y escribía luego el juicio que por ellas y de ellas hubiese formado: concluido lo cual se retiraba el examinado. El silencio se rompía con la lectura de mi escrito, cuyo contenido se comprobaba con las condenas que al efecto

²²⁶ Ens referim a la *Revista Médico-Farmacéutica* dirigida pel doctor Antonio Mendoza. La revista es va publicar al llarg de 1844 i fins al maig de 1845.

²²⁷ Veure el capítol 3 i el comentari sobre els cursos de Tarragona i Reus.

²²⁸ La possibilitat que, mitjançant l'examen craneoscòpic, el frenòleg pogués determinar el delictes que havia comès el pres, va portar als frenòlegs a ser acusats de *determinisme*. De totes formes, cal destacar que la frenologia només afirmava la propensió i/o tendència cap al crim de la persona examinada, per tant, tal i com no es cansaven de repetir els frenòlegs, no negava el lliure albir.

se tenían a mano, y con la opinión que de los examinados habían formado los carceleros, alcaides, capataces u otras personas que los hubiesen tenido constantemente a la vista. Por lo común, estos exámenes han sido muy concurridos, porque, como constituían la comprobación más solemne, más eficaz y más fehaciente de las verdades frenológicas, procuraba darles toda la publicidad posible.²²⁹

La funció legitimadora d'aquestes visites és prou clara i, com acabem de comprovar, Cubí n'era del tot conscient. Normalment les feia acompanyat d'una comitiva formada per persones que assistien al seu curs i per les autoritats del presidi i per les autoritats civils i religioses de la ciutat.²³⁰ Després de l'èxit de la demostració pública, la visita finalitzava amb l'obtenció per part de Cubí de la corresponent carta certificada que avalava la veracitat dels fets que s'hi relataven.

Aquestes visites més enllà de constituir una bona oportunitat per exercir la pràctica experimental, tenien un objectiu clarament social. Per als frenòlegs, la reforma del tracte al malalt -i, sobretot, al pres- eren un exemple clar de la utilitat de la seva *ciència*. L'experiència els portava a defensar que la major part dels criminals eren persones sotmeses als seus impulsos, és a dir, dominades per una o dues facultats del cervell de tamany excessiu (per exemple: la destructivitat; l'adquisivitat, que si es trobava molt desenvolupada podia conduir al robatori; l'amativitat, que desenvolupada excessivament portava a cometre delictes sexuals; l'alimentativitat, que estava en l'origen de l'alcoholisme, etc.) Però a la vegada, la frenologia demostrava que la major part dels criminals milloraven amb disciplina i un tractament moral correcte.²³¹ Per tant, era possible reformar la ment del criminal, ajudar-lo en la seva rehabilitació i restablir la seva harmonia mental mitjançant el desenvolupament de les facultats morals i intel·lectuals del subjecte.²³²

Aquestes idees s'oposaven al vell sistema penal que no esperava cap possibilitat de millora del criminal i, a més, el controlava mitjançant càstigs corporals. Els frenòlegs refusaven aquests mètodes violents per cruels i ineficaços i proposaven convertir els presidis en *hospitals morals*. En altres paraules, defensaven el tracte individualitzat per als presos i considerar-los com a *malalts*, fins al punt que el director de presó havia d'exercir la mateixa funció que el *metge*. Amb aquesta premisa de fons, el programa

---

²²⁹ *La frenología y sus glorias. Lecciones de Frenología*, Barcelona, 1852, p. 230. El subratllat és nostre.

²³⁰ Per exemple, durant la visita que va fer al presidi de València l'acompanyaven 12 persones, entre les quals hi havia quatre advocats, dos terratinents, un metge i un presbiter. *Ibidem*, p. 241.

²³¹ Excepte en el cas d'aquells criminals en què els òrgans intel·lectuals i morals eren tan deficients que no podien ser rehabilitats. de Giustino (1975), p. 147.

científic de rehabilitació del pres es basava en un combinació d'exercicis per augmentar la moralitat, en la realització de treballs diversos i en l'atenció individualitzada.²³³

Què portava als frenòlegs a lluitar per la reforma del sistema penal? Evidentment, hi havia un interès humanitari que s'expressava amb força en la lluita i militància a favor de l'abolició de la pena de mort, però no cal oblidar que darrera la preocupació dels frenòlegs per assolir la rehabilitació del criminal s'amagaven les pors cap a la creixent violència social que posava en perill, entre d'altres valors, la propietat privada. Així, cal entendre la millora del sistema penal i la reforma del tracte als criminals com una peça més d'un ampli programa social que tenia com a objectiu crear una societat millor, més racional i, per tant, menys perillosa.²³⁴

La relació que van mantenir els frenòlegs catalans i espanyols amb les autoritats dels presidis i fins a quin punt els frenòlegs van influir en els moviments en pro de la reforma del sistema penitenciari és un tema que està per estudiar a fons. Segons Edelmira Domènech, a Espanya les mesures per reformar el sistema penal defensades pels frenòlegs van tenir poc ressó.²³⁵ En aquest sentit, és significativa la trobada que va mantenir Cubí amb el coronel Manuel Montesinos (1792-1862), comandant del presidi de València des de l'any 1835 i “Visitador General de los presidios del Reino” durant el govern d'Espartero.²³⁶ La trobada va tenir lloc mentre Cubí visitava el presidi de València el 27 d'abril de 1849.²³⁷ Sembla ser que no es coneixien, però que Cubí havia sentit a parlar de les reformes que Montesinos estava impulsant al presidi de València. La figura del coronel Montesinos és força interessant, però pràcticament no ha estat estudiada. Com a comandant del presidi de València va iniciar una experiència única a Espanya i a Europa de reforma penitenciària basada en l'eliminació dels càstigs corporals, la reducció de condemna i en la introducció de la llibertat condicional, en l'ensenyament d'oficis (el presidi de València va arribar a ensenyar fins a 40 oficis) i en la idea que el treball remunerat augmentava l'amor propi del pres i era el camí cap a la

---

²³² Cooter (1984), p. 124.

²³³ A la pràctica, moralitat significava instrucció regular, és a dir, al pres se li llegien contes i màximes amb reflexions morals que el portessin a veure la futilitat i irracionalitat que hi havia darrera de cada crim. Veure, de Giustino (1975), p. 149.

²³⁴ Cooter (1984), p. 124.

²³⁵ “las autoridades encargadas de aplicar las innovaciones eran reacias al asunto. (...) no se creía en la doctrina en la que el delincuente era tratado más como un enfermo que no como sujeto de castigo.” Domènech (1977), p. 155.

²³⁶ Sobre Manuel Montesinos i la seva experiència al presidi de València, veure Manuel Montesinos, *Reflexiones sobre la organización del Presidio de Valencia, reforma de la dirección general del ramo económico del mismo*, Valencia, Imprenta del Presidio, 1846.

seva rehabilitació. Aquestes idees coincidien plenament amb les defensades pels frenòlegs. Malgrat la seva voluntat, el coronel Montesinos no va aconseguir imposar l'experiència de València com a model per a una futura reforma dels presidis espanyols, ja que els canvis d'orientació política a partir de 1844 van portar a aplicar models més restrictius i durs amb les condicions de vida dels presos.

Segon semestre de 1844: els primers experiments de magnetisme animal

El primer contacte de Cubí amb les pràctiques magnètiques va tenir lloc als Estats Units el mes de març de 1842. Segons explica el mateix Cubí, va tenir coneixement de l'existència dels fenòmens magnètics a través de la lectura de la premsa de Nova York, però encara no els havia experimentat en persona.²³⁸ En algun moment entre març i setembre de 1842, Cubí va assistir a la seva primera sessió de magnetisme animal. Aquesta sessió va ser realitzada pel metge i frenòleg americà Joseph Rodes Buchanan que aleshores tenia 28 anys.²³⁹ Per tant, quan Cubí va arribar a Barcelona ja tenia coneixement de l'existència del magnetisme animal i havia pogut observar els seus efectes.

Malgrat aquestes experiències inicials, Cubí va tardar prop de dos anys a dedicar-se a l'estudi seriós i aprofundit del magnetisme animal. Acabat l'estiu de 1844 i després d'haver finalitzat un viatge per terres gironines,²⁴⁰ Cubí es va instal·lar de nou a Barcelona a principis de la tardor. Durant els següents sis mesos es va dedicar a l'estudi i experimentació dels fenòmens magnètics amb l'ajuda i col·laboració del també frenòleg Magí Pers i Ramona.²⁴¹ Entre la vida de Pers i la de Cubí existeixen paral·lelismes força notables. Tots dos van emigrar l'any 1821 cap a Amèrica, Pers a Cuba i Cubí als Estats Units, i tots dos van decidir tornar a Catalunya l'any 1842. Molt segurament Pers va aprendre la frenologia a Cuba, com Cubí ho havia fet als Estats Units i cap dels dos era metge. Segurament els dos frenòlegs es deurién conèixer a

---

²³⁷ *La Frenología y sus glorias. Lecciones de Frenología*, Barcelona, 1852, p. 239.

²³⁸ *Manual práctico de magnetismo animal*, Alphonse Teste (ampliat i traduït per Marià Cubí i Magí Pers), Barcelona, 1845, p. 86.

²³⁹ *Sistema*, 1a edició, Barcelona, 1843, p. 288.

²⁴⁰ Va fer cursos a Figueres (del 11 al 27 de juliol), Olot (del 6 al 15 d'agost), Girona (del 26 d'agost al 7 de setembre), La Bisbal (del 10 al 20 de setembre) i Torroella de Montgrí (del 21 al 30 de setembre).

²⁴¹ Magí Pers i Ramona (1803-1888). Frenòleg, d'ofici sastre a Cuba durant vint-i-un anys, retornà a Barcelona el 1842. Va ser president honorari de la Societat Frenològica de Vilanova i corresponsal del periòdic Parisenc *Le Phrenologie*. Sobre Magí Pers i Ramona, veure l'obra Domènech (1977).

Cuba, on Cubí va residir entre 1829 i 1832.²⁴² Com hem comentat a l'inici del capítol primer, el fet que dos dels principals divulgadors de la frenologia a Catalunya vinguessin d'Amèrica no és casualitat, sinó que té a veure amb la situació de llibertat que vivien les noves pràctiques al Nou Continent.

Sabem poc del contingut dels experiments magnètics que feien Cubí i Pers, però sí sabem del cert que disposaven de persones, majoritàriament dones i nens, a les que magnetitzaven sovint.²⁴³ Com a mínim, tenim constància que disposaven habitualment de tres joves: dos nois de 13 i 19 anys i una noia de 17.²⁴⁴ Com veurem en el proper capítol, la presència de magnetitzadors i de persones que es deixaven magnetitzar a Barcelona -molt probablement a canvi de diners- era força considerable. L'objectiu dels experiments de Cubí era arribar a una conclusió definitiva sobre l'existència dels fenòmens magnètics i sobre la possibilitat d'usar el mesmerisme amb finalitats terapeútiques.

Sembla ser que cap al final de la tardor, Cubí ja estava convençut de l'existència dels fenòmens magnètics i de la seva utilitat sanadora. Més enllà de lloar el possible rigor experimentador de Cubí i Pers, ens preguntem a què es devia la prudent actitud dels frenòlegs vers el mesmerisme? A l'igual que molts altres frenòlegs anglosaxons, Cubí i Pers inicialment es mostraven recelosos dels magnetitzadors i de les seves pràctiques.²⁴⁵ L'adopció del mesmerisme per part de molts frenòlegs va donar pas a una nova ciència que seria coneguda als països anglosaxons amb el nom de "phrenomesmerism".²⁴⁶ Aquest procés es produeix a l'inici de la dècada dels quaranta, entre 1842 i 1843, i molt centrat a Gran Bretanya i als Estats Units. La trobada de les dues ciències fou un procés complex, però, com afirma David de Giustino, d'alguna manera inevitable:

"It was inevitable that phreno-mesmerism should have arisen. Phrenology paved the way by proving the existence of mental faculties, and all that remained was to show that an independent force might activate any of the faculties."²⁴⁷

---

²⁴² Aquesta dada la dona Carnicer, però no podem assegurar la seva certesa. Carnicer (1969), p. 102.

²⁴³ La referència a casos de magnetització de dones i nens és habitual en Cubí i Pers. Per exemple, sabem del cas d'una dona de Vilanova que era magnetitzada des de Barcelona per Pers. *Manual práctico de magnetismo animal*, Alphonse Teste (ampliat i traduït per Marià Cubí i Magí Pers), Barcelona, 1845, pp. 56-57.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 136, nota.

²⁴⁵ Per exemple, George Combe i el seu germà Andrew mai van acceptar que el mesmerisme aportés res a la frenologia. de Giustino (1975), p. 98.

²⁴⁶ El frenòleg Dr Charles Caldwell va ser el primer en usar el terme. *Ibidem*, p. 47.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 47.

La possibilitat de canviar el comportament d'una persona tocant i/o estimulant el corresponent òrgan cerebral era una pràctica molt seductora per als frenòlegs, ja que els permetia demostrar la utilitat de la seva ciència.²⁴⁸ A més, tant la frenologia com el mesmerisme es reclamaven basades en fets observables, s'acostaven cap al desconegut - la ment humana-, tenien utilitats terapèutiques i eren una mostra de l'avenç humà. Per últim, el frenomesmerisme ofería mitjans per comprovar experimentalment la relació entre els òrgans del cervell i determinats comportaments i/o actituds.²⁴⁹

Després dels experiments de la tardor, sembla que Cubí i Pers es van convèncer de la veracitat i utilitat del mesmerisme. Una vegada convençuts de les possibilitats del magnetisme animal, els dos frenòlegs es van dedicar a traduir i ampliar el *Manuel pratique de magnétisme animal* del metge francès i doctor en medicina per la Facultat de París Alphonse Teste,²⁵⁰ publicat cinc anys abans.²⁵¹ El que van fer Cubí i Pers era, apart de traduir el text, ampliar-lo amb els propis comentaris i amb notes a peu de pàgina en les quals criticaven o ampliaven les explicacions de l'autor; a més, hi ha seccions senceres escrites pels traductors.²⁵² Això sí, sempre indiquen rigorosament què correspon a Teste i què els correspon a ells. L'objectiu de la traducció és divulgar el magnetisme animal i així ho indiquen els traductors en el pròleg que redacten:

“(…) enseñar el arte del Magnetismo, propagar sus elementos por todas las clases del Estado, y hacer alumbrar las ventajas inmensas que de él puede prometerse la humanidad.”²⁵³

El pròleg acaba amb un llistat de les obres de magnetisme animal publicades a França entre 1840 i 1845, per tal que serveixi com a referència a tots aquells que vulguin dedicar-se al seu estudi.

---

²⁴⁸ Cooter (1984), p. 150.

²⁴⁹ Winter (1998), p. 118.

²⁵⁰ Alphonse Teste (1814 - no consta), metge francès. Es doctorà a París l'any 1837 i poc després es va dedicar a l'estudi del mesmerisme i a la publicació d'obres per difondre el nou coneixement. En aquest sentit, destaca el *Manuel pratique du magnétisme animal* (París, 1840). Posteriorment també s'interessà per l'estudi i la pràctica de l'homeopatia. Entre les seves obres destaquen: *Transactions du magnétisme animal* (1841), *Exposé sommaire de la médecine magnetique* (1842), *Traité homeopathique des maladies aiguës et chroniques des enfants* (1850) i *Comment on devient homeopathe* (1864). Veure Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXè siècle (1866-1876)*, facsimil, Lacour, París, vol. 23, p. 10; Eric J. Dingwall, *Abnormal Hypnotic Phenomena. A Survey of Nineteenth-Century Cases*, London, J.&A. Churchill Ltd., 1967, vol. I France, pp. 113-125.

²⁵¹ Per diferents notes i comentaris, deduïm que la traducció la van fer durant els mesos de febrer i març de 1845. Durant aquests mesos Cubí també preparava la segona edició del *Sistema*.

²⁵² Apart de moltes notes introduïdes per Cubí i Pers, hi ha dues parts escrites per ells: les que es corresponen a les pàgines 79-94 i 117-140.

²⁵³ *Manual práctico de magnetismo animal*, Alphonse Teste, trad. Marià Cubí i Magí Pers, Barcelona, 1845, p. 17 del pròleg.

La introducció del llistat de llibres va més enllà de l'evident voluntat divulgadora de la traducció. Els traductors no només volen donar a conèixer els fenòmens magnètics, sinó que volen posar a l'abast de tothom -metges i no metges- la pràctica del magnetisme animal. I aquesta és una de les principals discrepàncies entre els traductors i l'autor del *Manuel*. Per a Alphonse Teste, el magnetisme animal, com a medi terapèutic que s'havia demostrat que era, només l'havien d'usar els metges. En canvi, Cubí i Pers creien que l'ús del magnetisme animal no pertanyia només als metges: “el magnetismo, se halla reducido a una clase exclusiva, que lo guarda como ávaro sus tesoros.”²⁵⁴ De fet, ja en el pròleg avisen que:

“(...) el magnetismo no ha de ser privilegio exclusivo de unos pocos, sino como la naturaleza, abiertas sus puertas a todo el mundo. Si queremos saber lo que es el magnetismo, y lo que el magnetismo puede dar de sí, es menester que todos magneticemos. (...) Que todo el mundo magnetice, pero que nadie principie a magnetizar sino delante de un experto magnetizador: esta es nuestra divisa.”²⁵⁵

I posen com a exemple els Estats Units on “casi todas las artes, oficios, ciencias, descubrimientos científicos y profesiones son propiedad pública”.²⁵⁶ Com comentarem més a fons en el proper capítol, darrera d'aquesta reclamació de Cubí i Pers s'amagava una lluita entre metges i magnetitzadors per l'apropiació de la *nova pràctica* mèdica. Aquesta lluita per al control del nou coneixement estarà en el centre de les controvèrsies entorn el magnetisme animal.

Després dels mesos d'experimentació i dels mesos de traducció de l'obra de Teste, Cubí estava preparat per divulgar el magnetisme animal.²⁵⁷ L'interès de Cubí pels fenòmens magnètics resideix en la seva utilitat, en què serveixen a la frenologia que n'és la ‘ciència mare’. És a dir, per a Cubí el magnetisme animal és una eina terapèutica, un mitjà per a sanar i millorar el comportament de les persones basant-se en els coneixements que proporciona la frenologia, que hauria de ser d'estudi obligatori per a tots els que es dediquin a magnetitzar. I què és el que proporciona la frenologia al magnetisme animal? Sobretot proporciona un coneixement profund de les capacitats de les persones i explicacions científiques per als diferents comportaments dels individus quan estan magnetitzats. Així, segons Cubí, malgrat que tots tenim la capacitat de ser magnetitzats no tots la tenim igualment desenvolupada i, per tant, caldrà examinar el

---

²⁵⁴ *Ibidem*, pp. 60-61.

²⁵⁵ *Ibidem*, pp. 12-13 del pròleg.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ La primera vegada va ser durant un curs que va donar a Tarragona el mes de maig de 1845.

crani d'un individu per saber si serà fàcilment magnetitzable. D'altra banda, la frenologia també explica perquè els nens i les dones són més sensibles al magnetisme animal que no pas els homes adults.²⁵⁸ Segons Cubí, l'organisme de la dona tendeix naturalment, en el seu estat sa, a ser dependent d'una potència exterior i aquesta característica té el seu origen en el volum i forma del crani:

“La depresión que en la cabeza del bello sexo se nota en la parte posterior-coronal, manifiesta su dependencia; su abultamiento cefálico detrás y encima de las abolladuras parietales, vociferen su instinto de no querer ofender, de desear agradar; y el gran desarrollo de centro y parte anterior superior frontal de su cabeza pregonan su veneración, su fe, su sumisión, su indefinible propensión a librarse a ojos cerrados a lo misterioso, a lo sobrenatural (...)”²⁵⁹

Per últim, el fet que existeixen homes fàcilment magnetitzables també té una explicació molt similar:

“(...) la mayor parte de esos hombres, se parecían mucho a las mujeres por la debilidad y la delicadeza de su organización; o se hallaban accidentalmente colocados en ciertas condiciones fisiológicas que por algún tiempo les habían hecho perder la prerrogativa de su sexo.”²⁶⁰

Aquest interès de Cubí per les aplicacions terapèutiques del magnetisme animal, anava acompanyat d'un cert desinterès per les controvèrsies sobre 'l'essència' del magnetisme animal. Les idees que el frenòleg tenia sobre l'existència o no d'un fluid magnètic o sobre les característiques físiques d'aquest fluid eren més aviat ambigües i sembla que no eren en el centre de les seves preocupacions. Aquesta actitud de Cubí enfront la qüestió era força compartida per aquells magnetitzadors que no pertanyien a la classe mèdica. Ara bé, quines idees tenia Cubí sobre el fluid magnètic? Per a Cubí, contràriament al que defensa Teste, la capacitat de magnetitzar no depèn del magnetitzador sinó del subjecte a magnetitzar: més concretament, de la disposició de l'organisme de subjecte a l'acció del fluid magnètic. Per a Cubí, plantejar l'existència del fluid magnètic equivalia a prendre en consideració l'existència d'un agent *físic* que circula per tot el sistema nerviós:

“Parece que por todo el sistema nervioso del cuerpo circula un fluido especial, como la sangre por las venas, el “fluido nérveo”, el cual produce diferentes fenómenos según sean los varios estados en que se halla.”²⁶¹

---

²⁵⁸ “Las mujeres, por lo común, son mucho más magnetizables que los hombres. (...) Entre la mujeres todo conduce a someterlas naturalmente a cierta dependencia, que, en un estado normal, constituye en la mayor parte de ellas, una de las particularidades más notables de su organismo y de sus costumbres.” *Ibidem*, p. 65.

²⁵⁹ *Ibidem*, pp. 66-67, nota 1.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 68.

²⁶¹ *Polémica religioso-frenológico-magnética*, Barcelona, 1848, p. 129.

De vegades, però, Cubí es mostrava més prudent o, fins i tot, ignorant de la causa que provoca els fenòmens magnètics:

“La discusión sobre el magnetismo es por ahora imposible. En magnetismo no hay más que hechos o experiencias; sobre los cuales no puede aún discutirse porque por ahora son inexplicables por los principios o las leyes naturales conocidas.”²⁶²

I aquesta ignorància sembla que no el preocupava massa, ja que els fets demostraven l'existència de fenòmens magnètics, fos el que fos el magnetisme animal, i el que l'interessava eren les seves possibilitats terapèutiques.

Malgrat l'ambigüitat de la seva postura, la creença en l'existència d'un fluid magnètic que circulava pel sistema nerviós era bastant sòlida en Cubí, fins al punt que amb els anys va arribar a establir una analogia entre el sistema nerviós i el sistema de comunicacions per telegrafia elèctrica. Malgrat que l'analogia no era original de Cubí, apareix moltes vegades en les seves últimes obres. Segons aquesta analogia, la comunicació que pugui existir entre els òrgans cerebrals i la resta del cos i entre el sistema nerviós d'una persona i objectes orgànics i inorgànics externs s'explica com la transmissió a distància del fluid que circula pel sistema nerviós:

“Otra de las grandes pruebas, sujetas a experimentación sensitiva, de que los órganos de las facultades mentales tienen comunicación entre sí en virtud de una Telegrafía eléctrico-nerviosa, que los recorre todos, y en virtud de los cuarenta y tres pares de nervios que salen del cerebro, cerebelo y su istmo o médula oblongada, es que el fluido eléctrico-nervioso que recorre los órganos cerebrales, y domina y da dirección a los órganos extra-craneales, es directamente transmisible a objetos inorgánicos y orgánicos, produciendo notabilísimos fenómenos.”²⁶³

Aquesta comunicació seria possible gràcies a què aquest fluid es pot transmetre d'igual manera que el corrent elèctric es transmet a través dels cables telegràfics:

“Por Magnetismo no se entiende mas otra cosa sino las varias clases, jerarquías y especies de fluidos eléctricos nerviosos que recorren todo el organismo humano; así como por *magnetizar* [sic] tampoco se entiende mas ni otra cosa sino el acto de esforzarse un individuo, actor u operador, por introducir en virtud de miradas fijas, tocamiento de dedos, frotaciones perpendiculares ligeras con las yemas de los dedos, llamadas *pasas* o *pases* [sic], una mayor o menor cantidad de fluido eléctrico nervioso humanal, en el cuerpo de otro individuo, paciente u operador.”²⁶⁴

L'analogia entre el funcionament del sistema nerviós i la telegrafia elèctrica estava força estesa entre els freno-mesmeristes anglesos i molt probablement Cubí la va aprendre de les revistes frenomesmèriques angleses. Tal i com comenta Iwan Rhys, la

---

²⁶² *Ibidem*, p. 121, nota 1.

²⁶³ *La Frenología y sus glorias. Lecciones de frenología*, Barcelona, 1852, p. 1002.

l'analogia entre el telègraf elèctric i el cos humà va aparèixer pràcticament al mateix temps que s'estenia el nou mitjà de comunicació i servia en els dos sentits:

“Just as its wires were rapidly transformed into fitting metaphors for the body's nervous system, the nervous system was seen as an apt picture of the telegraph network itself.”²⁶⁵

Fins i tot, la metàfora es va estendre per concebre la Gran Bretanya i l'Imperi units pel comerç, el telègraf i el ferrocarril. L'analogia era tan temptadora que, fins i tot, Charles Wheatstone -el 'descobridor' de la telegrafia elèctrica- va col·laborar amb John Elliotson en la realització d'experiments òptics i elèctrics per provar el caràcter físic del suposat fluid magnètic. La força de la metàfora residia en un doble aspecte: d'una banda, el telègraf havia domesticat l'electricitat (és a dir, la Natura) i, mitjançant el seu ús, també la societat; d'altra banda, el desenvolupament de la nova tecnologia anava unit al desenvolupament del ferrocarril. Així, el ferrocarril i el telègraf eren percebuts com el millor exemple del progrés de la humanitat i com a instruments de control de la Natura, la Societat i les Colònies.

El que unia la telegrafia i les experiències magnètiques era la fascinació per poder substituir la màquina per la ment humana en l'emissió i recepció de pensaments i sons.²⁶⁶ Una analogia que es reforçava amb l'atracció cap al desconegut i que acompanyava i estimulava la difusió de la nova amalgama de frenologia i magnetisme animal i que es convertiria en un dels orígens dels moviments espiritualistes tan característics del *fin-de-siècle*. La creença en la possibilitat de transferir el pensament, en la clarividència i en altres fenòmens similars, s'explicava per l'existència d'una mena de fluid que recorria el sistema nerviós i que a l'igual que el fluid elèctric podia induir efectes a distància. L'origen i la força d'aquesta metàfora prové d'una tradició de llarga durada, que pren diferents formes al llarg dels segles i arriba fins als nostres dies, i que atribueix als fenòmens elèctrics i magnètics efectes curatius sobre el cos i la ment.

Conclusions

La situació política i social a Catalunya va canviar substancialment després dels fets de la *Jamància*. L'última de les grans bullangues, considerada per alguns historiadors com a una autèntica revolució social, havia espantat la burgesia catalana

---

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 1020.

²⁶⁵ Iwan Rhys Morus, “The Electric Ariel: Telegraphy and Commercial Culture in Early Victorian England”, *Victorian Studies*, 39 (1996): 339-378, p. 375.

que havia vist perillar, aquesta vegada sí, l'ordre social. A partir de 1844, les classes dirigents catalanes van optar per recolzar polítiques repressives i per portar a terme un nou programa social, polític i cultural clarament conservador amb la finalitat de 'regenerar' la societat catalana.

En l'àmbit cultural, els més beneficiats pel canvi polític van ser un grup de joves literats que provenien dels sectors liberals progressistes i que havien evolucionat cap a postures conservadores. Aquest grup encapçalat per Joan Cortada, Joan Mañé, Manuel Milà i Pau Piferrer va optar per reforçar les idees de Jaume Balmes, Ramon Martí d'Eixalà i Joaquim Rubió i Ors i trencar amb els postulats progressistes de la generació anterior -l'anomenada 'generació romàntica'. L'ascens d'aquesta nova generació d'intel·lectuals i el posterior exili de gran part dels membres de la 'generació romàntica' va suposar una ruptura amb la tradició liberal i un cop molt fort per a la cultura i la ciència catalana. Entre els que van marxar hi havia Pere Mata i Pere Felip Monlau, dos dels principals defensors de la frenologia a Catalunya. Des d'aleshores, l'ambient cultural català va deixar de ser propici per a la divulgació de la frenologia i Cubí es va trobar aïllat dels cercles intel·lectuals, en els quals predominaven els literats.

La frenologia, com d'altres ciències de la vida del segle XIX, va tenir diferents lectures socials i polítiques. Els atacs que va rebre la pràctica dels exàmens craneoscòpics ens demostren que aquesta era vista amb suspicàcia per part d'amplis sectors de la burgesia. El fet que aquests exàmens es poguessin realitzar sense prèviament haver dedicat un període llarg a la formació, els convertien en una pràctica a l'abast de tothom. A més, aquests exàmens desvetllaven al públic les característiques mentals dels membres de l'elit intel·lectual. Aquests dos factors van fer que la pràctica craneoscòpica fos percebuda com a perillosa a ulls dels sectors més conservadors de la burgesia. A més, l'accent que els frenòlegs posaven en les possibilitats de millora individual podia fer que les classes treballadores interpretessin que l'ascens social era possible. D'altra banda, en la insistència en el caràcter científic de la millora individual els sectors liberals de la burgesia veien una justificació *natural* de la inutilitat de les reformes socials.

La difícil situació que es vivia a Barcelona va empènyer Marià Cubí a continuar la seva campanya de divulgació fora de la ciutat. Lluny de la capital, l'ambient era més favorable a la frenologia. Els cursos que Cubí va donar a principis de 1844 a Vilanova i

---

²⁶⁶ Winter (1998), pp. 39, 54.

a Vilafranca del Penedès van ser un èxit i la reacció dels metges va ser força positiva, especialment a Vilanova. Com veurem en el proper capítol, aquesta experiència es va repetir l'any següent en els cursos que Cubí va donar a Tarragona i Reus. Durant aquestes estades fora de Barcelona, Cubí també va aprofitar per visitar les presons de les diferents poblacions on impartia el seu curs. Marià Cubí compartia amb la resta de frenòlegs la creença que la reforma del criminal era possible i un dels objectius d'aquestes visites era mostrar la utilitat de la frenologia per a la reforma de la societat.

La pràctica del magnetisme animal es va estendre a Barcelona i tot Catalunya durant la segona meitat de 1844. Cubí, que havia conegut el magnetisme animal als Estats Units, va iniciar els seus experiments després de l'estiu de 1844 juntament amb Magí Pers i Ramona. Malgrat les reserves inicials, Cubí i Pers de seguida es van convèncer de les utilitats terapèutiques que oferia el magnetisme animal. Al cap i a la fi, la possibilitat de modificar el comportament d'una persona mitjançant l'estimulació d'un dels seus òrgans cerebrals era massa atractiva com per no considerar seriosament el seu estudi. L'interès de Cubí pel magnetisme animal se centrava en el seu component terapèutic i no tant en l'estudi sobre el suposat caràcter físic del fluid magnètic. Amb els anys, però, Cubí es va convèncer del caràcter físic del fluid magnètic; per als frenomesmeristes el fluid magnètic circulava pel sistema nerviós com l'electricitat pel cables de telegrafia. L'èxit de la telegrafia elèctrica proporcionava als magnetitzadors una excel·lent metàfora per entendre el fenomen de la comunicació entre magnetitzador i subjecte magnetitzat.

Capítol 3

Barcelona ‘magnetitzada’

La popularització del magnetisme animal a Catalunya

La popularització de les pràctiques magnètiques a Espanya, i més concretament a Catalunya, va tenir lloc durant la dècada de 1840. Anteriorment s’havien produït tímids intents d’introducció del magnetisme animal, tant a Madrid com a Barcelona, durant la segona i la tercera dècada del segle.²⁶⁷ Aquests intents no van tenir cap repercussió més enllà de petits cercles i no va ser fins a principis de la dècada dels quaranta que el fenomen va arribar a ser veritablement popular –principalment a Catalunya. La periodització que proposa Ellenberger per a la difusió del mesmerisme ens serveix per contextualitzar aquest procés a Catalunya.²⁶⁸ Segons Ellenberger, la tercera etapa va tenir lloc durant les dècades de 1840 i 1850, i es correspon amb el període de veritable difusió del mesmerisme a Catalunya.

Podem considerar com a punt de partida del període de divulgació del mesmerisme a Catalunya, la publicació l’any 1841 de la traducció del *Traité théorique et pratique du mesmerisme* del magnetitzador francès J.J.A. Ricard.²⁶⁹ Els anònims traductors del llibre ens confirmen que des de principis de la dècada es realitzaven

---

²⁶⁷ El primer testimoni que tenim de la realització de sessions públiques de mesmerisme a Espanya és de 1816. El metge català Ignasi Graells (1775-1856), va publicar a Madrid un breu llibret que porta per títol *Memoria y Noticias del magnetismo animal y de sus efectos portentosos sobre la economía animal*. L’objectiu del llibret era divulgar els fenòmens magnètics per tal que el lector pogués jutjar “con moderación”. En la introducció del llibret se’ns informa de la celebració de sessions magnètiques a la Cort de Madrid durant el mateix any. Aquestes sessions les realitzava un oficial de l’exèrcit que havia après a magnetitzar mentre es trobava captiu a França (p. 6). Segons Graells, les activitats magnètiques d’aquest oficial van causar tal expectació que es van repetir amb assiduïtat i es van convertir en el motiu principal de conversa de les tertúlies madrilenyes.

El segon intent que ens ha arribat de la divulgació del mesmerisme a Espanya són les memòries que el prestigiós metge Felix Janer va llegir a la RACNA l’11 de juny de 1823 i el 9 de juny de 1824. Per aquella època, Janer estava al càrrec de la Direcció d’Electricitat, Pneumàtica, Meteorologia i Mesmerisme de la RACNA i era catedràtic de medicina a Cervera. Les memòries de Janer tenien per objectiu donar a conèixer el mesmerisme als acadèmics. Janer es proposava analitzar detingudament tots els fenòmens magnètics i arribar a un judici definitiu sobre la credibilitat i fiabilitat de les pràctiques magnètiques. El 23 de setembre de 1824, un any després de la caiguda del règim liberal, Ferran VII va decretar el tancament de totes les acadèmies científiques. Molt segurament aquest fet va impedir que Janer finalitzés el seu projecte i, per tant, que continués la divulgació del mesmerisme a Barcelona.

²⁶⁸ Ellenberger (1970, edició de 1994), p. 83. Alan Gauld proposa, encara que no explícitament, una periodització similar a la d’Ellenberger, Gauld (1992).

²⁶⁹ J.J.A. Ricard, *Traité théorique et pratique du mesmerisme*, París, 1841. Traducció espanyola: *Tratado teorico practico del Magnetismo Animal o Metodo facil de aprender a magnetizar*, Barcelona, 1841 (2a edició: 1845). Sobre Ricard, veure Dingwall (1967), vol. I, pp. 125-143.

sessions magnètiques a la ciutat de Barcelona. Aquestes sessions eren més o menys de caràcter públic, se celebraven en cases privades i sembla que per a audiències poc nombroses. No ens ha estat possible esbrinar la identitat dels traductors del llibre de Ricard, però alguns comentaris que podem trobar a la part final del llibre ens indiquen que és probable que fossin dos professionals liberals –potser, fins i tot, metges. Aquestes sessions tenien per objectiu “alejar toda sospecha de los expectadores” i els traductors consideraven la realització d’aquestes sessions com una de les maneres més fàcils de “convertir” els incrèduls.²⁷⁰ Els experiments que realitzaven els traductors del llibre durant les sessions eren els mateixos que proposava Ricard en el text. Els traductors també ens informen de la dificultat que van tenir per ‘obtenir’ somnàmbules i somnàmbuls:

“Aunque nuestras ocupaciones no nos han permitido ir en busca de alguno o algunos somnámbulos lúcidos, como hubiésemos querido, para ofrecer a nuestros lectores un catálogo más o menos extenso de experimentos magnéticos hechos en el país, daremos noticia, sin embargo, de algunos fenómenos curiosos que a la vista de varias personas aficionadas al magnetismo ha presentado una somnámbula que, a pesar de lo poco que prometía al principio, hemos tenido la constancia de magnetizar diariamente e irla educando por espacio de mes y medio.”²⁷¹

El testimoni dels traductors ens porta a interrogar-nos sobre la identitat de les persones que se sotmetien a l’acció dels magnetitzadors. A diferència del que va succeir a Gran Bretanya i a França, no ens ha arribat cap nom ni cap cognom de les somnàmbules i somnàmbuls catalans: resten en el més absolut anonimat.²⁷² Malgrat que no sabem gran cosa sobre la seva identitat, sí que sabem que majoritàriament eren noies i nois joves –d’edats inferiors als vint anys. El llenguatge utilitzat pels traductors i el fet que restin en l’anonimat ens porta a pensar que segurament es tractava de persones que pertanyien a les classes socials més desfavorides.²⁷³

Un dels objectius dels experiments que portaven a terme els magnetitzadors era provar el caràcter físic del fluid magnètic. Per tal que els experiments tinguessin

---

²⁷⁰ *Ibidem*, pp. 253-258.

²⁷¹ *Ibidem*, pp. 270.

²⁷² A Anglaterra les germanes O’Key –somnàmbules de John Elliotson– van ser les més conegudes, encara que també hi ha altres casos que van tenir força popularitat, com l’escriptora Harriet Martineau. Winter (1998), capítol 3; Roger Cooter, “Dichotomy and denial: Mesmerism, medicine, and Harriet Martineau”, en Marina Benjamin (ed.), *Science and sensibility: Gender and scientific enquiry*, Oxford, 1991, pags. 144-174. En el cas francès, les somnàmbules més conegudes van ser Calixte Renaud –somnàmbula de Ricard– i Prudence Bernard, i el somnàmbul Alexis Didier. Veure Gauld (1992), p. 164.

²⁷³ Alison Winter ha pogut confirmar que a Anglaterra les persones magnetitzades eren normalment immigrants irlandesos que pertanyien als estrats més baixos de la societat i, en molts casos, eren malalts que havien ingressat en els hospitals en qualitat de “charity patients”. Winter (1998), pp. 60-63.

validesa, calia que complissin amb els estàndards científics. Per tal d'assegurar-ne l'objectivitat del resultat, era indispensable que els individus que se sotmetien a l'acció del fluid magnètic participessin el menys possible en l'experiment; però, alhora, el seu testimoni era fonamental per verificar l'experiment. Aquesta doble necessitat d'objectivitat i verificabilitat va comportar que les persones magnetitzades desenvolupessin un doble rol: d'una banda, actuaven com a 'subjectes experimentals' i d'altra banda, com a 'instruments de mesura'.²⁷⁴ Aquesta doble condició només la podien complir aquells membres de la societat que a ulls dels magnetitzadors se semblessin més a un animal i/o màquina. Així, l'ús de membres de baixa extracció social permetia als magnetitzadors que els seus experiments complissin els estàndards científics, a la vegada que demostraven com el mesmerisme era útil per a la reforma de la societat.²⁷⁵

Barcelona 'magnetitzada': la tardor de 1844

A finals de la dècada dels trenta, el mesmerisme es va estendre amb rapidesa pel món anglosaxó: primer a Gran Bretanya, pocs anys després als Estats Units i de nou a França -sobretot fora de París. Al llarg d'aquesta etapa el mesmerisme va ser finalment rebutjat per l'elit de la medicina parisina, però això no significà en cap cas una disminució de la seva popularitat com a eina terapèutica ni tampoc que minvés l'interès pel seu estudi. Aquesta nova fase en la difusió del magnetisme animal és la que arribà a Barcelona al llarg de la dècada de 1840.

No hem trobat gairebé cap referència que ens confirmi la realització de sessions de magnetisme animal a Barcelona ni a la resta de Catalunya al llarg del període que transcorre entre la publicació de la traducció del text de Ricard i la tardor de 1844. És molt probable que es continuessin fent sessions més o menys privades i sense gaire ressò públic, però no podem assegurar-ho. Del que no hi ha cap mena de dubte és que a principis de la tardor de 1844 a Barcelona es va començar a viure una autèntica 'febre magnetitzadora'. Hem trobat força testimonis que es fan ressò de la presència pública dels magnetitzadors -entre els quals alguns metges- i dels quals com a mínim hem

---

²⁷⁴ *Ibidem.*

²⁷⁵ *Ibidem.*

identificat una desena.²⁷⁶ El mateix Cubí en la traducció del text de Teste hi fa referència:

“Barcelona, célèbre en todas épocas por tantas bellas y raras prendas, lo será mas aun en los tiempos venideros por el ávido interés y liberalismo con que en ella se ha acogido el Magnetismo Animal. Muchos son los que hoy día magnetizan, muchísimos más los que han sido magnetizados, y hasta ahora yo no he oído hablar de ningún inconveniente (...) y especialmente en Barcelona, donde el magnetismo tanto se ha popularizado.”²⁷⁷

L'expectació havia arribat fins a tal punt que es realitzaven composicions literàries sota efecte del magnetisme animal. Cubí i Pers ens relaten el cas d'una coneguda poetessa, de nom Àngela Grassi, “cuyas bellas composiciones poéticas en estado de sonambulismo ya conoce el público.” La referència directa al coneixement que tenia el lector del prodigi ens dóna una idea del gran impacte social que va suposar la difusió del magnetisme animal. Apart de l'activitat dels magnetitzadors anònims, durant els mesos de la tardor i de l'hivern d'aquell any, Cubí i Pers estaven realitzant els seus ‘experiments privats’ amb l'objectiu de verificar l'existència dels fenòmens magnètics; Monlau, des del seu exili a València, traduïa uns textos del prestigiós metge francès Léon L. Rostan sobre mesmerisme; i el metge mataroní Joaquim Pascual presentava una memòria a l'Acadèmia de Medicina titulada *Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos*.²⁷⁸

El magnetisme animal també va despertar l'expectació entre els metges barcelonins. Malauradament, però, pràcticament no tenim testimonis directes de la realització de pràctiques magnètiques per metges; en canvi, sí que ens han arribat moltes més referències indirectes. Aquest fet és força significatiu i el comentarem més endavant quan tractem el silenci dels metges catalans durant la polèmica de la primavera de 1845. Els testimonis indirectes ens han arribat a través de la premsa –com veurem mes endavant- i, sobretot, a través dels comentaris de Cubí, Pers i Monlau en les seves traduccions dels manuals francesos de magnetisme animal. Per exemple,

---

²⁷⁶ El nombre de persones que practicaven el mesmerisme a Barcelona és molt difícil de determinar, però n'hem comptat una desena. Com veurem una de les característiques d'aquest període és que els magnetitzadors apareixien a la premsa sota pseudònim -excepte Cubí. Tampoc tenim constància de la identitat de cap metge que practiqués el mesmerisme.

²⁷⁷ Alphonse Teste, *Manual practico de Magnetismo Animal*, Barcelona, 1845, p. 11.

²⁷⁸ Joaquín Pascual, “Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos”. Memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia el 26 de novembre de 1844, vol. XIII, p. 330.

Monlau comenta l'interès pel magnetisme animal entre els professors de medicina més joves:²⁷⁹

“Con el objeto de que empiece a fijarse la opinión de las personas curiosas y capaces de juzgar, y deseoso de secundar el laudable movimiento que se nota en alguna de nuestras capitales [Barcelona?], donde varios jóvenes profesores se ocupan de provechosos ensayos y experimentos.”²⁸⁰

Cubí i Pers ens proporcionen dues informacions més que ens confirmen que hi havia metges catalans que realitzaven pràctiques magnètiques:

“Anteanoche, según nos han informado, en una reunión (aquí en Barcelona) sucedió otro análogo caso con un Señor médico magnetizador y otro Señor médico que se burlaba del magnetismo.”²⁸¹

I fins i tot algun d'aquests metges era prou conegut:

“Pocos meses hace que sucedió un caso análogo, y quizá de mayor interés y gravedad en Mataró. La enferma fue magnetizada por un célebre médico español, que, como el señor Teste, cura magnéticamente.”²⁸²

També Cubí en la primera edició del *Sistema* (1843) es refereix a un “distinguido catedrático de esta ciudad” que realitzava “experimentos sobre magnetismo animal” mentre ell estava preparant l'edició del seu llibre.²⁸³ Quan tractem la polèmica que es desfermà a la premsa barcelonina durant la primavera de 1845, trobarem més testimonis sobre la realització d'experiments magnètics per part de metges.

Com acabem de comentar, pràcticament no ens han arribat testimonis directes dels experiments de magnetisme animal que realitzaven els metges catalans, excepte un: la memòria que el metge Joaquim Pascual va presentar el 26 de novembre a l'Acadèmia de Medicina. Pascual va escriure-la després d'assistir a unes sessions magnètiques realitzades pel seu amic i metge Caietà Cruxent que acabava d'arribar dels Estats Units.

---

²⁷⁹ L'interès pel mesmerisme entre els joves professors i els estudiants també es donava a la Gran Bretanya. Winter (1998), p. 57.

²⁸⁰ *Del Magnetismo Animal*, Barcelona, 1845, p. 3 del pròleg.

²⁸¹ Alphonse Teste, *Manual practico de Magnetismo Animal*, Barcelona, 1845, p. 239, nota.

²⁸² *Ibidem*, p. 338, nota.

²⁸³ Podria tractar-se de Fèlix Janer? Difícil de saber, però hi ha algun indici que permet pensar-ho. Janer era aleshores catedràtic del Col·legi de Medicina i Cirurgia. Cubí i Janer es coneixien, fins i tot en la mateixa edició del *Sistema* (1a ed., p. 299, nota) Cubí agraeix a Janer que li deixés consultar la memòria que Janer havia presentat davant l'Acadèmia de Ciències Naturals de Madrid el mes de març de 1840. (La memòria portava per títol: *Memòria en que se manifiesta que el principio de la filosofia moderna no data desde Descartes, como pretenden muchos especialmente entre los franceses, sino de un filosofo espanol muy anterior, de quien el mismo Descartes tomó varias cosas*. Veure Josep Ma. Calvet i Camarasa, Josep Corbella, *Diccionari de metge catalans*, Barcelona, vol. I, p. 85. El fet és que Janer era un catedràtic amb prestigi, que coneixia a Cubí, que s'havia interessat pel mesmerisme en el passat i que, a més, estava introduint l'homeopatia a Barcelona durant aquells mateixos anys. Tots aquests fets ens porten a pensar en la possibilitat que la persona a qui es referia Cubí fos Janer.

El contingut de la memòria de Pascual no és tan interessant com la persona de Cruxent, però ens detindrem un moment en analitzar-la. La memòria consta de dues pàgines en les que Pascual posa en dubte l'existència del fluid magnètic, però no qüestiona els fenòmens que es produïen a les sessions magnètiques. Per a Pascual, l'origen dels fenòmens que experimentaven les persones que se sotmetien a les sessions eren:

“(...) el resultado de una modificación temporal y fugaz del organismo debida a la común facilidad con que se ensalta el sistema nervioso (...) de todos los que han entrado en conciencia que les va a suceder alguna cosa nueva o inédita [sic]”²⁸⁴

Malgrat que Cruxent i Pascual tenien aproximadament la mateixa edat i que tots dos havien nascut a Mataró, les seves trajectòries vitals i professionals eren prou diferents. Cruxent va haver de marxar a Amèrica per motius polítics. Convençut liberal i constitucionalista, l'any 1827 va haver-se d'exiliar a Puerto Rico perquè a Espanya no podia exercir la medicina ja que havia estat declarat 'impurificat'. A Puerto Rico sí que va rebre permís per exercir la medicina i la cirurgia. A les colònies espanyoles d'Amèrica, Cruxent va entrar en contacte amb la frenologia, el magnetisme animal i l'homeopatia. L'any 1840 va marxar a Cuba on va escriure sobre frenologia i mesmerisme al diari *El Redactor* i al *Diario de la Marina de la Habana* i dos anys després va adoptar l'homeopatia com a sistema terapèutic. L'any 1844 va viatjar a París per aprofundir en el seus coneixements d'homeopatia, es relacionà amb els cercles de frenòlegs i magnetitzadors i ingressà a dues societats homeopàtiques.²⁸⁵ Es molt probable que abans o després de la seva estada a París fos quan passés per Barcelona. La figura de Cruxent es molt interessant i està pràcticament sense estudiar; en ell -com en Cubí i en Pers- trobem formant part d'un mateix programa social la suma de la ideologia liberal i la pràctica de les noves medicines.

On són els metges? El 'silenci públic' de la classe mèdica

Com hem dit anteriorment, l'únic testimoni públic que ens ha arribat de la intervenció d'un metge en la polèmica sobre el magnetisme animal és la memòria presentada per Joaquim Pascual a l'Acadèmia de Medicina. Tampoc tenim cap testimoni que ens indiqui quins eren els motius i les raons dels metges catalans per no

---

²⁸⁴ Joaquim Pascual, “Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos”. Memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia el 26 de novembre de 1844.

²⁸⁵ Josep Ma. Calvet i Camarasa, Josep Corbella, *Diccionari de metges catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981, vol. I, pp. 159-160.

pronunciar-se públicament sobre un tema que els afectava tan directament. Si durant la polèmica sobre la frenologia de l'any 1842 la presència dels metges no era excessiva, en el cas de la polèmica de 1845 sobre el magnetisme animal va ser pràcticament inexistent. De fet, el silenci dels metges va ser tan clamorós que fins i tot des de les pàgines d'*El Barcelonés* un dels seus redactors exhortava el Col·legi de Medicina de la ciutat que es pronunciés i dictaminés sobre la veracitat o falsedat dels fenòmens magnètics:²⁸⁶

“(...) porqué cuanto diga el colegio de esta capital, que quizás existe a su entender de nombre porqué veo que no toma parte en esta cuestión (...)”²⁸⁷

I en un altre moment contestant a Cubí:

“Si el Colegio de Medicina y las autoridades, Sr. Cubí, cumplieren como mandan las leyes, que no están derogadas, Sr. Cubí, no iría V. por los pueblos introduciendo una creencia que esta en pugna con la sana moral.”²⁸⁸

El silenci dels metges catalans no tan sols es demostra en l'absència de cap article de premsa publicat per un metge durant la polèmica de la primavera de 1845, sinó que també s'estén a l'absència de llibres. Ni tant sols durant el període més àlgid de la polèmica, cap metge català –excepte Monlau– va publicar cap llibre ni a favor ni en contra del magnetisme animal. També és prou significatiu que l'única traducció que tenim de textos de mesmerisme feta per un metge es publicués sota pseudònim. Ens referim al llibret publicat per Pere Felip Monlau amb el títol *Del Magnetismo Animal*, que com hem dit anteriorment es tracta d'un recull d'articles de Léon L. Rostan.²⁸⁹

El llibret es va publicar el 15 de gener de 1845 a la ciutat de València i va precedir d'una “Advertencia” escrita pel traductor. El nom del traductor no apareix enlloc del llibre i signa amb el pseudònim “M** (Dr. en medicina y cirugía)”. Sabem que l'autor de la traducció és Pere Felip Monlau perquè així consta en la relació de les obres que el seu fill Josep va escriure després de la seva mort.²⁹⁰ La publicació d'aquest llibret ha estat passada per alt pels historiadors que s'han apropiat a la figura de Monlau i a la seva obra. Estem convençuts que aquest llibret i les circumstàncies al voltant de la

---

²⁸⁶ Es tractava d'Esteve Paluzie de qui mes endavant es parla amb profunditat.

²⁸⁷ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845.

²⁸⁸ *Ibidem*.

²⁸⁹ Léon L. Rostan, *Del Magnetismo Animal*, València, 1845.

²⁹⁰ Josep Monlau, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Ilmo. Sr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, 1858, p.41. La mateixa dada apareix al diccionari d'Elías de Molins. Veure Antonio Elías de Molins, *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, New York, Georg Olms Verlag, 1972, p. 209 (1a edició: 1889-1895).

seva publicació són claus per entendre la posició del mateix Monlau i de gran part de la classe mèdica vers el magnetisme animal.

Un dels punts a destacar del llibret traduït per Monlau és tant l'ús del pseudònim com el pseudònim utilitzat. Sobta que d'una banda Monlau opti per 'amagar-se' i alhora usi un pseudònim que dóna prou pistes per a què se'l reconegui. Un altre aspecte interessant és que el pseudònim deixa molt clar l'autoritat de qui fa la traducció: no és qualsevol, és un doctor en medicina i cirurgia. Aquest fet s'explica per la voluntat de Monlau –i també de Rostan- de deixar ben clar que el magnetisme animal havia de ser estudiat només pels metges i, per tant, no havia d'haver-hi espai per als 'xarlatans'. De fet, Rostan anava més enllà i exigia que el magnetisme animal havia de ser estudiat i exercit per metges i per "personas sanas". La posició de Monlau era molt similar:

"(...) es menester que sea [el magnetizador] sensible: que no esté debilitado por el abuso de los placeres; que no sea afectado en el vestir; que no lleve esencias, ni aguas de olor. Conviene también que haya entrado en la virilidad, y que sepa tomar oportunamente ora el tono imponente, ora el afectuoso."²⁹¹

Com veurem amb més detall quan estudiem la polèmica a la premsa de la primavera de 1845, a Barcelona, a l'igual que succeïa a Gran Bretanya, la pràctica del mesmerisme es va convertir en objecte de disputa entre els membres de les elits i els conferenciants itinerants.

Però si els metges, i entre ells Monlau, es reclamaven com els únics possibles estudiosos del magnetisme animal, per què no van participar en la polèmica? En el cas concret de Monlau, el seu silenci es podria atribuir a la por a una segona acció repressiva del poder polític. Però com argumentem tot seguit, ni la situació política del país ni la por a una possible coerció de l'Església, que no es va donar fins el 1847 i només en la persona de Cubí, expliquen amb prou satisfacció per què Monlau i els altres metges catalans no van voler aparèixer davant de l'opinió pública com a persones interessades en els fenòmens magnètics. Analitzem una mica més en detall el cas de Monlau.

Entre 1844 i 1846, la situació personal de Monlau era bastant delicada. Considerat un 'revolucionari' pel poder polític després dels fets de la *Jamància*, va ser depurat de la seva càtedra d'Història i Literatura de la Universitat de Barcelona i va ser

---

²⁹¹ Léon Rostan, *Del Magnetismo Animal*, València, 1845, p. 39, nota del traductor.

destinat a València a exercir com a metge militar.²⁹² Monlau era, almenys fins a la depuració de 1844, un dels membres més actius de la comunitat mèdica catalana. La seva formació era l'habitual entre els metges de la seva generació: va passar per les aules de la RACNA, per les escoles de la Junta de Comerç i finalment va cursar estudis de medicina i cirurgia al Reial Col·legi de Medicina. De seguida va ingressar al cos de Sanitat Militar, del qual va formar-ne part des de 1833 fins 1848. A part d'interessar-se pel magnetisme animal, tenim algun indici que ens porta a pensar que Monlau també es va interessar per la frenologia i les seves possibles aplicacions terapèutiques. L'any 1840 Monlau va traduir la *Mémoire pour l'établissement d'un hôpital d'aliénés* del metge alienista i destacat frenòleg francès Alexandre Brierre de Boismont quatre anys després de la seva publicació.²⁹³

L'interès i els coneixements de Monlau en referència al tracte dels alienats deuria ser prou reconegut com perquè el farmacèutic Josep Oriol i Ronquillo –en aquell moment conseller de l'Ajuntament de Barcelona– l'anomenés metge i director de l'Hospital General de Barcelona el 31 d'octubre de 1843.²⁹⁴ Un mes després, el 30 de novembre, va ser cessat del càrrec pel nou poder polític. Mentre Monlau ocupà el càrrec va considerar els interns com a 'malalts': van ser alliberats de les cadenes i es van suprimir els mètodes de coacció violenta. Era la primera vegada que això succeïa al nostre país.²⁹⁵ Malgrat l'escassetat d'estudis sobre Monlau i la poca informació que ens

---

²⁹² Monlau va ser destituït de la seva càtedra el 8 de maig de 1844. Veure Dídac Parellada i Feliu, Francesc Buqueras i Bach, "L'obra psiquiàtrica de Pere Felip Monlau i Roca", *Gimbernat*, 13 (1990): 181-191.

²⁹³ Alexandre Brierre de Boismont, *Mémoire pour l'établissement d'un hôpital d'aliénés*, París, 1836. Traducció al castellà per P.F. Monlau l'any 1840.

Alexandre Jacques Français Brierre de Boismont (1798-1881). Metge francès alienista, fou uns dels primers en estudiar les al·lucinacions. Influït per la frenologia i el mesmerisme, publicà diversos escrits sobre el tracte dels alienats, els fenòmens magnètics i altres. Fou soci fundador de la *Société Phrenologie* de París. Les seves obres són nombroses, però tenen en comú l'interès per la medicina legal, el tracte dels alienats i les malalties mentals. També s'interessà per l'estudi dels fenòmens magnètics i l'any 1845 publicà *Des hallucinations ou Histoire raisonnée des apparitions, des visions, des songes, de l'extase, du magnétisme et du somnambulisme*, París, 1845.

²⁹⁴ Josep Monlau, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Ilmo. Sr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, 1858, p. 8.

²⁹⁵ Així ho relata Elías de Molins, que cita a la seva vegada la necrològica de Monlau escrita per Carles Ronquillo –fill de Josep Oriol i Ronquillo:

"Este nombramiento es un hermoso preludio de la historia de la medicina mental en nuestra patria y es una gloria científica y humanitaria de aquellas que pueden heredarse. Nosotros la heredaremos porque quien dio por vez primera médico a los locos de nuestro Hospital fue el padre del Autor de estas líneas. Durante el prolongado bombardeo que sufrió Barcelona en 1843, el concejal D. José Oriol Ronquillo era Administrador único del Hospital de Santa Cruz por haberse ausentado los demás. A pesar de los múltiples cargos, grandes reformas llevo a cabo, y entre ellas descuella la separación y traslación de los éxpositos a lugar más sano. Un día visitando el departamento de locas, con asombro y horror vio mujeres desnudas revolcándose en sus propios excrementos y sujetas con cadenas. Manda venir al médico y se le

donen les dades abans presentades, creiem que no es agosarat assegurar que Monlau estava força influït per les teories frenològiques.²⁹⁶

Com ja hem comentat en el capítol anterior, Monlau i molts membres de la seva generació –Mata, Ribot i altres- van ser uns actius partidaris del liberalisme progressista i defensaren les seves posicions des de diferents publicacions. Monlau formà part de la redacció d'*El Vapor* (1833-1836) i fou un dels fundadors del diari *El Constitucional*. Amb aquest perfil polític és evident que els sectors conservadors que van assolir el poder polític a partir de 1844 no el veien amb bons ulls. De totes maneres, no creiem que l'ús del pseudònim per part de Monlau tingués el seu origen en una por a una segona repressió; entre altres coses, perquè el poder polític no va regular la pràctica del magnetisme animal fins al mes de juny de 1846, a través d'una normativa de la Junta Suprema de Sanidad. El que sí sembla cert és que Monlau no volia veure's relacionat amb una pràctica a la qual ell si era favorable però que resultava sospitosa.²⁹⁷ Per què sospitosa? L'estudi de la polèmica a la premsa durant la primavera de 1845 aclarirà la qüestió.

La polèmica a la premsa : primavera de 1845

L'any 1845 continuava desplegant-se a Espanya un sistema polític conservador i fortament repressiu. El context no era del tot propici per a la introducció de noves idees i pràctiques i la censura actuava sovint sobre la premsa. Segons J. M. López Piñero, la

---

contesta que no hay médico sinó *cuando estan enfermas* [sic]. Preso el Administrador de una santa indignación y si como estuviese escrito que las radicales reformas frenopáticas debían realizarse durante los huracanes revolucionarios, D. José Oriol Ronquillo, al son de los atronadores proyectiles que cruzaban el espacio manda quitar las cadenas de los locos e incontinenti [sic] para médico les nombra al Dr. Monlau, traductor de un trabajo de Brierre de Boismont.

Monlau aceptó gozoso el nombramiento a pesar de su modesta dotación, y en su mente vagaban grandiosos proyectos y reformas para cuando la ciudad recobrara su estado normal. ¡Pero ay! Bien pronto los expósitos volverían a buscar la muerte en los bajos del Hospital, los locos se quedarían otra vez sin médico, quizás volverían a ser encadenados y el látigo sería el soberano regularizador, mientras que el Administrador recibiría la recompensa buscando refugio en tierra africana, y el primer médico de locos vagaría confinado de una a otra provincia de España.” Veure Elías de Molins (1972), p. 204, nota.

²⁹⁶ La principal referència l'hem trobat a la biografia de Cubí que va escriure Miguel Arañó en la qual s'afirma que Monlau havia adoptat la nomenclatura frenològica en “su higiene”. Veure Miguel Arañó, *Biografía de D. Mariano Cubí y Soler*, Barcelona, 1876, p.16. Algunes fonts secundaries afirmen amb més contundència aquesta relació, però sense aportar proves. Veure l'entrada Monlau del *Diccionario biográfico*, Barcelona, Alberti Editor, 1969, vol. III, p. 215.

²⁹⁷ “(...) el magnetismo animal es ALGO [sic] que vale la pena de ser estudiado experimentalmente, con suma detención, y con la mas absoluta imparcialidad.”, p.vi. Monlau també reconeix “haber leido demasiado, y he visto muy poco”. Per últim, la intenció de Monlau era divulgativa. La traducció estava adreçada a tots que aquells que no tenen idea de mesmerisme, a aquells que estaven confosos i a “muchos facultativos del arte de curar, particularmente los que residen en los pueblos distantes de las capitales.”, V. Totes les cites provenen de l'”ADVERTENCIA”. *Del Magnetismo Animal*, València, 1845.

situació política no permetia que els metges espanyols es mostressin públicament a favor de noves pràctiques que desafiaven les tradicionals:

“Durante la década moderada (1844-1854) y los once años de gobierno alternativos de Narváez y la Unión Liberal (1857-1868), los médicos españoles no pudieron defender libremente, al menos de forma pública, algunos planteamientos enfrentados de modo radical con los presupuestos tradicionales.”²⁹⁸

No sabem si López Piñero inclou en els “planteamientos enfrentados de modo radical con los presupuestos tradicionales” el magnetisme animal i la frenologia. Més enllà del significat del text de López Piñero, hi ha cinc raons que ens fan pensar que l'argument polític no explica del tot bé el silenci públic que els metges barcelonins van mantenir durant la ‘controvèrsia magnètica’:

1.- No tenim constància que es produís cap intervenció directa ni indirecta del poder polític a Barcelona durant el període més àlgid de la controvèrsia (tardor de 1844-primavera de 1845). Ni tan sols quan Esteve Paluzie des de les pàgines d'*El Barcelonés* reclamava la intervenció de les autoritats civils i eclesiàstiques per a què es prohibís la pràctica del magnetisme animal a la ciutat.

2.- Quan el poder polític finalment va intervenir mitjançant la publicació d'un decret de la Junta Suprema de Sanidad del Reino (17 de juny de 1846), la polèmica a la premsa barcelonina ja feia més d'un any que s'havia acabat.²⁹⁹ La intervenció de la Junta Suprema de Sanidad tenia com a objectiu regular la pràctica del magnetisme animal, no prohibir-la; més concretament, reservava exclusivament l'ús del magnetisme animal als professionals de la medicina.³⁰⁰ Al nostre entendre aquest fet demostra que el poder polític no percebia les pràctiques magnètiques *per se* com a perilloses per a l'ordre social.

3.- A diferència del que va succeir a Barcelona, alguns metges de Tarragona i Reus sí que es van pronunciar públicament a favor del magnetisme animal; fins i tot, mitjançant

---

²⁹⁸ José M. López Piñero, “Las ciencias médicas en la España del siglo XIX”, José M. López Piñero (ed.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Madrid, 1992, Marcial Pons, p. 219.

²⁹⁹ El text del decret es va publicar als principals diaris espanyols. Nosaltres l'hem extret del *Diario de Barcelona*, 26 de juny de 1846. El contingut del decret era un primer intent de regular la pràctica de la professió a l'espera de l'aprovació d'un projecte que havia de regular amb més profunditat i detall l'exercici de la medicina. El decret a que ens referim consta de tretze regles en les quals es tracta de regular, apart del mesmerisme, següents aspectes de la professió: la competitivitat entre metges; la prescripció i administració de medicaments; la venda de remeis secrets; l'obligació d'usar el castellà o llatí en els receptes; la relació entre els metges i les autoritats sanitàries i l'homologació de títols amb l'objectiu de realitzar un cens de la professió.

³⁰⁰ La regla 3a es la que regulava l'ús del mesmerisme:

“3ª. Sólo a los profesores es lícito, según sus respectivos títulos, hacer el uso oportuno del magnetismo animal.”

la publicació d'una carta de defensa de la frenologia i el magnetisme animal a un diari de Barcelona.

4.- Durant la polèmica que es desenvolupà a la premsa de Barcelona, diaris de diferents tendències polítiques van adoptar una postura comú: rebutjar la pràctica del magnetisme animal, acusant els magnetitzadors de farsants i xarlatans.

5.- Durant la polèmica sobre la frenologia, l'absència del metges ja fou remarcable, mentre que la situació política era més favorable.

L'anàlisi de la polèmica ens permetrà veure que els motius dels metges per a no participar públicament en la controvèrsia tenien més a veure amb el fet que el magnetisme animal suposava un desafiament a la seva autoritat -i, per tant, un perill per a la professió- que no pas amb la situació política que es vivia a Catalunya.

La polèmica es va estendre gairebé durant dos mesos i mig –des de l'11 d'abril fins al 24 de juny- i tingué com a escenari principal el diari *El Barcelonés*, encara que també van intervenir *El Fomento* i la revista *El Genio*. En total van aparèixer publicats 43 textos -entre articles, cartes, avisos i anuncis. Els principals actors de la polèmica van ser, d'una banda els magnetitzadors: Maria Cubí i tres magnetitzadors més que signaven amb pseudònim; i de l'altra banda: l'editor Esteve Paluzie i Cantalozella (1806-1873)³⁰¹ i el jove estudiant de medicina Miquel Eugeni de Caimaris (1826-1863).³⁰² El fet que la polèmica es concentrés en el diari *El Barcelonés* ens proporciona claus per entendre que era el que realment s'hi estava dirimint. El diari fou fundat per Esteve Paluzie i en la seva primera etapa va intentar mantenir una neutralitat política per tal de no tenir problemes amb la censura, però poc a poc i a partir de 1846 va anar explicitant les seves creences polítiques que acabarien identificant-se amb les del partit progressista; però des de l'inici era un diari liberal progressista.³⁰³ En canvi, els sectors moderats tenien en el diari *El Fomento* i la revista *El Genio* els seus òrgans d'expressió. A diferència del

---

³⁰¹ Esteve Paluzie i Cantalozella (1806-1873). Mestre, escriptor i editor valencià, s'establí a Barcelona el 1840. Fundà un col·legi a Barcelona que tingué gran prestigi a causa de la modernitat dels seus mètodes pedagògics. D'ideari liberal, funda el diari *El Pregonero*, que hauria de convertir-se en *El Barcelonés*. Posteriorment abandonà l'ensenyament per dedicar-se a l'edició de llibres.

³⁰² Miquel Eugeni de Caimaris (1826-1863). Metge i escriptor, fou ajudant de Piferrer quan aquest treballava en els volums relatius a Catalunya de l'obra *Recuerdos y bellezas de España* (1841 i 1848). Va ser un dels primers menorquins adherits culturalment a la Renaixença. Josep M. Calbet, Jacint Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981, vol. I, p. 104.

³⁰³ *El Barcelonés* va néixer l'octubre de 1844 amb el nom d'*El Pregonero*, però va haver de canviar el nom per problemes amb la censura primer pel d'*El Avisador Barcelones* i finalment pel d'*El Barcelonés*. *El Barcelonés* (sota els seus diferents noms) es va publicar entre l'1 de gener de 1844 i el 30 d'abril de 1856. El seu primer director fou Manuel Sauri, ex-regidor de l'Ajuntament de Barcelona en l'etapa

que va succeir durant la polèmica sobre la frenologia de 1842 i 1843, durant la polèmica de la primavera de 1845 no trobem grans diferències entre les posicions defensades per les diferents publicacions: totes, en major o menor mesura, van atacar i condemnar la realització de pràctiques magnètiques a la ciutat.

La posició d'*El Barcelonés* va ser durant tota la polèmica molt dura amb el magnetitzadors. De fet, en algun moment va arribar a considerar la discussió com una “lucha” o “guerra” contra el fanatisme, el frau i la xarlataneria. El mateix Esteve Paluzie reclamava des de les pàgines del diari la intervenció del poder polític:

“El mayor escándalo señor articulista, es el que en esta capital se tolere el magnetizar, tanto por ser cosa contraria a las creencias de nuestra santa religión, y que deberían haber tomado parte ya las autoridades que corresponda; como por atacar la ilustración del siglo que vivimos y que tanto cacareamos.”³⁰⁴

Però Paluzie no es limitava a demanar la intervenció del poder, sinó que la seva màxima reivindicació era la intervenció del Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona:

“Si el Colegio de Medicina y las autoridades, Sr. Cubí, cumplieren como mandan las leyes, que no están derogadas, Sr. Cubí, no iría V. por los pueblos introduciendo una creencia que esta en pugna con la sana moral.”³⁰⁵

Per què Paluzie reclamava amb tanta insistència la intervenció del poder mèdic? Deixem que ens ho expliqui ell mateix en un llarg article-carta que dirigeix a un magnetitzador que signava amb les inicials “A.M.V.”:

“V. supone que niego la existencia del magnetismo, y verdaderamente no he dicho tal: niego los fenómenos que cuentan, hasta que el colegio de medicina de esta ciudad, que incesantemente se desvela para aclarar las dudas que puede haber en cuantas cuestiones se suscitan de esta naturaleza, haya asegurado la certitud; pues una corporación tan respetable y que tanto trabaja para alivio de la humanidad, es de presumir que nos dirá la realidad de lo que haya en esta materia; en lo que diga le daré crédito, mayormente cuando sus individuos no son tan ignorantes que no sepan si en el estado de sonambulismo en que pone el magnetizador al magnetizado, éste al recetar para la curación de los dolientes que le piden remedio para sus males, puede hacerlo por las reglas del arte, y si producirán los efectos que los enfermos esperen.(...) Si real y efectivamente fueren ciertos los efectos de la magnetización, recibiría un golpe mortal la medicina; golpe que destruiría cuanto se ha trabajado en beneficio de la humanidad, porque un magnetizador y un sonámbulo curarían cuantas enfermedades se les consultaran, sin más estudio que haber aprendido a magnetizar. Además, la sociedad se trastornaría, por la revolución de ideas que causarían la certitud de sus efectos: revolución que trastornaría la moral en el extremos que ninguna mujer podría liberarse de las pesquisas del libertino que la hubiese acechado para satisfacer su pasión brutal; pues sabiendo éste magnetizar, fácil le sería ponerla al estado de sonambulismo, para gozar a mansalva lo que las

---

progressista. Veure 200 anys de premsa diària a Catalunya. 1792-1992, Fundació Caixa de Catalunya, Barcelona, 1992, p. 104.

³⁰⁴ *El Barcelonés*, 14 d'abril de 1845.

³⁰⁵ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

leyes prohíben y castigan en los perpetradores de tan horrendo crimen.(...) Queda de V. quien aguarda la resolución del colegio de medicina sobre esta cuestión, y que contestará a cuantos artículos tenga a bien dirigirle.”³⁰⁶

Des del moment en que el mesmerisme podia ser practicat per tothom, l'autoritat del metge quedava qüestionada ja que qualsevol podia exercir la seva funció de 'sanador'. Els magnetitzadors s'havien convertit en els enemics d'una classe mèdica que vetllava per mantenir el seu status professional i, per tant, social. La reacció dels metges catalans va ser homologable a la d'altres col·legues europeus. Al llarg de la dècada dels quaranta i dels cinquanta la classe mèdica europea i nord-americana va començar a rebutjar amb més força totes aquelles pràctiques que desacreditaven la professió, és a dir, totes aquelles que estaven fora del seu control i especialment aquelles la pràctica de les quals era excessivament assequible a tothom:

“Thus the 1840s and 1850s saw mounting agitation among medical practitioners to allow them to control not only admission to their ranks but also to ban any practice felt to discredit them as, they hoped, a coming profession. Thus, the pressure increased to define heresies and to hunt out, brand, and ostracize heretics.(...) This pressure enjoyed no direct success. But, in general, one crucial criterion for rejecting many practice or medication as heretical was it seemed easy to uninitiated to learn or administer -or, worse, that its adherents even proclaimed this.”³⁰⁷

Així, la pràctica del mesmerisme, com a pràctica emergent que era, s'havia convertit en objecte de disputa entre els professionals de la medicina, que reclamaven per a ells l'estudi i difusió del nou coneixement, i els conferenciants itinerants -com Cubí- que reclamaven el seu dret a estudiar-la i ensenyar-la arreu del país. Per tant, la qüestió que implícitament s'estava debatent era a qui pertanyia la *nova ciència*. La disputa en alguns moments va mostrar clarament el seu caràcter de 'lluïta' i alguns dels atacs que van rebre els metges regulars tenien, fins i tot, un caire de reivindicació de classe:

“Se quedaría V. con tanta boca abierta si le hablase de la influencia que ejerce el magnetismo animal como agente terapéutico en todo género de enfermedades...si señor, en todo género de enfermedades; y si los hombres no fuesen tan ignorantes ya no nos atropellarían por esas calles los coches de los médicos, y el colegio de medicina estaría ya cerrado; pues valiéndonos del magnetismo animal nos bastan herbolarios y farmacéuticos, porque el magnetizado descubre la enfermedad y da el remedio.”³⁰⁸

³⁰⁶ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845. El subratllat es meu.

³⁰⁷ Logie Barrow, “Why were most medical heretics at their most confident around the 1840s? (The other side of mid-Victorian medicine)”, a *British Medicine in an Age of Reform*, Roger French & Andrew Wear (eds.), Routledge, 1991: 165-185, p. 174.

³⁰⁸ *El Barcelonés*, 19 d'abril de 1845. Article signat per “Andres Magnantifrendog” i es la resposta a un article publicat per Esteve Paluzie. El subratllat és meu.

El punt de partida de la polèmica va ser la publicació l'11 d'abril d'un anunci signat per Esteve Paluzie a *El Barcelonés*. L'anunci oferia una recompensa de 2000 reals a qualsevol magnetitzador que aconseguís magnetitzar-lo.³⁰⁹ Evidentment, l'objectiu de Paluzie era mostrar el frau que hi havia darrera de les activitats dels magnetitzadors:

“[y] arrancarles la máscara con que van encubiertos, con el fin de que el público conozca a esos impostores que sólo aspiran enriquecerse a costa de la credibilidad de los infelices incautos que creen en sus charlatanerías.”³¹⁰

Dos dies després, el mateix diari es posicionava públicament i anunciava la disposició d'un dels redactors a ser sotmès a la pràctica magnètica:

“Para nosotros es indudable que el magnetismo existe, pero albergamos la duda de que produzca los sorprendentes efectos que se le suponen. Deseosos de convencernos prácticamente y de abandonar la neutralidad que hasta el día hemos observado, para poder hablar con propiedad, empero si faltar nunca a nuestra peculiar cordura, uno de nuestros colaboradores va incesantemente a ser magnetizado y también presenciar el magnetizar.”³¹¹

A la mateixa pàgina en què es publicava l'anterior comentari, apareixien publicades dues cartes més de dos magnetitzadors signades amb pseudònim.³¹² L'ús de pseudònim per part dels partidaris del magnetisme animal va ser habitual al llarg de la polèmica. En canvi, els seus detractors mai van usar pseudònim. L'única excepció va ser Marià Cubí. La primera carta que va publicar Cubí sí que va aparèixer amb pseudònim, però un dia després va aparèixer publicat l'article resposta de Paluzie en el qual indirectament desvetllava la identitat de Cubí. No sabem si Cubí hauria continuat signant amb pseudònim si Paluzie no l'hagués descobert. De totes formes, a partir d'aleshores totes les cartes i articles publicats per Cubí van aparèixer signats. El que sembla prou clar és que el mesmerisme, en major mesura que la frenologia, era una pràctica incòmoda per a tots aquells que d'una manera o altra s'hi relacionaven.

La segona quinzena del mes de maig de 1845, Cubí es trobava a Igualada. El motiu de l'estada era fer una visita a la seva mare, però no es va poder estar de fer tres sessions de magnetisme animal. El motiu de fer-ne tres no era tant el nombrós públic

---

³⁰⁹ L'anunci estava signat per les inicials “E.P.C.”. *El Barcelonés*, 11 d'abril de 1845.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ *El Barcelonés*, 13 d'abril de 1845. Sobre la identitat de qui es va deixar magnetitzar, sabem per articles posteriors de la polèmica que va ser Miquel Eugeni de Caimaris, jove estudiant de medicina i ajudant de Piferrer.

interessat en el magnetisme animal, sinó que Cubí aquesta vegada va optar per separar les diferents audiències.³¹³ Així, va optar per fer tres sessions diferents: la primera adreçada als membres de la Societat Frenològica local; la segona per als metges i facultatius de la ciutat; i la tercera, dirigida al clergat. No sabem per què Cubí va optar per separar els diferents públics, però és molt possible que tingués molt present que les qüestions a debatre serien diferents segons les audiències, així com la recepció que podria tenir el magnetisme animal.

Durant la primera sessió, Cubí va magnetitzar a una noia jove, a la seva cosina i a la seva neboda i els fenòmens observats van ser sordesa, insensibilitat física de diversos membres i transposició de sentits.³¹⁴ La segona sessió es va realitzar davant els metges i farmacèutics d'Igualada. L'aspecte que més va interessar els facultatius va ser la possibilitat que mitjançant el mesmerisme s'assolís la insensibilitat física i, sobretot, determinar fins a quin punt el subjecte magnetitzat realment no sentia dolor. Els metges assistents no van dubtar a sotmetre el subjecte magnetitzat a les més variades proves per tal de comprovar el grau d'insensibilitat: "A una pobre la martirizaron los brazos a pellizcos para asegurarse de que no tenia sensación física."³¹⁵ Per últim, la tercera sessió va tenir com a públic el clergat. Aquesta última sessió no va resultar tan exitosa com les anteriors, ja que no es va produir acord ni tan sols en quines eren les qüestions controvertides. Segons Cubí, els clergues "querían entrar en cuestiones psicológicas" mentre que el frenòleg "quería presentar hechos". No hi havia cap possibilitat d'acord entre el plantejament de Cubí, de caràcter empiricista, i els plantejaments dels clergues, formats tots ells dins de la tradició de la filosofia moral o en l'escolàstica més conservadora.

Quan les notícies sobre les sessions d'Igualada van arribar a Barcelona, *El Barcelonés* no va dubtar a pujar el to de la polèmica. El 2 de juny, Miquel Eugeni de Caimaris –aleshores un jove estudiant de medicina de 19 anys- va publicar un article en què posava en qüestió la realitat dels fenòmens magnètics que s'havien produït a Igualada i acusava Cubí i tots el magnetitzadors de deixar-se enganyar. De fet, en la segona part de l'article desvetllava com ell mateix va enganyar en una sessió Cubí. La

---

³¹² El pseudònim de la primera carta és "Un Magnetizador enemigo de los dicterios" i la segona ve signada per les inicials "A.M.V."

³¹³ *El Fomento*, 27 de maig de 1845.

³¹⁴ En aquesta ocasió la seva cosina va "veure" per la punta dels dits els objectes que tenia al voltant. *Ibidem*.

³¹⁵ *Ibidem*.

sessió en què suposadament Caimaris va ser magnetitzat es va fer davant d'un nombrós públic el 21 d'abril a Barcelona.³¹⁶ L'estratègia que la redacció de *El Barcelonés* va seguir va consistir en fer fingir a Caimaris tots els fenòmens que Cubí volia produir:

“Fingí las parálisis parciales, la insensibilidad física del brazo derecho, en cuya mano se me aplicó una ascua, sin dar el menor señal de dolor. (...) Improvisé sobre un pie dado, unos malísimos versos,³¹⁷ y que no obstante fui sumamente aplaudido, por todos los padres y neófitos de la religión magnética que deseaba traerme a su bando.”³¹⁸

La resposta de Cubí va aparèixer publicada a *El Barcelonés* el 10 de juny. Cubí admetia que tots els presents van ser enganyats per Caimaris, però afirma que se n'havia adonat de l'engany mentre es realitzava la sessió gràcies a l'examen craneoscòpic que va fer a Caimaris mentre suposadament estava sota els efectes del magnetisme animal:

“El gran desarrollo de las partes laterales de la cabeza del Sr. Caimaris no solo le hacen capaz de haber fingido el sonambulismo, como el asegura, hasta sufrir martirio, sino de hallar gusto en el martirio con [...] de fingirlo bien. Y conociendo yo esta verdad propuse que el experimento del quemamiento fuese algo considerable, sin producir, sin embargo, ulteriores malos resultados.”³¹⁹

L'article deixa prou clara la dura actitud dels redactors de *El Barcelonés* vers el magnetisme animal. L'objectiu de la redacció era denunciar el frau des d'una posició científica basada en els fets -“único terreno en que quieren combatir los magnetistas”- i no va dubtar en fer servir l'estratègia de fer simular a Caimaris els suposats efectes magnètics. Però el més interessant és que la denúncia de frau no estava dirigida cap als magnetitzadors, dels quals en cap moment es dubtava de la seva honestetat, sinó que anava dirigida vers els subjectes que eren magnetitzats. De fet, el que es qüestionava era la seva credibilitat com a testimonis, es a dir, com a ‘subjectes experimentals’. Com ja hem comentat anteriorment, les persones magnetitzades normalment pertanyien a les classes socials més desfavorides i això les feia sospitoses d'engany a ulls de les classes benestants: el seu testimoni no gaudia de la fiabilitat necessària.

Un segon motiu de controvèrsia respecte els experiments magnètics era la dificultat de reproduir-los. Fins i tot amb el mateix subjecte i en condicions òptimes no

---

³¹⁶ Malauradament no sabem ni el lloc en que es va realitzar la sessió ni la composició del públic assistent.

³¹⁷ Segons l'article de resposta de Cubí publicat el 10 de juny a *El Barcelonés*, una copia manuscrita dels versos estava guardada a la casa de Magí Pers i Ramona. I com a prova de la veracitat dels fets cita l'hora dels fets: “12 horas y 16 minutos” i la persona que li va dir a Caimaris el primer vers: “D.J.M. Grau”. A l'article també es reproduïen els versos. *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

³¹⁸ *El Barcelonés*, 2 de juny de 1845.

³¹⁹ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

sempre era possible tornar a produir els fenòmens magnètics desitjats. Tots aquells que practicaven el magnetisme animal –inclosos els metges- havien d'acceptar que no tenien sota control els experiments que portaven a terme. El fet que no es tingués control sobre el suposat agent causant de l'estat de somnambulisme -el fluid magnètic- qüestionava una de les principals afirmacions dels magnetitzadors: l'existència física del fluid. Aquest punt no va passar inadvertit a Caimaris:

“¿Si fuese el *magnetismo animal* [sic] un cuerpo físico que ejerciera su acción físicamente sobre el sistema nervioso (como suponen), no serían siempre iguales sus efectos? ¿Cómo es pues, que un día traslada a la punta de los dedos la acción del nervio óptico, y a la mañana siguiente es imposible, absolutamente imposible en la misma persona, el trasladarla, ni al mismo, ni al otro punto? ”³²⁰

Per a Caimaris aquests motius eren suficients per a desacreditar la pretensió que el magnetisme animal era una ciència. Com acabem de veure, les crítiques a la fiabilitat dels experiments magnètics se centraven en dos aspectes: d'una banda, la manca de credibilitat dels subjectes magnetitzats com a testimonis; d'altra banda, la dificultat de reproduir els experiments. Tots dos aspectes són complementaris, ja que posen de manifest la falta de control que tenien els magnetitzadors sobre els experiments. Si aquests aspectes que quedaven fora de control eren preocupants per als magnetitzadors que no eren metges, més ho havien de ser per a aquells magnetitzadors que eren metges. En aquest sentit, és comprensible el silenci públic dels metges: mentre no tinguessin un control absolut dels experiments, l'execució pública d'aquests els posava en evidència i, per tant, suposava una pèrdua de credibilitat professional.

Els cursos de Tarragona i Reus: la polèmica continua

La segona quinzena de maig, Cubí es trobava a Tarragona realitzant un curs de frenologia i magnetisme animal.³²¹ Després dels forts atacs que havia rebut des de les pàgines de la premsa barcelonina, quan Cubí va arribar a Tarragona es va trobar amb un ambient força hostil:

“(…) el célebre frenólogo y distinguido lingüista español, vino en una época a Tarragona, la más fatal para él y la más aciaga para la Frenología. Acababan de aparecer algunos artículos periodísticos, que después se respondieron, en que se atacaba su reputación como hombre de formalidad; habíanse escrito varias cartas a algunas personas influyentes de ésta capital en que se aseguraba ser la Frenología un engaño y el Sr. Cubí un farsante, y resonaban todavía en nuestros oídos, varias voces

³²⁰ *El Barcelonés*, 5 de juny de 1845.

³²¹ Concretament del 13 al 28 de maig.

vagas que se habían propalado, de que este caballero había tenido que huir vergonzosamente de Igualada con otras semejantes patrañas.”³²²

El principal testimoni que ens ha arribat del que va succeir a la ciutat durant l'estada de Cubí és una carta publicada a *El Fomento* el 7 de juny i signada per cinquanta-dues persones, totes elles tarragonines i entre les quals trobem sis professionals de la medicina: Josep Maria Pelegrí -farmacèutic de l'Hospital General de Tarragona-, Julián Álvarez -director de l'Hospital Militar de Tarragona- i quatre metges-cirurgians més.³²³ El contingut de la carta ens confirma que els signants eren els alumnes del curs de frenologia; per tant, la carta es tracta d'una de les habituals acreditacions que Cubí demanava als seus alumnes.³²⁴ Ara bé, sembla que aquesta vegada la iniciativa de publicar la carta era almenys compartida. El propòsit de la carta era “servir de respuesta a todos los que denigran la frenología y el magnetismo”. Segons els autors de la carta, entre els signants es trobaven “personas de todos los colores y matices políticos, de todas las profesiones y carreras, de todas opiniones e ideas”.³²⁵ Sense treure credibilitat a l'afirmació anterior, si examinem la llista de professions ens trobem majoritàriament amb professions desenvolupades habitualment per persones pertanyents a les classes mitjanes: quinze persones dedicades al comerç en general, onze professionals qualificats (metges, advocats i un agrimensor), sis funcionaris (mestres, militars i altres), cinc estudiants, dos artistes i un propietari. El fet que la llista sigui completa ens permet reafirmar el que ja havíem dit en el capítol primer: el públic

---

³²² *El Fomento*, 7 de juny de 1845.

³²³ La carta te data d'1 de juny i molt probablement va ser redactada per Josep Maria Pelegrí. La nostra hipòtesi es basa en que es el primer de la llista de noms i la llista no esta ordenada alfabèticament. La llista de signants es la següent:

“José Maria Pelegrí, farmacéutico. Joaquin Cortadellas, escribano de marina de la provincia de Tarragona. Sebastián Llusia, fabricante de papel. Francisco de P. Bessa, corredor real de cambios. Ramón Bonastra, comerciante. Pablo Dardet, del comercio. Ignacio Bas, del comercio. Julián Alvarez, director del hospital militar, Melchor Lloberas, comerciante. Federico Altes, cursante de filosofia. J.M.de Torres, abogado. Carlos Inglés, artista. José Francisco Catalá, médico-cirujano. Eduard Guasch, médico-cirujano. Eduardo Gasset, cursante de matemáticas. Carlos Gisbert y Sanchez. Ramón Peix, maestro de primera educación. Domingo Theilig, del comercio. Francisco Cabrer, del comercio. Francisco Barba, arquitecto. Agustín Felipe Però, cursante de fisica y química. Bartolome Laborda, artista. F.C. Costa, abogado. José Maria Angles, del comercio. Pablo Dalmases, comerciante. Magín Serra, empleado de correos. El coronel Antonio Manuel Garay. Daniel Planas, agente de negocios. Juan Prats, droguero. José Monrava, abogado. José Garrigo. Juan Tarroja y Monlleo. Francisco Viladot. Jaime Bru. Jaime Angles. Joaquin Benet. José Guasch, propietario. Bernardo Verderol y Roig. José Virgili. Andres Aleu. José Tomas. Joaquín Gomis, comerciante. Juan Musolas. Ramón Grau, teniente de infanteria. Jaime Caneti, estudiante. Luis Llausas, agrimensor. Eduardo de Martinez, comandante de milicias. Vicente Puchol, teniente de infanteria. Fedérico Llanso, médico-cirujano y José Torres, médico. Pedro Antonio Gatell, comerciante.” *El Fomento*, 7 de juny de 1845.

³²⁴ Sembla que en aquest cas van signar tots els alumnes: “Nosotros los infrascritos componemos la clase de Frenologia que el Sr.Cubí ha tenido en Tarragona.” *Ibidem*.

assistent als cursos de frenologia i magnetisme animal estava format majoritàriament per professionals i persones de les classe mitjanes.

Abans de començar el curs a Tarragona, Cubí va pronunciar dos discursos al teatre de la ciutat. Aquests discursos van capgirar totalment l'opinió del públic assistent i dies després l'ambient d'hostilitat s'havia convertit en una gran expectació:

“Un sentimiento del todo nuevo, del todo diferente, se apoderó de nuestros ánimos respecto al Sr. Cubí y su ciencia.”³²⁶

Des d'aquest moment, l'èxit acompanyà Cubí al llarg de la seva estada a Tarragona i l'activitat que desenvolupà va ser frenètica: cada dia va examinar de trenta a quaranta caps i cada matí magnetitzava davant d'un públic que oscil·lava entre quinze i vint persones.³²⁷ Si donem crèdit a aquestes xifres, i no tenim motius per fer el contrari, podem fer-nos una idea molt clara de la gran expectació que va aixecar la frenologia i el magnetisme animal entre la població de Tarragona. Fins i tot, l'activitat magnetitzadora es va estendre entre els assistents al curs. Segons testimoni de Cubí, després que ell marxés de la ciutat hi havia “más de 60 expertos magnetizadores, de los cuales hay algunos que han magnetizado a más de 60 personas.”³²⁸ Aquest testimoni ens reafirma en la idea que el magnetisme animal era una pràctica popular i no pertanyia encara a cap estament social o professional.

Un aspecte que no volem deixar passar per alt a l'hora d'analitzar l'important èxit de Cubí a Tarragona és la reacció dels metges de la ciutat. El fet que la carta fos escrita, molt probablement, per Josep Maria Pelegrí i signada per cinc metges més es prou revelador de l'actitud receptiva dels metges cap als ensenyaments de Cubí. La resposta dels metges de Tarragona vers el magnetisme animal va ser molt diferent de la dels metges barcelonins i molt similar a la que havien tingut els metges de Vilanova un any abans. Evidentment, la diferència més important la trobem en l'actitud pública dels metges, però també en el grau d'implicació. Els metges tarragonins no van dubtar en demanar a Cubí que els ‘prestés’ els seus somnàmbuls i somnàmbules:

---

³²⁵ *Ibidem.*

³²⁶ *Ibidem.*

³²⁷ Aquestes dades apareixen en els següents articles: l'article publicat per Cubí a *El Fomento* el 27 de maig de 1845 i en dos articles anònims publicats a *El Barcelonés*, el 8 i 12 de juny de 1845. A *El Barcelonés* es dona el nombre total de persones a qui Cubí va examinar el cap: entre 500 i 600.

³²⁸ *El Barcelonés*, 10 de juny de 1845.

“(…) habiendo dejado [Cubí] en manos de expertos facultativos y otras inteligentes personas, sonámbulos y sonámbulas de distinguida lucidez.”³²⁹

Un cop acabat el curs de Tarragona, Cubí va viatjar a Reus per donar un segon curs. El curs es va impartir entre el 3 i 26 de juny i l'èxit va ser tan gran o més que a Tarragona. El mateix Cubí afirmava en una article publicat a la premsa de Barcelona que la polèmica desfermada a la premsa i els continus atacs que rebia des de les pàgines d'*El Barcelonés* li havien proporcionat fins a “1200 oyentes”. Al curs van assistir-hi unes 110 persones que es van dividir en dues classes: una d'aproximadament 70 alumnes i l'altre amb 40.³³⁰ El motiu pel qual es van formar dues classes no el sabem del cert, però molt probablement l'elevada assistència fou una raó de pes. De totes maneres, la dada que considerem més rellevant és que el preu del curs no va ser el mateix per als dos grups i, per tant, tampoc la seva composició social. Gràcies a les cartes que els assistents entregaven a Cubí al finalitzar els cursos, conservem la llista sencera de les persones que van formar el grup de “70” i les seves professions. Del segon grup només tenim els noms dels cirurgians assistents. La classe de “70” era la que havia pagat el preu més baix i estava formada majoritàriament per artesans, comerciants i fabricants. Concretament, signaven 30 artesans (teixidors, pintors, barbers, forners, etc.), 12 fabricants, 9 artistes (músics i actors), 7 comerciants, 2 cirurgians i altres.³³¹

La composició de la classe de “40” no la coneixem, però es de suposar que estava formada per persones de les classes benestants. Aquesta suposició està basada en el preu més elevat del curs i en el fet que els metges formaven part d'aquest grup. A l'igual que havia succeït a Tarragona, els metges de Reus no van tenir cap inconvenient en donar testimoni públic del seu recolzament a la frenologia i al magnetisme animal. La carta que Cubí va rebre dels metges de Reus va aparèixer publicada als *Documentos* i d'altres obres (es pot trobar a la *Polémica religioso-frenológico-magnética* i a *La Frenología y sus glorias*). El contingut de la carta dels metges reusencs era una clara

---

³²⁹ No sabem si les somnàmbules i somnàmbuls a que es refereixen els autors de la carta eren tarragonins o be viatjaven amb Cubí.

³³⁰ *El Barcelonés*, 10 i 15 de juny de 1845. Les dades exactes dels assistents als cursos que impartia Cubí són difícils de saber. El mateix Cubí a les seves obres dóna diferents dades (per bé que molt similars) per al mateix curs. En aquest cas les dades que dóna el diari no es corresponen amb el nombre d'assistents que comptem en les cartes d'elogi que van signar. A més, cal afegir el fet que en aquestes dades no es compten mai els i les acompanyants dels assistents. Per tant, el nombre real d'assistents podria ser molt bé el doble de les dades que estem donant. Pel que fa a la dada de “1200 oyentes”, suposem que fa referència al nombre d'oients del discurs previ que Cubí acostumava a fer dies abans de començar el curs per tal de donar a conèixer a la població el contingut i l'objectiu de les lliçons.

³³¹ La carta i la llista dels signants es pot trobar a l'apèndix d'aquest treball.

defensa de la frenologia i el magnetisme animal, alhora que certificava que era possible magnetitzar un únic òrgan frenològic:

“Sr. D. Mariano Cubí y Soler,

Muy señor nuestro: hemos creído que de ninguna manera podíamos manifestar a V. más profunda gratitud por las lecciones de Frenología que acaba de darnos que el transmitirle nuestra opinión, fundada en estas mismas lecciones. Los críticos se desatan contra la Frenología: a los discípulos de V. toca manifestarles si sus esfuerzos fructifican mucho. Quizás algún día nos sea posible dirigirle algún ensayo más digno de esta ciencia y de los hombres dedicados a su estudio.

Puede también que nuestras observaciones sobre el Magnetismo nos den motivo a conocer alguna ley general sobre este fluido; mas por ahora sí responderemos con toda la veracidad de que somos susceptibles a los que lo niegan *que su existencia es tan verdadera como la nuestra* [sic], y que solamente sobre la diversidad de sus fenómenos y casos de aplicación, puede ocurrir contradicción de pareceres, efecto de no haberse podido todavía deducir de casos particulares, suficientemente estudiados, los principios generales de su naturaleza y de su modo de obrar.

Sin embargo, los recientes experimentos hechos, y por muchísimos aquí observados, prueban positivamente que su aplicación a la Frenología demuestra la existencia de esa doctrina más que todos los hechos y autoridades hasta ahora conocidas; puesto que hemos visto pintado en el rostro el lenguaje natural de los órganos cefálicos según estos han sido sucesivamente magnetizados.

Reciba V. esta manifestación como una leve prueba de nuestro reconocimiento y de las consideraciones con que somos de V. su más atentos S.S.Q.B.S.M.”³³²

La carta, que té data de 28 de juny de 1845, venia signada pels següents metges i cirurgians:

“José Simó y Amat, médico y cirujano; Manuel Pamies, médico; Francisco Figarola, médico y cirujano; José Soriano, médico cirujano; Pedro Baiges, doctor en medicina y cirugía; José Juncosa, médico cirujano; José de Ayxemis, doctor en medicina y cirugía; Prudencio Aulestia, médico; Antonio Baiges, doctor en medicina y cirugía.”³³³

Cansat de les crítiques i insults que la premsa de Barcelona llançava dia rere dia contra la seva persona, Cubí va decidir donar per tancada la polèmica. Amb dos comunicats publicats el 15 de juny a *El Fomento* i el 16 de juny a *El Barcelonés*, Cubí comunicava als lectors i a les respectives redaccions la seva voluntat de deixar de respondre els atacs:

“(…) yo me despido de Vds. asegurándoles que no contestaré en lo sucesivo a ningún ataque justo o injusto que se haga contra mí o contra las ciencias que propago. Yo no pongo el puñal al pecho a nadie. Aprendan *sólo los que quieren* [sic] las ciencias que enseño; y de los que examino, frenológicamente sólo me pagan aquellos que juzgan útil mi examen. Yo seré cuanto se quiera en la opinión de mis émulo y detractores, un embustero, un farsante, un tonto, un pícaro, un avaro, lo que ellos quieren que

---

³³² *La Frenologia y sus glorias. Lecciones de frenologia*, Barcelona, 1852, p. 235, nota 1.

³³³ *Ibidem.*

sea; pero yo sé que soy un hombre que procura por medios lícitos y honrados ser útil a mi patria. Esto me basta.”³³⁴

“Era mi ánimo continuar respondiendo S.S. redactores los artículos que apareciesen contra la Frenología, contra el Magnetismo y contra mí; pero el suyo querer ha tomado la polémica me impide hacerlo. A Vds. y a cuantos quieren valerse de las columnas de su periódico les queda el campo libre para atacar contra mí todos los tiros que gusten, seguro de que yo no los rechazaré. Yo siempre he preferido el libertinaje a la esclavitud de la imprenta: aún cuando yo sea el blanco de ese libertinaje. Por fin el pueblo hace justicia al hombre injustamente ajado o calumniado, ésta no me faltará.”³³⁵

La polèmica a la premsa es va allargar alguns dies més, amb atacs i insults llançats des de les pàgines d'*El Barcelonés*, però amb la publicació d'aquestes dues cartes de Cubí pràcticament es pot donar per acabada.³³⁶ Després de l'estiu de 1845 i d'un necessari descans, Cubí va iniciar la seva primera campanya de divulgació de la frenologia i el magnetisme animal fora de Catalunya. Els seus cursos el van portar a viatjar per gran part de la geografia espanyola: Saragossa, Madrid, Sevilla, Cadis, etc. Segurament cansat de l'ambient hostil que havia promogut la premsa de Barcelona, esperava trobar una millor recepció fora de terres catalanes.

Malauradament, l'anàlisi de la recepció i difusió que van tenir la frenologia i el magnetisme animal fora de Catalunya està més enllà de l'objectiu d'aquest treball i és un aspecte que encara resta per estudiar a fons.³³⁷ Cubí va portar a terme dues campanyes a la resta d'Espanya, la primera entre 1846 i 1847, i la segona, d'abast molt més limitat, al llarg de 1849. A partir de 1850, l'activitat de Cubí va anar minvant, en part com a conseqüència del cansament i de diverses malalties. A Barcelona només tornaria a donar un curs més, els mesos de maig i juny de 1851 a la seu de la Sociedad Filarmónica.³³⁸ Les lliçons que va impartir-hi van donar lloc posteriorment al seu text més extens: *La frenología y sus glorias. Lecciones de frenología* (1853-1857).³³⁹

Durant els últims vint anys de la seva vida, Cubí va fer diversos viatges per Europa, principalment a Londres per participar a l'Exposició Universal i al Congrés de la Pau de 1851, i a París, on segons Carnicer va ser rebut en audiència per Napoleó

³³⁴ *El Fomento*, 15 de juny de 1845.

³³⁵ *El Barcelonés*, 16 de juny de 1845.

³³⁶ L'última notícia va sortir publicada a *El Barcelonés* el 24 de juny de 1845.

³³⁷ Edelmira Domènech ha analitzat breument les activitats de Cubí a la resta d'Espanya. Edelmira Domènech, *La Frenología. Análisis Histórico de una Doctrina Psicológica Organicista*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1977, pp. 65-71, 90-91.

³³⁸ *Diario de Barcelona*, 8 de maig de 1851. El *Diario* va publicar cada setmana un resum del contingut de la propera lliçó del curs. El curs es va impartir des del 12 de maig fins al 19 de juny.

³³⁹ També citat com a *Lecciones de frenología*.

III.³⁴⁰ Aquest període de la seva vida és el menys conegut encara que sembla que el seu estat de salut ja no li permetia portar a terme les activitats divulgatives. Morí a Barcelona el 5 de desembre de 1875.

Conclusions

Durant les primeres dècades del segle XIX es van produir alguns tímids intents d'introduir el magnetisme animal a Espanya. Aquests intents no van reeixir i no va ser fins a la dècada de 1840 que les pràctiques magnètiques es van popularitzar a Catalunya –i, en menor mesura, a la resta d'Espanya. Malgrat que tenim constància de la realització de sessions de magnetisme animal a Barcelona durant els primers anys de la dècada, no va ser fins a la tardor de 1844 que el magnetisme animal es va estendre amb força per tota la ciutat. Els múltiples testimonis que ens proporciona la premsa de l'època i els comentaris dels traductors dels manuals francesos de magnetisme animal – Cubí, Pers i Monlau- demostren que durant la tardor de 1844 Barcelona va viure una autèntica 'febre magnetitzadora'.

L'absència dels metges durant la polèmica sobre la frenologia, que s'havia produït a la premsa de la ciutat dos anys abans, es va accentuar durant la polèmica sobre el magnetisme animal. Malgrat que sabem que alguns dels magnetitzadors eren metges, no ens ha arribat gairebé cap testimoni directe que ho confirmi. Durant la polèmica de 1845, el silenci públic de la classe mèdica barcelonina fou clamorós; fins al punt que no tenim coneixement de la intervenció de cap metge. Fins i tot, Monlau va usar un pseudònim per a signar com a traductor dels textos sobre magnetisme animal del metge francès Léon Rostan.

Malgrat que la situació política i social que vivia Catalunya no afavoria la difusió de noves pràctiques, el factor polític no explica del tot l'absència dels metges durant la polèmica sobre el magnetisme animal. Per als metges el magnetisme animal era una pràctica molt més incòmoda que no pas la frenologia. La falta de control que els magnetitzadors tenien sobre els subjectes experimentals qüestionava la validesa científica dels seus experiments, alhora que posava en dubte l'entitat física del fluid magnètic. Aquesta manca de control es posava de manifest en la dificultat de reproduir els experiments –fins i tot, 'usant' el mateix subjecte- i en la manca de credibilitat que

---

³⁴⁰ Carnicer (1969), pp. 382-387. No hem pogut comprovar l'exactitud d'aquestes dades.

tenien els subjectes experimentals -membres de les classes socials més desfavorides- com a testimonis. El doble rol que en els experiments havia de desenvolupar la persona magnetitzada minvava encara més la seva credibilitat: d'una banda, era 'l'instrument científic' necessari per estudiar el fluid magnètic i d'altra banda actuava com a testimoni dels fenòmens que el fluid produïa.

La reacció dels metges de la 'perifèria' va ser bastant diferent de la dels metges de Barcelona. Com havia passat durant el curs de frenologia que Cubí havia impartit a Vilanova i la Geltrú el febrer de 1844, durant la primavera de 1845 els metges tarragonins i reusencs no van tenir cap inconvenient en publicar un article a la premsa de Barcelona defensant l'amalgama de frenologia i mesmerisme que els havia ensenyat Cubí. Malgrat que ens falten més dades de les reaccions dels metges d'altres localitats catalanes, creiem que l'actitud positiva dels metges de Tarragona i Reus, com anteriorment els de Vilanova, era fruit de la menor presència del poder mèdic del 'centre' a la 'perifèria'.

La polèmica sobre el magnetisme animal a la premsa de Barcelona va finalitzar per pròpia voluntat de Cubí. La intensa campanya d'atacs i insults que des d'*El Barcelonés* i *El Fomento*, principalment, s'havia llançat contra la seva persona, va provocar que Marià Cubí optés per continuar la campanya divulgativa fora de terres catalanes on esperava trobar una millor acollida per a la frenologia i el magnetisme animal.

CONCLUSIONS

En aquest treball hem analitzat un breu però intens període de temps al llarg del qual la frenologia i el magnetisme animal es van popularitzar per bona part de la geografia catalana i ens hem centrat especialment en la seva incidència a Barcelona. Com ja s'ha comentat en la introducció, entre 1842 i 1845 la polèmica entorn les noves ciències va assolir el seu punt àlgid a la premsa de Barcelona. Les activitats que desenvolupaven els frenòlegs i magnetitzadors, especialment Marià Cubí, van tenir un fort ressò a la premsa de la ciutat i van ser l'objecte de les crítiques i la sàtira de diversos intel·lectuals conservadors, com Balmes o Piferrer. Aquestes activitats, entre les que s'incloïen visites a hospitals, presidis i la realització de cursos, tenien com a objectiu principal legitimar les noves ciències mostrant-ne la utilitat social.

Malgrat que la polèmica a la premsa es va estendre al llarg de tres anys, amb interrupcions com a conseqüència dels períodes de forta convulsió política, els metges catalans pràcticament no van participar-hi, almenys públicament. Aquest 'silenci públic' de la classe mèdica catalana es va produir especialment entre els metges barcelonins i va tenir menys incidència entre els facultatius de localitats 'perifèriques' com Reus, Tarragona o Vilanova. A més, la poca presència d'articles o cartes dels professionals de la medicina a la premsa es va accentuar després de la *Jamància* i l'inici del fort període de repressió que la seguí. Després d'aquests fets de desembre de 1843, la cultura catalana va viure un trencament amb la tradició liberal que havia estat dominant durant la dècada de 1830 i molts dels intel·lectuals progressistes van optar per marxar fora de Catalunya i es van establir sobretot a Madrid. Entre ells es trobaven Pere Felip Monlau i Pere Mata, dos dels màxims defensors de la noves ciències entre la classe mèdica catalana. Aquest fet suposà un fort cop per al procés de popularització de la frenologia i, posteriorment, del magnetisme animal a Catalunya.

No voldríem, però, atribuir només al factor polític l'explicació del 'silenci' que van protagonitzar els metges catalans. Altres aspectes, com el desconeixement del contingut de les noves ciències, especialment en el cas de la frenologia, o la novetat que suposà les activitats dels frenòlegs, la major part d'ells externs a la professió, van poder contribuir a despertar una actitud de prevenció cap a la frenologia. El cas del magnetisme animal, però, mereix una especial atenció. Tal i com hem demostrat, hi ha prou testimonis que confirmen que part de la professió es va sentir atreta pel

magnetisme animal i, fins i tot, molts metges portaven a terme experiments amb pacients. Malauradament, però, ha estat del tot impossible identificar els noms d'aquests facultatius. De totes maneres, no hi ha cap mena de dubte que el magnetisme animal aixecà l'expectació de la classe mèdica catalana, molt especialment entre la tardor de 1844 i l'estiu de 1845.

El magnetisme animal, però, era una pràctica molt més incòmoda per als metges que no pas la frenologia. Al cap i a la fi, en l'estudi i anàlisi dels òrgans del cervell els metges es podien reconèixer més que no pas en l'acció de magnetitzar un subjecte. D'altra banda, la falta de control que oferien els experiments magnètics posava en entredit les seves capacitats i, sobretot, la seva autoritat. Ara bé, cal destacar que tots els atacs que van es llençar contra el magnetisme i els magnetitzadors des dels diaris de Barcelona no provenien de facultatius. L'intent d'ocultar la realització de experiments magnètics per part de metges i el silenci del Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona i de l'Acadèmia de Ciències recolzen la tesi que, més enllà de la conjuntura política, el magnetisme animal era percebut com una pràctica que mentre no estigués sota control podia qüestionar la credibilitat de la professió.

El gran nombre de persones que assistien als cursos de Cubí, l'expectació que despertaven els seus exàmens craneoscòpics, la bona rebuda que va tenir la frenologia entre algunes de les màximes autoritats mèdiques de Catalunya, com Pere Vieta, Pere Mata o Pere Felip Monlau, i la popularitat de què van gaudir les pràctiques mesmèriques entre amplis sectors de la població ens obliga a considerar fins a quin punt té sentit titllar aquestes pràctiques de 'pseudo-ciències' o 'ciències fracassades'. Tal i com s'ha demostrat en aquest treball, tant la frenologia com el magnetisme animal es van situar en el 'centre' de l'activitat cultural i científica de Barcelona. L'ús de qualsevol denominació que situï a aquestes pràctiques en els 'marges' de la ciència i la medicina suposa obviar un fet clau. Ens referim, al paper que van jugar la frenologia i el mesmerisme, així com altres pràctiques 'alternatives', en un període en el qual la comunitat mèdica i científica encara no havia delimitat del tot allò que ha conformat a grans trets el cos de coneixement legítim de la ciència i la medicina des de finals del segle XIX fins als nostres dies.

APÈNDIX

Aquesta secció conté el text íntegre de les cartes a les quals en algun moment es fa referència al llarg del treball.³⁴¹

I. “CARTAS que recibió el autor [Cubí], con el expreso permiso de que se sirviese de ellas como mejor le pareciera, concluido el curso que dio de Frenología en Barcelona, desde el 7 de marzo hasta el 22 de abril de 1843.”

- 1a carta

“

Barcelona, 20 de mayo de 1843

Sr. D. Mariano Cubí y Soler,

Muy Sr. Nuestro, los infrascritos, después de haber oído con atención el curso de lecciones frenológicas que acaba V. de dar en esta Ciudad, y después de haber presenciado algunos exámenes prácticos, en que V. ha descrito con exactitud el carácter y talento de varias personas con sólo inspeccionar la superficie externa de la cabeza, deben manifestar a V. franca y explícitamente que están del todo convencidos de que el estudio de la Frenología puede conducir al descubrimiento de grandes verdades de la mayor importancia para el género humano. Creen también que las doctrinas que se desprenden en esta ciencia, según V. las ha explicado en sus claros, instructivos y elocuentes discursos, están destinadas, sin atacas creencias, preocupaciones, ni instituciones existentes, a adelantar poderosamente las ciencias que más interesa al hombre conocer. En efecto, ellas explican muchas cuestiones abstractas, tales como las de responsabilidad moral, crimen y castigo, y otras de filosofía, legislación, y economía política.

Debemos también confesar, que aún prescindiendo de las ventajas inmediatas, que pueden reportar a la sociedad las aplicaciones puramente prácticas de esta ciencia, parece indudable que si sus doctrinas se tomasen en consideración al formar la legislación penal, veríamos gradualmente evitarse, y acaso completamente corregirse el crimen. Época habrá, y debe a V. caberle la satisfacción de haberla adelantado entre

nosotros, en que obtengan estos felices resultados todas las naciones cultas, por medio de la reforma de sus instituciones penales; porque si, como V. ha dicho con sobrado fundamento en sus brillantes discursos, de once criminales confinados a presidio por robos, los diez vuelven a perpetrar los mismos delitos tan pronto como cumplen sus condenas, y esto proviene de que sus propensiones más activas no son vencidas y reformadas en los imperfectos establecimientos de corrección hoy existentes, y por consiguiente vuelven después a producir sus naturales resultados, claro es que esta luminosa observación debe apresurar la reforma de las actuales cárceles y presidios, y el establecimiento de penitenciarias, en las cuales al paso que se castigue a los delincuentes, se les eduque y mejore; y cuando todos los medios de corrección y educación moral no basten en algunos individuos a vencer sus poderosas inclinaciones al mal, se eviten a lo menos sus funestos resultados. Traer a discusión tan importantes cuestiones, es por sí solo de una utilidad inmensa; y hacerlo con el caudal de conocimientos que V. ha ostentado, es hacerse acreedor a la gratitud de todos sus conciudadanos.

Damos pues a V. la más expresivas gracias por las luces que ha difundido en esta hermosa Capital sobre una ciencia, que, sin contar muchos años de existencia, ha merecido ocupar seriamente la atención de todos los hombres pensadores.

Somos de V., con la más atenta consideración, S.S.S.Q.B.S.M.

Francisco Barret, abogado; José Prats, abogado; Ramón de Miquelerena, escribano público; Canuto Cevallos, relator; Félix Maria Falguera, auditor de guerra.”

- 2a carta

“

Barcelona, 24 de abril de 1843

Sr. D. Mariano Cubí i Soler,

Muy Señor nuestro, antes que diera V. en esta capital el curso de Frenología que acaba de concluirse, al cual ha asistido un concurso tan numeroso, lucido y respetable, estaban nuestras convicciones a favor de esta ciencia, por lo que habíamos sobre ella leído y examinado. Pero después de haber oído atentamente todos sus instructivos y elocuentes discursos, y haber presenciado el examen práctico que V. ha hecho de varias

---

³⁴¹ Les cartes es troben publicades a diferents obres de Marià Cubí. Per exemple, *Sistema*, 1a edició Barcelona, 1843, pp. 311-315.

cabezas, juzgamos que sería escepticismo dejar de conocer que la Frenología está fundada en principios verdaderos, y que de ella emanan doctrinas, que, sobre estar en armonía como deben, siendo verdaderas, con las sagradas escrituras, están destinadas a producir bienes inmensos a la sociedad.

Dígase lo que se quiera, jamás podrás con sólidas razones negarse que la Frenología explica fenómenos mentales que ningún otro sistema de los que poseemos puede explicar. Revelando esta ciencia, como revela, las verdaderas primitivas facultades del alma, el modo de afectarse, activarse, reprimirse, combinarse y mejorarse, constituye ella la Filosofía Mental más completa que se conoce: debiéndose considerar, a más, como la verdadera base de toda buena educación, legislación y gobierno humano. No nos es dado concebir de que manera podría V. invertir su tiempo, sus vastos conocimientos, su influjo y su talento oratorio, para bien y gloria de su patria, como consagrándose entero, como V. lo hace, a sembrar en ella la semilla de las doctrinas Frenológicas, que, si no nos engañamos mucho, producirá, en día acaso no muy distante, óptimos y sazonados frutos.

Quedan de V. afectísimos S.S.S.Q.S.M.B.

Dr. Antonio Vila, catedrático de la Universidad de Barcelona; Dr. Joaquín Pesquer, catedrático de la misma; Marcos Rovira, médico del Hospital General de Barcelona.”

- 3a carta

“Barcelona, 24 de abril de
1843
Sr. D. Mariano Cubí y Soler,

Muy Sr. Nuestro: después de haber oído el curso de Frenología que V. acaba de dar en esta capital, no pueden menos los infrascritos, pertenecientes a varias profesiones y estudios, de darle las más expresivas gracias por el placer e instrucción que V. les ha proporcionado.

Ellos están convencidos, tanto por la exactitud con que V. ha descrito el carácter de varios individuos, sólo por el examen de la superficie externa de la cabeza, como por las explicaciones claras, luminosas y elocuentes, que V. ha hecho en sus lecciones, que la Frenología es una ciencia, cuyos principios fundamentales estriban sobre auténticos hechos.

Hay en todas las ciencias, dificultades, tropiezos, variaciones y anomalías, como V. tan concienzudamente ha patentizado; pero faltarían los infrascritos a su deber, sino declarasen que las doctrinas que se desprenden de lo que ya es positivo en la Frenología, hacen más claro, más sencillo y más evidente el Sistema de filosofía mental; ofrecen medios, fundados en la organización del hombre, que contribuirán rápida y eficazmente a evitar, o a lo menos corregir el crimen y entronizar la virtud para dicha de los pueblos.

Juan Bosch y Renart, cursante de química; C. Sirarol, cursante en el 6º año de medicina y cirugía; Clemente Molins, chocolatero; Juan Pla, artista; R. Pou, corredor; F. Molins, comerciante; José Martí y Vintró, bachiller en medicina y cirugía; Juan Montéís, estudiante para el comercio; Francisco Jubés, pasante de escribano; Lorenzo Pujol, profesor estudiante; Verger Tito, cursante para el comercio; Mariano Rodríguez, profesor de lenguas modernas; José Oriol, arquitecto; José Zambrano y Viana, primer comandante de infantería; Celestino Cusachs, cursante en medicina; Luis Golivart, médico cirujano; Jaime Salvador, archivero del Hospital General; Ramón Prats, bachiller en leyes; José Macaya, bachiller en medicina.”

- 4a carta

“

Barcelona, 29 de Abril de 1843

Sr. D. Mariano Cubí y Soler,

Muy Señor mío, de mi mayor aprecio; me pregunta V. en su carta del 25 de los corrientes, que opinión he formado acerca de la frenología, y las lecciones públicas populares que V. acaba de dar. Aunque mi parecer es a la verdad de poco momento para un asunto de esta naturaleza, no obstante debo decirle que mi opinión se halla consignada en un artículo que puse en el diario de Brusi [*Diario de Barcelona*] del domingo 23 del corriente, bajo el título *Frenología* [sic], y con las letras M.M. por firma.

En el digo que la frenología se halla ya en un estado de cuyos conocimientos no pueden carecer el fisiólogo, la medicina práctica, la legislación, la moral etc., y juzgo que poco a poco se irá introduciendo en la Sociedad con ventajas de la civilización.

En cuanto al modo con que V. ha dado las lecciones, puedo decirle que he sacado de ellas la razón de varios hechos que antes no sabía como explicar: que su método ha sido claro, inteligible, muy ordenado y expuesto con buena lógica.

Reciba V. el afecto de mi mayor consideración.

Disponga V. de este S.S.S.Q.B.S.M.

Pedro Vieta.”

II. “Manifestación que hacen a D. Mariano Cubí y Soler las dos clases de Frenología que ha tenido en Reus.”

“

Reus, 27 de junio 1845

Sr. D. Mariano Cubí i Soler,

Muy Señor nuestro: concluido el curso de Frenología que V. nos ha dado, faltaríamos a nuestro deber sino manifestáramos a V. y al mundo, que V. nos ha enseñado más de lo que V. nos prometió.

Nosotros sabemos localizar en la parte externa de la cabeza los órganos cerebrales que hasta ahora se han descubierto; distinguimos cuando estos órganos son pequeños, medianos o grandes, y determinamos las aplicaciones tan útiles como numerosas que de la Frenología pueden hacerse. Si bien es verdad que este conocimiento sobrepaja a nuestras esperanzas, y cumple los fines que nos habíamos propuesto al aprender Frenología, no dejamos de comprender que es insuficiente para hacernos Frenólogos consumados. Entrevemos, sin embargo, que cual más cual menos, nos hallamos todos en estado de llegar a ser buenos Frenólogos, si con nuestros actuales conocimientos continuamos el estudio de la Frenología con ardor y empeño; para lo cual tendremos grandes facilidades en el camino que V. nos ha trillado y en la Academia frenológica que deja V. establecida.

Respecto al Magnetismo Animal, que V. incluye en su curso de Frenología, nuestras esperanzas han sido igualmente realizadas. Todos creíamos imposible el poder magnetizar; hasta creíamos todos que la existencia del Magnetismo era una quimera; pero hoy TODOS MAGNETIZAMOS [sic]. El Magnetismo entre nosotros puede llamarse “el imposible vencido”, “la mentira que se nos ha vuelto verdad”. Pero a V. no

sólo le cabe la gloria de habernos hecho magnetizadores, sino la de haber colocado el Magnetismo en su verdadero terreno; separando lo que hay en el de cierto de lo incierto, y despojándolo de aquel prestigio a cuya sombra se encubrían mil patrañas. Como todo esto se halla extensamente explicado en la obra que en unión de D. Magín Pers acaba V. de publicar, inútil es extendernos sobre la materia. Pero, señor Maestro, si así como el Magnetismo y la Frenología son tan ciertos como es cierta la existencia del Sol que nos ilumina, fuesen del todo punto falsos, lo que V. nos ha enseñado, fundado sobre esos descubrimientos, sería para nosotros de un precio que jamás podríamos pagar. V. nos ha enseñado a tener más dominio sobre nosotros mismos, a respetar más la opinión de nuestros semejantes; a compadecernos más e irritarnos menos de la ignorancia, flaquezas y crímenes ajenos; a procurar por medio de nuestros propios y vigorosos esfuerzos, acatando y venerando los derechos, los intereses, los privilegios y hasta las honradas preocupaciones de los demás hombres, a encumbrarnos y elevarnos; sin que así nadie, a causa de nosotros, se rebaje, se derroque, se injurie, se dañe; a convencernos íntimamente que sin templanza y armonía en la satisfacción de nuestros deseos y necesidades, no hay ni puede haber dicha, ni adelanto, ni inteligencia, ni virtud entre los hombres; y esto, Sr. Cubí, V. nos lo ha enseñado filosóficamente, según doctrinas fundadas en el organismo cerebral, según leyes escritas por el mismo Criador, tan irrevocables, sino interviene algún milagro, como es irrevocable el que un peso suspendido debe caer si le falta apoyo. “La Frenología es en el mundo moral”, ha dicho un distinguido Español,³⁴² “lo que el Sol es en el mundo físico: sin los rayos del Sol no podríamos distinguir las bellezas de la naturaleza; sin la Frenología no podemos ver claramente las causas de los fenómenos morales ni la admirable armonía que existe en las obras del Criador.” Nosotros por medio de las lecciones de V. hemos palpado, experimentado, aprovechado esta verdad. Otros centenares y otros miles, ya acaso miles de miles, la aprovecharán también por la intervención de V. Éste hecho es la mayor y más bella refutación que puede darse a los que no creen en la Frenología y atacan a su propagador; este hecho es el que necesariamente debe acarrearle la difícil y espinosa misión que se ha propuesto cumplir.

Quedan de V. reconocidos alumnos y atentos servidores:

---

³⁴² Es tracta de Narcís Gay. La cita és del pròleg de Gay a la traducció que va fer del text de J. A. Fossati, *Necesidad de estudiar una nueva doctrina antes de juzgarla; y aplicación de este principio a la Frenología*, Figueres, 1844, p. 6.

José de Rovira, pasante de escribano; Ramón Prunera, carpintero; Pedro Salvat, alpargatero; Juan Mata, pintor; Pablo Roig, tejedor; Juan Cartaña, comerciante; José Domenech, carpintero; José Martorell, esterero; Mariano Tasi, fabricante; José Bartomeu, barbero; Pablo Argilaga, tejedor; Averno Arandes, pintor; Matías Rodón, fabricante; Rafael Palau, músico; Ramon Vidal y Roca, músico; Juan Fábregas, tejedor; Francisco Alen, fabricante; Mariano Oliver, actor; Francisco Conde, piloto; Ramón de Guzmán, actor; Alejandro Basora, actor; Olivo Oliva, músico; Joaquín Domingo, practicante de escribano; Francisco Guasch, fabricante; Joaquín Roig, estudiante; Salvador Vidal, tejedor; Ildefonso Mañé, tejedor de velas; Juan Bautista Lletget, del comercio; Joaquín Durán, cubero; José Freixa, maestro sastre; Joaquín Manresa, teniente; Domingo Sotorra, fabricante; José Roig, tejedor de velas; José Alay, fabricante; Antonio Curreig, fabricante; Ramón Soriguera, tendero; Francisco Vidal, filarmónico; Jaime Torrens, tejedor; Francisco Fortuny, tonelero; Martín Codina, tejedor; Juan Basi, tendero; J. Boada, comerciante; José Espinás, panadero; L. Cessasi, profesor; Francisco Sardá, músico; Juan Boada, fabricante; Salvador de Llorach; Antonio Istivill, curtidor; Buenaventura Llobet, sastre; Gregorio Estivill, curtidor; Juan Magriñá, cirujano; Antonio Vidiella, carpintero; José Ferran; Pedro Font, cirujano; Mariano Bonet, del comercio; E.S. del comercio; Narciso Roca, librero; Francisco T.A. de Barrera, profesor de 1ª educación; Francisco Bachs, fabricante; Tomás Cerdá y Martí, fabricante; Ramón Cornet, músico; José Miró; Jaime Durán, pintor; Baltasar Figueras; Juan Bautista Ferrando; Pullés, fabricante; Antonio Fernández, practicante de cirugía; Matías Vila, fabricante; José María Pelegrí, estudiante; Pablo Subirá; Mateo Subirá; Francisco Borrás, del comercio; José Figuerola, hacendado; Francisco Batlle, dorador.”

BIBLIOGRAFIA

Arxius i biblioteques

Arxiu Municipal d'Història de la Ciutat (Barcelona)
Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
Biblioteca Històrica de la Fundació Uriach (Barcelona)
Biblioteca Nacional de España (Madrid)
Biblioteca Pública Arús (Barcelona)
Biblioteca de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona
Biblioteca de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona
Biblioteques de la Universitat de Barcelona
Biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona
Bibliotecas de la Universidad Complutense de Madrid
John Rylands Library - University of Manchester
Central Library (Manchester)

Fonts primàries

- Premsa i publicacions periòdiques:

(a) Premsa i revistes de caràcter general:

El Barcelonés (Barcelona)
El Constitucional (Barcelona)
La Corona (Barcelona)
Diario de Barcelona (Barcelona)
La Fe (Mallorca)
El Fomento (Barcelona)
El Genio (Barcelona)
Revista Balear (Mallorca)
La Sociedad (Barcelona)

(b) Revistes mèdiques i de divulgació:

Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia (Madrid)
La Facultad (Madrid)

La Gaceta Médica (Madrid)

Repertorio Médico Mensual (Barcelona)

Revista barcelonesa: periódico propagador de toda clase de conocimientos útiles (Barcelona)

Revista Médico-Farmacéutica (Barcelona)

Revista Científica de Medicina, Cirugía y Farmacia (Barcelona)

El Telégrafo Médico (Barcelona)

(c) Revistes frenològiques:³⁴³

La Antorcha (Barcelona)

El Eco de la Frenología (Barcelona)

- Obres de Marià Cubí:

Aquí apareixen les obres de Cubí que hem consultat per a la realització d'aquest treball. La bibliografia completa de Marià Cubí està encara per registrar. La principal dificultat està en què els seus llibres es troben dispersos per un gran nombre de biblioteques, tant a Espanya com als Estats Units, especialment els textos publicats abans de la seva arribada a Catalunya. Si el lector està interessat en consultar totes les obres de Cubí de les quals es té coneixement, la millor bibliografia la pot trobar en el tercer capítol de l'obra de Pere Grases.³⁴⁴

Phrenology. A lecture delivered before the Woodville Lyceum Association, Boston, Marsh, Capen, Lyon and Wobb, 1840.

Manual de frenología, o sea filosofía del entendimiento humano fundada sobre la fisiología del cerebro, Barcelona, Impr. J. Verdager, 1843.

Sistema completo de frenología con aplicaciones prácticas, fisionómicas, ideológicas, filosófico-morales, legislativas y otras, conducente al adelanto y mejoramiento del hombre individual y socialmente considerado, 1a edició, Barcelona, Impr. J. Tauló, 1843 (2a edició 1844; 3a edició 1846, 2 volums).

“Relación de un caso frenológico”, *Boletín de Medicina, Cirugía y Farmacia*, 5, 81 (1844).

---

³⁴³ Com s'ha comentat anteriorment, les revistes frenològiques no s'han estudiat a fons per tal de realitzar aquest treball encara que sí han estat consultades. A l'apèndix primer l'obra d'Edelmira Domènech hi ha un buidat complet del contingut de les revistes frenològiques catalanes. Domènech (1977), pp. 173-181.

³⁴⁴ Grases (1986).

“Frenología y Magnetismo”, *Gaceta Médica*, 1, 248 (1845).

Manual práctico de magnetismo animal. Traducido y reformado por Mariano Cubí y Soler y Magín Pers y Ramona, Barcelona, Impr. J. Verdaguer, 1845.

Documentos librados a D. Mariano Cubí y Soler ... por varias clases e individuos a quien ha dado instrucción frenológica en España, Barcelona, Imp. Juan Oliveres, 1846.

Polémica religioso-frenológico-magnética sostenida ante el Tribunal eclesiástico de Santiago en el expediente que ha seguido con motivo de la denuncia suscitada contra los libros y lecciones de frenología y magnetismo de D. Mariano Cubí y Soler, Barcelona, Impr. J. Tauló, 1848.

Elementos de frenología, fisionomía y magnetismo humano en completa armonía con la espiritualidad, libertad e inmortalidad del alma, Barcelona, Impr. Hispana, 1849 (2a edició 1849).

La Frenología y sus glorias. Lecciones de Frenología ilustrada con profusión de auténticos retratos y otros diseños, Barcelona, Impr. Hispana, 1852.

També s’ha consultat l’*Epistolari de Marià Cubí* que es troba a la Biblioteca de Catalunya. Aquest epistolari està format per les cartes que Cubí va enviar al jove estudiant de dret Lluís Gaspar, qui va feia de secretari de Cubí durant el període 1849-1857 quan aquest es trobava fora de la ciutat.

- Altres fonts primàries:

a) Llibres:

Arañó, Miguel, *Biografía de D. Mariano Cubí y Soler, distinguido frenólogo español*, Barcelona, Impr. Jaime S. Roviralta, 1876.

Comellas, Ramón, *Reseña sobre el Magnetismo Animal, dedicada a los médicos y al público español*, Madrid, Est. Literario-Topográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 1846.

Elías de Molins, Antonio, *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, Barcelona, Impr. de Fidel Giró, Impr. de Calzada, 1889-1885 [edició facsímil: 1972].

Graells, Ignasi, *Memoria y Noticias del magnetismo animal y de sus efectos portentosos sobre la economía animal*, Madrid, Impr. de Fuentenebro, 1816.

Janer, Fèlix, “Memoria sobre el Magnetismo Animal”. Memòria presentada l’11 de juny de 1823 a l’Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.

-----, “Sobre la identidad de la Electricidad y del Magnetismo”. Memòria presentada el 9 de juny de 1824 a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona.

Mata, Pere, *Filosofía española. Tratado de la razón humana con aplicación a la práctica del foro. Lecciones dadas en el Ateneo científico y literario de Madrid*, Madrid, Carlos Bailly-Bailliere, 1858.

Monlau, Josep, *Relación de los estudios, grados, méritos, servicios y obras científicas y literarias del Dr. D. Pedro Felipe Monlau*, Madrid, Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra, 1858.

Montesinos, Manuel, *Reflexiones sobre la organización del Presidio de Valencia, reforma de la dirección general del ramo económico del mismo*, Valencia, Imprenta del Presidio, 1846.

Pascual, Joaquim, “Reflexiones sobre el Magnetismo Animal y sus efectos”. Memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina el 26 de novembre de 1844.

Ribot, Joan, *Lecciones de Fisiología*, 3a edició, Barcelona, Impr. de D. J. M. de Grau, 1848 (1a edició: 1822; 2a edició: 1834).

Ricard, J.J.A., *Tratado teórico práctico del Magnetismo Animal o método fácil de aprender a magnetizar*, Barcelona, Impr. del I. Estivill, 1841 (2a edició 1845).

Rostan, Léon, *Del Magnetismo Animal. Extractado y traducido de las obras de Léon Rostan*, València, Impr. de D. Mariano de Caberizo, 1845 [trad. Pere Felip Monlau].

Sanromà, Joaquim, *Mis memorias*, Madrid, Tip. Hernández, 1r volum 1887, 2n volum 1894.

b) Articles, cartes, anuncis i avisos publicats als diaris de Barcelona entre octubre de 1842 i juny de 1845 i que tenen com a objecte la frenologia i/o el magnetisme animal.³⁴⁵

El Constitucional, 23 d'octubre de 1842.

Diario de Barcelona, 23 d'octubre de 1842.

La Corona, 27 de febrer de 1843.

La Sociedad, 1 de març de 1843.

El Constitucional, 2 de març de 1843.

Diario de Barcelona, 2 de març de 1843.

La Corona, 9 de març de 1843.

Diario de Barcelona, 29 d'abril de 1843.

La Sociedad, 15 de juny, 6 i 18 de juliol de 1843.

El Genio, 25 de maig de 1845.

El Fomento, 5 de maig de 1845.

El Barcelonés, 13 14, 16, 17, 18, 19 d'abril; 17, 18, 19 i 24 de maig; 2, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 24 i 30 de juny de 1845.

Fonts secundàries

Bibliographia Medica Hispanica 1475-1950, València, CSIC, vol. iv, 1991.

Ackerknecht, Erwin H., "P.M.A. Dumoutier et la collection phrenologique du Musée de l'Homme", *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, x, 7, (1956): 289-308.

Agustí, Jaume, *Ciència i Tècnica a Catalunya en el segle XVIII o La introducció de la màquina de vapor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983.

Aragón, M. Celi; Antonio E. Ten, *Catálogo de las revistas científicas y técnicas publicadas en España durante el siglo XIX*, València, CSIC (Cuadernos valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia), 1996.

Artigas, Miguel, *El Epistolario de Pablo Piferrer*, Barcelona, Memorias de la Real Academia de Buenas Letras, 1930.

Austín, J.L., *Antoni Pujadas. Metge i Polític del segle XIX*, Barcelona, Universitat de Barcelona-Seminari Pere Mata, 2000.

Barnosell, Genís, *Orígens dels sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999.

Barrow, Logie, "Why were most medical heretics at their most confident around the 1840s ? (The other side of mid-Victorian medicine)", a French, Roger; Andrew Wear (eds.), *British Medicine in an Age of Reform*, London, Routledge, 1991.

Bernardo, M.; R. Casas, *Història de la psiquiatria a Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.

Berrio, Jordi, *Ideari de Marià Cubí*, Barcelona, edicions 62, 1965.

Blécourt, Willem De; Cornelie Usborne, "Preface. Situating 'Alternative Medicine' in the Modern Period", *Medical History*, 43 (1999): 283-285.

Bou, Jordi, *Correspondència entre Benet de Llanza i Joan Mañé i Flaquer. Epistolari social, polític i cultural (1847-1862)*, Barcelona, Curial Edicions i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

Bynum, W.F.; Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, London and New York, Routledge, 1993.

---

³⁴⁵ Malgrat que potser la llista no és del tot exhaustiva, sí que és pràcticament completa i recull els articles, cartes, anuncis i avisos més importants.

-----, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987.

Bynum, W.F.; Roy Porter, Michael Shepherd (eds.), *The anatomy of madness. Essays in the history of Psychiatry*, London, Tavistock, 1985.

Calbet, Josep Maria; Jacint Corbella, *Diccionari biogràfic de metges catalans*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1981.

Cantor, G.N., "The Edinburgh phrenology debate: 1803-1828", *Annals of Science*, 32 (1975): 219-243.

-----, "A critique of Shapin's social interpretation of the Edinburgh phrenology debate", *Annals of Science*, 32 (1975): 245-256.

Carnicer, Ramón, *Entre la ciencia y la magia. Mariano Cubí*, Barcelona, Seix Barral, 1969.

-----, *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid, CSIC, 1963.

Carrera Pujal, Jaime, *La Universidad, el instituto, los colegios y las escuelas de Barcelona en los siglos XVIII-XIX*, Barcelona, Bosch, 1957.

Casassas, Jordi (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999.

Clarke, Edwin, L.S. Jacyna, *Nineteenth century origins of neuroscientific concepts*, Berkeley, University of California Press, 1987.

Cooter, Roger, *The cultural meaning of popular science. Phrenology and the organization of consent in nineteenth-century Britain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

-----, "Phrenology and British alienists, c.1825-1845", *Medical History*, 20 (1976): 1-21, 135-151.

-----, "Phrenology: the provocation of progress", *History of Science*, 14 (1976): 211-234.

Cooter, R.J. (ed.), *Studies in the History of Alternative Medicine*, London, MacMillan Press, 1988.

Corbella, Jacint, *Memòries manuscrites de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, Barcelona, Publicacions del Seminari Pere Mata, Universitat de Barcelona, 1993.

Corbella, Jacint; Edelmira Domènech; Dídac Parellada, *Bases històriques de la psiquiatria catalana moderna*, Barcelona, PPU, 1987.

-----, “Un aspecto histórico de la caracterología morfológica: la Escuela de Frenología Catalana”, *Revista de Psiquiatría y Psicología Médica de Europa y América Latina*, 8, (1968): 452-461.

Cunningham, Andrew; Nicholas Jardine (eds), *Romanticism and the sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Danon, Josep, *Catálogo de la Biblioteca Histórica de la Fundación Uriach (1493-1950)*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1996.

Danon, Josep, *El Hospital General de la Santa Cruz de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona (tesi doctoral inèdita), 1967.

Darnton, Robert, *Mesmerism and the End of Enlightenment in France*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1968.

Davies, John D., *Phrenology: Fad and Science. A 19th-century American Crusade*, 1a edició, New Haven, Yale University Press, 1955 (2a edició 1971).

Debus, Allen, “Science vs. Pseudo-Science: The Persistent Debate”, a *Chemistry, Alchemy and the New Philosophy, 1550-1700. Studies in the History of Science and Medicine*, London, Variorum Reprints, 1987: 1-18.

Dingwall, Eric J., *Abnormal Hypnotic Phenomena. A Survey of Nineteenth-Century Cases*, London, J.&A. Churchill Ltd., 1967.

Domènech, Edelmira, *La frenología. Análisis histórico de una doctrina psicológica organicista*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977.

-----, “Las ideas de Pedro Mata en el campo de la psicología de su tiempo”, *Asclepio*, 32 (1980): 137-150.

Ellenberger, Henry F., *The Discovery of Unconscious. The History and Evolution and Dynamic Psychiatry*, 1a edició, Fontana Press, 1970 (5a edició 1994) [trad. espanyola: Madrid, editorial Gredos, 1976].

Fara, Patricia, “An attractive therapy: animal magnetism in eighteenth-century England”, *History of Science*, 33 (1995): 128-177.

Fontana, Josep, *La fi de l'Àntic Règim i la industrialització (1787-1868)*, 5a edició (1a edició en rústica), Barcelona, edicions 62, 1998 (1a edició 1988).

Fradera, Josep M., *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*, Barcelona, Eumo Editorial, 1996.

-----, *Cultura nacional en una societat dividida. Premsa i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992.

Gallini, Clara, "La somnàmbula meravellosa. Reflexions sobre la cultura popular", *El Contemporani*, 1, (1993): 41-46.

Gauld, Alan, *A History of Hipnotism*, Berkeley, University of California Press, 1994.

Giustino, David de, *Conquest of Mind. Phrenology and Victorian social thought*, London, Croom Helm, 1975.

Golinski, Jan, *Making Natural Knowledge. Contructivism and the History of Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Gómez, César, *La presó pública de Barcelona durant l'etapa isabelina, 1833-1868*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral inèdita), 1997.

Granjel, Luis S., *La Frenología en España (vida y obra de Mariano Cubí)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973.

Grases, Pere, *Notes sobre Marià Cubí i Soler 1801-1875*, Malgrat de Mar, Ajuntament de Malgrat de Mar, 1986.

Guarnieri, Patrizia, "Teatro e laboratorio. Scienzati e medici davanti al magnetismo", *Belfagor: Rassegna di Varia Umanità*, 40 (1985): 561-575.

Guillamet, Jaume, *La formació de la premsa moderna. Periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista: 1841-1843*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993.

Harley Warner, John, "Medical Sectarianism, Therapeutic conflict, and the shaping of orthodox medicine identity in antebellum american medicine", a W.F.Bynum, Roy Porter, *Medical fringe and medical orthodoxy, 1750-1850*, London, Croom Helm, 1987.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1961 [trad. en castellà: *La era de la revolución, 1789-1848*, Barcelona, Crítica, 2001].

Huertas, Rafael, *Orfila, saber y poder médico*, Madrid, CSIC, 1988.

Ibáñez, Antoni, *L'obra novel·lística del Dr. Pere Mata i Fontanet*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1994.

Jorba, Manuel, *Milà i Fontanals en la seva època*, Barcelona, Curial, 1984.

Lightman, Bernard (ed.), *Victorian Science in Context*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1997.

López Fernández, María Nieves, *La psicología en la obra de Pedro Mata y Fontanet*, Valladolid, Acta Histórico-Médica, Monografías vol. XXXV, 1992.

López Piñero, José María (ed.), *La Ciencia en la España del siglo XIX*, Ayer, Marcial Pons, 1992.

López Piñero, José María, *Del hipnotismo a Freud. Orígenes históricos de la psicoterapia*, Madrid, Alianza, 2002.

López Piñero, José María; Luis García Ballester; Pilar Faus, *Medicina y Sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964.

López Piñero, José María; Thomas F. Glick; Víctor Navarro Brótons; Eugenio Portela Marco, *Diccionario histórico de la ciencia moderna en España*, Barcelona, Ediciones Península, 1983.

Lantéri-Laura, Georges, *Histoire de la Phrénologie*, París, Presses Universitaires de France, 1970.

Mauskopf, Seymour H., “Marginal Science”, a R.C. Olby, G.N.Cantor, J.R.R. Christie, M.J.S. Hodge (eds.) *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1993: 869-885.

McLaren, Angus, “Phrenology: medium and message”, *Journal of modern history*, 46, (1974): 86-97.

Mir, J; M.T. Quevedo, “Mariano Cubí y la Frenología: su vida y su obra”, *Medicina e Historia*, 67, 1969.

Morrell, Jack, “Brains of Britain”, *Social Studies of Science*, vol.16 (1986): 735-745.

Nieto-Galán, Agustí; Antoni Roca (eds.), *La Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona als segles XVIII i XIX. Història, ciència i societat*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000.

Olby, R.C.; G.N.Cantor; J.R.R.Christie; M.J.S. Hodge (eds.), *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1990.

Palomeque, Antonio, *Los estudios universitarios en Cataluña bajo la reacción absolutista y el triunfo liberal hasta la reforma de Pidal: 1824-1845*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1974.

Parellada, Dídac; Francesc Buqueras, “L’obra psiquiàtrica de Pere Felip Monlau i Roca”, *Gimbernat*, 13 (1990): 181-191.

Parssinen, Terry, “Professional deviants and the history of medicine: medical mesmerists in Victorian Britain”, a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979): 103-120.

-----, “Popular Science and Society: the phrenology movement in early-Victorian Britain”, *Journal of Social History*, 7 (1974): 1-20.

Pickstone, John V., *Ways of knowing. A new history of science, technology and medicine*, Manchester, Manchester University Press, 2000.

Renneville, Marc, *Le langage des crânes. Une histoire de la phrénologie*, Paris, Institut d'édition Sanofi-Synthélabo, 2000.

Riera, Joan, *Idealisme i positivisme en la medicina catalana del segle XIX*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1974.

Risques, Manel (dir.); Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, *Història de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 1999.

Rhys, Iwan, "The Electric Ariel: Telegraphy and Commercial Culture in Early Victorian England", *Victorian Studies*, 39 (1996): 339-378.

Robles, Antonio, "Las teorías educativas del frenólogo Mariano Cubí y su influencia en Cataluña a finales del siglo XIX", *Perspectivas pedagógicas*, vol. 13, 51, (1983): 463-475.

Romea, Célia, *Barcelona romántica y revolucionaria. Una imagen literaria de la ciudad, 1833-1843*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1994.

Rothstein, William G., *American Physicians in the Nineteenth Century: From Sects to Science*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1972.

Ruiz, Àngel, *Historia de la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona: 1758 a 1847*, Barcelona, Henrich y Cia, 1919.

Shapin, Steven, "Discipline and bounding: the history and sociology of science as seen through the externalism-internalism debate", *History of Science*, xxx, (1992): 333-369.

-----, "The House of Experiment in Seventeenth-Century England", *Isis*, 79 (1988): 373-404.

-----, "Homo Phrenologicus: anthropological perspectives on an historical problem", a Barnes, Barry & Shapin, Steven (eds.), *Natural Order. Historical Studies of Scientific Ideas*, Beverly Hills and London, Sage Publications, 1979a.

-----, "The politics of observation: cerebral anatomy and social interests in the Edinburgh phrenology disputes", a Roy Wallis (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, 27, Keele, University of Keele, 1979b: 139-179.

-----, "Phrenological knowledge and the social structure of early nineteenth-century Edinburgh", *Annals of Science*, xxxii, (1975): 219-243.

Shapin, Steven; Barry Barnes, "Science, Nature and Control: Interpreting Mechanics' Institutes", *Social Studies of Science*, vol.7 (1977): 31-74.

-----, "Head and Hand: Rhetorical Resources in British Pedagogical Writing, 1770-1850", *Oxford Review of Education*, vol.2, no. 3, (1976): 231-254.

Shortland, Michael, "Courting the Cerebellum: Early Organological and Phrenological Views of Sexuality", *British Journal of History of Science*, 20, (1987): 173-199.

Soldevila, Ferran, *Barcelona sense universitat i la restauració de la Universitat de Barcelona (1714-1837)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1938.

Staum, Martin, "Physiognomy and Phrenology at the Paris Athénée", *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, núm. 3, (1995): 443-462.

Stack, David, "William Lovett and the National Association for the Political and Social Improvement of the People", *The Historical Journal*, 42, 4, (1999): 1027-1050.

Teich, Mikuláš; Robert Young (eds.), *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*, London, Heinemann, 1973.

Temkin, Owsei, "Gall and the Phrenological Movement", *Bulletin of the History of Medicine*, vol. xxi, núm. 3, (1947): 275-321.

Torrès, L., *La Phrénologie en Espagne. Vie et oeuvre de Mariano Cubí y Soler ou les tribulations d'un phrénologue itinérant*, Caen, Université de Caen (tesi doctoral inèdita), 1993.

Vernet, Juan, *Historia de la Ciencia Española*, Madrid, Instituto de España, 1975.

-----, "Ciencia y pensamiento científico", a *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid, Espasa Calpe, vol. XXXV-I, 1989.

Vicens i Vives, Jaume, *Industrials i polítics*, Barcelona, Teide, 1958.

Wallis, Roy (ed.), *On the Margins of Science: The Social Construction of Rejected Knowledge*, Sociological Review Monograph, Keele, University of Keele, 27 (1979).

Winter, Alison, *Mesmerized. Powers of Mind in Victorian Britain*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1998.

-----, "The Construction of Orthodoxies and Heterodoxies in the Early Victorian Life Sciences", a Lightman, Bernard (ed.), *Victorian Science in Context*, Chicago, The University Chicago Press, 1997: 24-50.

-----, "Mesmerism and Popular Culture in Early Victorian England", *History of Science*, 32 (1994): 317-343.

-----, "Ethereal epidemic: Mesmerism and the introduction of inhalation anaesthesia to early Victorian Britain", *Social History of Medicine*, 4, (1991): 1-27.

Wyhe, John van, "The authority of human nature: the *Schädellehre* of Franz Joseph Gall", *British Journal of History of Science*, 35 (2002): 17-42.

Young, Robert M., "Science, alienation and oppression", a Olby, R.C.; G.N.Cantor; J.R.R.Christie; M.J.S. Hodge (eds.), *Companion to the History of Modern Science*, London and New York, Routledge, 1990.

-----, "The historiographic and ideological contexts of the nineteenth-century debate on Man's place in Nature", a Mikulás Teich, Robert Young (eds.), *Changing Perspectives in the History of Science. Essays in Honour of Joseph Needham*, London, Heinemann, 1973.

-----, *Mind, Brain and Adaptation in the Nineteenth Century*, London, Oxford University Press, 1970.

